
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥शाके॥१७॥७६॥रामचंद्रदासाअहस्त॥

श्रीगणेशायनमः ॥ आचार्येण श्रुतिमंत्रपाठक्रमेण पौर्णमासादीन्यग्निहोत्रांता
नि कर्माण्युक्तानि ॥ इदानीं श्रुतिमंत्रपाठक्रमेणैव चातुर्मास्यानि वक्तुं तेषामारंभकाल
माह ॥ चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्यां ॥ चातुर्मास्यशब्देन वक्ष्यमाणानि वैश्वदेवव
रुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयसंज्ञानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयंते चतुर्षु मासे
षु भवानि चातुर्मास्यानीति व्युत्पत्त्या तत्र भवाधिकारे चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे वक्तव्यं इ
ति वार्तिकं ॥ तत्राप्याग्नेयादियागा एव चातुर्मास्यशब्देनाभिधीयंते न करंभपात्रद
र्विहोममंत्र्यंबकादयो जुहोतयः ॥ कुतः ॥ अथ यदेष एतैश्चतुर्षु मासि यजंते

चातुर्मास्यैरयजंतेत्यादौ चातुर्मास्यैर्यजेतेति यागसामानाधिकरण्यात् ॥ अ
तश्चात्र यागा एव प्रधानं ॥ जुहोतयश्च तदंगं ॥ अस्यां च तायामेतत्प्रयो
जनं ॥ आग्नेयादिसौर्यांतानां यागानां मध्ये यदि कश्चिद्विस्मृतः समाप्तेरूर्ध्वं
ज्ञातस्तदा तस्य विस्मृतस्य सांगोपांगस्य करणं ॥ जुहोतीनां विस्मरणे तु समा
प्तेरूर्ध्वं ज्ञातस्याकरणमिति ॥ तदुक्तं कात्यायनेन ॥ प्रधानस्याक्रियायां यत्सां
गं तत्क्रियते पुनः ॥ तदंगस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रियेति ॥ विस्मृतम
गमपि समाप्तेः पूर्वं क्रियत एव ॥ तदुक्तं निदानसूत्रे ॥ अंगमपरिसमाप्तेस्म

२ वैश्वदेवपर्वारंभस्तु ति॥ चतुर्षुमासेषु श्रुतिपठितत्वादिति॥ पंचाहव्रतेतु फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा वसंते वा दृष्ट्वादिना क्रमान्नुरोधेन कालनियमः॥ पूर्णिमुपोष्य उत्तरां चोपवसेदिति नियामक नेन प्रतिपद्येवारंभः॥ पंचस्वेतत्समाप्तिरिति एकोहेतुः प्राप्तिः साथ सम्पत्तिरिति॥ नियत सुत्रेषु उक्तं यथा प्रजा पशुमस्पृहेतोरनुराध्या स्वग्नीआदधीते ति॥ तानुराधान प्रकं॥ तद् रमप्रजा कामस्य वेदे पतित्वा सा यजेत सुत्रे॥ अस्यार्थः पुत्रोहि मुढि स्य आधानोदृशः तदाधानोत्तरं पूर्णाहुतिं हुत्वा त्रिरात्र्यानंतरमे॥ वीरंभणीया स्वत्र्य कृतिरिति स्थि
२ सं॥ दर्शपौर्णमास चातुर्मास्यादीति चितनितिसंसोनीसुक॥ कास्यां पौर्णामासी नियमस्सोनुरोधो पूर्वा व्याने म थाने नामो कर्मेनास्ति॥

देवया॰ धानेत्रियतइति॥ अंतरितंप्राक्समापनात्कुर्यात्इति॥ मानवेलेषां चातुर्मास्यानां प्रयोगः प्रारंभः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां भवति॥ अत्र फाल्गुनी शब्देन गौणी फाल्गुनी प्रतिपद्गृह्यते॥ शाखांतरस्थपाठदर्शनात्॥ ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति प्रतिपद्येव ऋतुमुखं प्रथमेदिने॥ न पौर्णमासी॥ स्मृतावपि चैत्रप्रतिपद्दिवसं तारंभसोक्तत्वात्॥ तथा च गोराखायनः॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानां चैत्र्यां वा वैश्वानरपार्जन्येष्टिः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वैश्वदेवमिति। स्वशाखायामपि॥ अथ पुनः प्रयुंजानस्य पूर्वेद्युः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै श्रु

तद्दर्शापि अपूर्वाधानेन नियामक समतः यदेवाधाने प्रवृत्ति स्तदेव निसकोग्निने मिति कानां प्राप्तिरिति प्रतिपादनाद्दर्शपौर्णमासमध्ये चातुर्मास्यानि पूर्वपक्षे कालोयत्न॥ सुत्रानुमातं। एवं मपि काले क सुत्रांतरविषय॥ अपूर्वारंभे पि अपूर्वयोरंतराले कास्यानामाग्रयणादि चातुर्मास्यानां प्राप्तिरिति॥ तथा चोक्तं स्वशाखा गमनेन यथा कास्यसोमा ध्याने वृष्टिकारित्वं तद्वदेवात्रापिइ चन्नाम रत्यापूर्णामुपोष्य उत्तरां चोपवसेत् तन्नामप्रतिपद्येव याग रभः॥ फाल्गुन्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानां श्रा९

राम

२

भाष्य

१ थ नासीरीयेण यजेतार्थं प्रातर्वैश्वदेवेनाथ पौर्णमासेनेति प्रतिपद्येव पर्वविदधातीति॥ [33] कात्यायनाचार्य्याप्याहुः॥ फाल्गुन्यां पूर्वपक्षे शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवमिति॥ वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयं पूर्वं लब्धानि र्मिथ्याग्नेः पौर्णमासेन यजत इति पर्वसमनंतरमेव पौर्णमासानुष्ठानं श्रूयते॥ आपस्तंबः॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजेत पूर्वस्मिन्पर्वणि पन्चहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सप्रग्रहं हुत्वारंभणीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पर्जन्यं च रुमिति प्रस्रस्य हिरण्यं वैश्वानरे ददाति धेनुं पर्जन्ये सिद्ध इष्टिः संतिष्ठते प्राचीन

देवया०५
२

प्रवणेवैश्वदेवेनयजेतेतिपंचदश्यामेववैश्वदेवमुपक्रम्यसायंदोहांतंतंत्रवाघ्योभवेत्पात्र
संसादनपूर्वकालइत्यादिनाप्रतिपद्यवपर्वकरणमाह॥ मानवेपिचातुर्मास्यानार
प्स्यमानःपूर्वांपौर्णमासीमुपोष्याग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालंपुरोडाशंनिर्व
पति॥ पर्जन्यंचरुमिति॥ प्राचीनप्रवणेवैश्वदेवेनयजेतफाल्गुन्यांचैत्र्यांवसं
तेवानोपवसथेचातुर्मास्येषुकत्वानप्रयाजमानोवापयतइतिप्रस्तावापस्तंब
सूत्रवत्प्रतिपद्येववैश्वदेवविधानात्॥ कठसूत्रेप्येवमेवाक्रमस्तिभ्योभूतेतुल्यमा
निर्वपणादिति॥ अतःप्रतिपद्येवंपर्वकर्तव्यं॥ वैश्वानरपार्जन्यौनिरूप्यपक्ष्यन्॥

राम

वैश्वदेव

भाष्य
२

इष्ट्वावैश्वानरपार्जन्यौनिरुप्यचातुर्मास्यानांप्रयोगप्रारंभःकर्तव्यः॥ अयमन्वा
रंभणीयस्थानेहविविकल्पः इष्ट्वावैश्वानरपार्जन्यौइष्ट्यान्वारंभणीययेति॥ शा
खांतरात्॥ वैश्वानरोद्वादशकपालः॥ वैश्वानरोद्वादशकपालःपुरोडाशोभव
तिअत्रवैश्वानरइतिविशेषणभूतागुणोस्त्वायंतद्धितः॥ सोविष्टकृतान्यव
यति॥ हुत्वासमानीयसोविष्टकृतमितिवत्॥ अतोविशेष्यंगुणिनोदेवता
अग्निरत्रद्रष्टव्यः॥ शाखांतरेतथादर्शनात्॥ तथाचकठके॥ पूर्वामुपोष्या
ग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालमिति॥ मनुरपि॥ पूर्वांपौर्णमासीमुपोष्या

दर्शपा-५
४

ग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालमिति॥ कृतावपि अभ्युदयेष्ट्यामग्नयेवैश्वा
नरायद्वादशकपालमितिपठ्यते॥ सूत्रकारेणतत्रापिइंद्रायवृत्रघ्नएकादश
कपालोवैश्वानरस्येतिनिर्दिष्टत्वात्॥ एवंचसतियत्रयत्रश्रुतास्तत्रैवनिर्गु
णंवैश्वानरपदश्रवणंतत्रसर्वत्राग्निर्गुणिनीदेवता अनुवर्त्तयितव्या॥ चै
रुस्तत्र॥ उत्तरःपार्जन्यश्चरुर्भवति॥ आग्निवैश्वानरात्॥ अस्यांचापस्तंबसू
त्रेदक्षिणापरिताश्रित्यहिरण्यंवैश्वानरेददाति धेनुंपर्जन्यइति। चोदकप्रा
प्तान्वाहार्यःप्राप्नोति॥ मानवेचधेनुरनड्वांश्चदक्षिणेति॥ इयंचद्विहवि

राम

भाष्य
४

१मा

काइष्टिः पूर्वसंयोर्यास्यांकर्त्तव्या॥ प्रथमप्रयोगमात्रमाद्यसमनंतरंचातुर्मा
स्यान्यारप्स्यमानइतिश्रवणादन्वारंभणीयावत्प्रथमप्रयोगएवयमिष्टिर्भव
तिनद्वितीयादिप्रयोगेषु॥ इयंचयजतिविधिनचातुर्मास्यतंत्राद्बाह्या॥ अ
न्वारंभणीयास्थानापन्नत्वात्तद्वत्॥ यथादर्शपूर्णमासान्वारंभणीयात
द्वद्बाह्यानुभवति एवमसावपीति॥ अतोगतत्वादस्याविस्मरणेप्रयो
गः॥ अथवैश्वदेवपर्वणिहवींष्याह॥ अग्नेयः॥ आग्नेदैवत्योऽष्टाकपालः
पुरोडाशःप्रथमंहविर्भवति॥ सवा आग्नेयोष्टाकपालःपुरोडाशोभवतिश्रु
ती

देवया॰५
५

तत्वात्॥ सौम्यश्चरुः॥ द्वितीयं हविः सौम्यश्चरुः भवति॥ अथ सौम्यश्च
रुर्भवतीति श्रुतत्वात्॥ सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा॥ तृतीयं
हविः सावित्रः सवितृदेवत्यो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भ
वति॥ अथ सावित्रो द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवती
ति श्रुतत्वात्॥ अयं च पुरोडाशः पृथुतरः कर्तव्यः॥ सर्वे स्वर्षिष्ठपु
रोडाशो भवतीति श्रुतेः॥ सावित्रस्य चतुर्भागमितिवचनादुपांशु भ
वति॥ सारस्वतश्चरुः॥ सरस्वतीदेवताकश्चरुश्चतुर्थं हविर्भवति

राम
भाष्य
५

अथ सारस्वतश्चरुर्भवतीति श्रुतत्वात्॥ योषा वै सरस्वतीत्यर्थ वाक्यादत्र सर
स्वत्या देवतात्वं॥ ननु सरस्वतः पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां पूषदैवत्यं प्रपिष्टानां
प्रकर्षेण पिष्टानां व्रीहितंडुलानां चरुर्भवति॥ पौष्णश्चरुरिति श्रवणात्॥
तस्मात्पूष्णे चरुं कुर्वंति प्रपिष्टानामेव कुर्वंतीति श्रवणात्॥ एतच्च यद्य
पि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितं तत्र च पूषा नास्ति अतः प्रकरणादुत्कृष्य वाक्य
बलेन विकृतौ यत्र पूषा तत्र पेषणं प्राप्यते॥ इदानीमिदं विचार्यते॥ राजसू
ये त्रिषंयुक्ते [illegible] द्रापौष्णश्चरुरस्ति सोऽपि किं प्रपिष्टानां भवति उत नेति संदे

वै॰१

दर्शपा॰५
२६

हेसन्नेणैवपक्षंमं निगद्यन्ते॥ द्विदेवतोपिनियमसामर्थ्यात्॥ द्विदेवतोपि
पौस्नश्चरुः प्रपिष्टानामेवभवति॥ कुतः नियमसामर्थ्यात्॥ द्वयोः समुदि
तयोर्देवतात्वंयस्मिन्नसौद्विदेवतः॥ अत्र हि सहितस्यपूष्णोदेवतात्वं
तत्रपूष्णानियमेनपिष्टंप्राप्नोति॥ इतरस्यैंद्रस्यानियमः॥ तत्रकोसंभोजि
न्याधिननियमानियमयोर्नियमस्यबलवत्वाद्द्विदेवतोप्यैंद्रापौष्णःप्रपिष्टा
नामेवभवतीतिप्राप्तआह॥ अर्द्धपिष्टंवोभयसामर्थ्यात्॥ अथवाद्विदे
वतंचरुमर्द्धपिष्टंकुर्यात्॥ कुतः उभयसामर्थ्यात्॥ पूष्णः पिष्टमितरस्या

राम
भाष्य
६

पिष्टमिति॥ एवमुभयोरनुग्रहोभवति॥ समर्थतासंगतार्थताच भवति
अतउभयसामर्थ्याद्द्विदेवतंचरुमर्द्धपिष्टंकुर्यादिति॥ नन्वेवमर्द्धपिष्टश्च
रोःपाकवैषम्यंभविष्यति॥ न॥ किंनिमित्तं प्राप्नोति तंडुलेषुपिष्टानामावापः
करिष्यते॥ तेनपाकवैषम्यंनभविष्यति॥ सोमापौष्णदर्शनाच्च॥ किंच
सोमापौष्णेचरौद्विदेवतेनेमपिष्टतादर्शनात्द्विदेवतोपिनेमपिष्टानां
भवति॥ नेमशब्दोर्द्धशब्दस्यार्थेहेतोनेमइत्यर्द्धस्यैतनियास्कोक्तेः॥ तथाच
दर्शनं॥ सोमापौष्णंचरुंनिर्वपेन्नेमपिष्टानांपशुकामइति॥ नन्वेवंवा

देवता॰ ५
७

च्यं वचनमेवैतस्य दर्शनमिति ॥ वचने हि सति वाक्य भेदः स्यात् ॥ सौमापौ
ष्ण्यं चरुं निर्वपति तं चनेमपिष्ट नामिति ॥ तस्माद्द्विदेवतमर्द्धपिंष्टं कुर्यादि
ति प्राप्ते आह अपिष्टोत्वाद्देवतान्यत्वात् ॥ वाशब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयनिरा
सार्थः द्विदेवतश्चरुरपिष्ट एव भवति ॥ नपिष्टानां नाप्यर्द्धपिष्ट इति ॥ कुतः ॥
देवतान्यत्वात् ॥ केवलास्तु पूषा सकाशात् सद्वितीयस्य पूष्णो देवतान्यत्वा
त् ॥ केवलाद्धन्यः सद्वितीयोन्य एव केवलस्यैव पूष्णः प्रपिष्टानां चरुर्भ
वतीसूक्तं ॥ न सद्वितीयस्य ॥ तस्माद्पिष्ट एव द्विदेवसः ऐन्द्रापौष्णश्च

राम
भाष्य
७

रुर्भवतीति सिद्धांतः ॥ कथं तर्हि दर्शनमित्यपेक्षायामाह ॥ सोमापौष्णश्च
नात् ॥ सोमापौष्णं चरुं राद्यानेमपिष्टतासा वचनात् ॥ अतः स दर्शनं बलेना
न्यत्र नेमपिष्टतासाधयितुं न शक्यते विशिष्टविधानाच्च वाक्य भेदोपि न भ
वति ॥ एतानि सर्वत्र ॥ एतानि पंच हवींषि सर्वत्र सर्वेषु पर्वसु भवंति ॥ स
र्वत्राब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरं पंच गृह्यते ॥ एतेषु हि स्फुता पंच ह
विंषि श्रूयंते ॥ अथैतान्येव पंच हविंषि भवंतीति ॥ अस्य एतेषु सर्वेषु श्रुतत्वात् ॥
मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः ॥ षष्ठहविः मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः

५ री

देवया०५
११८

पुरोडाशो भवति ॥ तव इति बलनाम ॥ स्वं तवो येषां ते स्वतवसः ॥ स्वतवभ्य
इति विशेषणं ॥ मरुद्भ्य इति विशेष्यं ॥ अस्य च ग्रहणानुवाचनादौ मरुद्भ्यः
स्वतवोभ्य इति प्रयोगः कार्यः ॥ मारुतस्तु सप्तकपाल इति श्रवस ॥ तं वैश्व
तवोभ्य इति कुर्यादिति श्रुतेः स्वतवभ्य इति तु छांदसं रूपं ॥ मारुतो वा
अथवा मारुतः मरुतो देवता यस्यासौ मारुतः सप्तकपाल पुरोडाशो
भवति ॥ अपालः पयस्याया एवायतनं मारुतस्तु सप्तकपाल इति श्रव
णात् ॥ स उ खलु मारुत एव स्यादिति च ॥ वैश्वदेवी पयस्या ॥ सप्तमं हविः

राम
भाष्य
८

वैश्वदेवी पयस्या भवति विश्वे देवा देवता अस्याः सा वैश्वदेवी ॥ इयं चोपांशु
वैश्वदेवी चातुर्मास्येषूपांशु भवतीति प्रागुक्तत्वात् ॥ अस्यां च दाक्षायण
पयस्या या धर्मप्रवृत्तिः ॥ अतश्चात्राग्न्याधानानंतरं शाखाच्छेदानुमार्ज
न परिवासनोपवेषकरण पवित्रबंधनवत्साकरण विश्वेभ्यो देवेभ्यो भा
गमिति गोः स्पर्शन शाखोपगूहनानि कृत्वा ब्रह्मवरणादि ॥ निरुप्याज्य
दोहं कृत्वा तप्ते पयसि दधि प्रक्षेपाद धनिवादोहः ॥ तत्र स्या भिक्षारमद
त्तावा वाजिनं निषिकादिं तस्याः क्षरसादनं वाजिनयागोपि भक्षातो भवति

देवया. ५

अपातः पयस्यैवेतिप्र सतस्मा‍द्वैश्वदेवी भवतीतिश्रुतेः ॥ द्यावापृथिवी
यएककपालः ॥ अष्टमंहविर्द्यावापृथिवीयएककपालःपुरोडाशो भवति
अपद्यावापृथिवीयएककपालःपुरोडाशो भवतीतिश्रवणात् ॥ अपमप्युपां
शुर्भवति ॥ एककपालत्वात् ॥ एककपालेष्वावाणोइतिप्राप्युक्तत्वात् । एवंच्चा
त्रीणि हवींष्युपांशुभवंतिसावित्रः वैश्वदेवी द्यावापृथिवीयश्चेति ॥ अ
न्तराएवमभ्यूंत । तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणित्रीणि हवी ऽ ष्यनिरुक्तानि भवं
तिद्वेद्वे द्वयोरिति ॥ वैश्वदेवे अंसेच त्रीणित्रीणि ॥ मेध्यमयोर्द्वेद्वे इति ॥ अ

राम

भाष्य
१

वहापसंव ॥ अलंकरणकाले आज्येनेककपालमभिपूरयित्वाविपर्यस्येति ॥ ए
तच्चाचार्येणाग्रयणेत्रपनिबद्धं ॥ उद्वास्यां तांश्छादयेदाज्येनेति ॥ एतद्वैश्व
देवं ॥ एतदाग्नेयाद्यष्टहविष्कं कर्म वैश्वदेवसंज्ञकं भवति ॥ संज्ञाकरणं संव्यव
हारार्थं ॥ प्रजाकामस्यापिवैश्वदेवमिसादे ॥ प्राचीनप्रवणे ॥ प्राचीनंनिम्नं
यस्मिन्सोप्राचीनप्रवणोदेशः ॥ तस्मिन्प्राचीनप्रवणेदेवपर्वभवतिप्रा
चीनप्रवणेवैश्वदेवेनयजेतेति शाखांतरात् ॥ अहतवासाः ॥ अस्मिन्
वैश्वदेवपर्वणि यजमानोऽहतवासा भवति ॥ अहतेवाससीयस्यासावह

देशेवैश्व ५

देवपा॰५
१०

वव्वासे ः। एकंपरिधानीयंद्वितीयमुत्तरीयं॥ परिधास्याइतिपरिधानमंत्रः॥ य

२न शासोमसुत्तरीयस्यापरिधानानंतरंद्विराचमनंच॥ उद्धरणाद्यांगोवेतत्परि

धानंकर्त्तव्यं॥ पत्नीच॥ पत्न्यप्यत्राहतवासाभवेत्॥ अस्याअपिपरिधानी

यमुत्तरीयंचेतिद्विवाससीभवतः॥ तथैवैवैश्वदेवेनयजमानयोर्वाससी

परिहितेस्यातामितिवचनात्॥ तेएववरुणप्रघासेष्वपि॥ येवाससीवैश्व

देवपर्वणिपत्नीयजमानाभ्यांपरिहितेतेएववरुणप्रघासेष्वपिभवतः॥

व्यक्तिनियमोयं॥ तथैववैश्वदेवेनयजमानयोर्वाससीपरिहिस्यातांतेएवा

राम

ते॰७
भाग्य
१०

त्रापिस्यातामितिवचनात्॥ वैश्वदेवीकानांनाम्नादोषाद्दावन्ययोरपिवरु

णप्रघासेपरिधानंकर्त्तव्यंदानेंच॥ त्रेधाबर्हिःसंनह्यपुनरेकधा॥ बर्हिःपू

र्वंत्रेधात्रिविधंसंनह्यएकैकेनसंनहतेनपृथक्पृथक्त्रीन्पूलकान्बध्वापुनरेक

४ष्य धाएकविध्वंसंनह्यत्रीण्यपिपूलकान्येकेनचतुर्थेनमहतासंनहनेनैकत्रबध्नीया

दित्यर्थः॥ अथान्तर्वेदेवनोपकिरंसुत्तरवेदिमितिप्रस्तत्रेधाबर्हिःसन्नद्धं

भवतितत्पुनरेकधेतितस्मात्त्रेधासंपुनरेकधेतिचक्रमत्वात्॥ कुशप्रस्वः

प्रस्तरंउपसन्नद्धः॥ कुशप्रस्वःप्रसूताःपुष्पिताःकुशाःदर्भमंजर्यःप्रस्तरोत्र

खया ५

२१

भवति कीदृशः पेडसंनद्धः उपबर्हिषः समीपे संनद्धः बद्धो भवति चतुर्थसंनहने
ध्मेसोपि बद्धो भवतीत्यर्थः ॥ प्रस्तर उपसंनद्धो भवति तं प्रस्तरं गृण्हाति तस्मात्
सः प्रस्तरं गृण्हातीति च श्रवणात् ॥ आसाद्याग्निमंथनं कर्तव्यं ॥ आसाद्य

४ नि

हवीं ष्यग्निमंथतीति च वचनात् ॥ प्रवृत्तौ हि हविरासादनानंतरं हविरालंभालं
लंभोदकस्पर्शनानि विहितानि संति ॥ अत्र च हविरासादनानंतरमग्निमंथनं
तत्र प्रासंगिकं च विस्तारविस्तरेनेनन्यायेन हविरासादनानंतरं प्रथमं हविराल
भालालंभोदकालंभौ कृत्वाग्निमंथनं कर्तव्यं ॥ अथाग्निमंथनस्येतिकर्तव्य

राम

भाष्य

२२

उत्तरस्मिन् ॥ वृषणौ स्थ इति मंत्रेण तस्मिन् शकले कुशतरुणे दर्भतरुणे प्रागग्रे निदध्याति ॥
अथ दर्भतरुणे

तामाह ॥ अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादायैव व्याकरोति ॥ अग्नेर्जनित्रमित्य
नेन मंत्रेण यज्ञियवृक्षस्य शकलमादाय तस्मिन्वेद्यामुदगग्रं करोति निदधाति ॥ सो
ऽग्निमंथनं शकलमादत्ते अग्नेर्जनित्रमसीति श्रुतत्वात् ॥ वृषणाविति कुशतरुणे
के निदधाति वृषणौ स्थ इति श्रुतत्वात् ॥ मानवे ॥ उत्तरस्य पश्चात्परिधिसंधे
रग्नेर्जनित्रमसीत्यग्निमंथनं शकलमवस्थापयति ॥ वृषणौ स्थ इति तत्र प्राचा
वच्छिन्नाग्रौ दर्भावुर्वश्यसीति ॥ तयोरुदक्तूलामरणिं पश्चात्प्रजननाम
लतः उत्तरारणिमायुरसीति आज्यस्थाल्यां विलेपनेहयन् त्रिः समनक्ति सा

देवया॰५
॥१२

दि॥ आपस्तंबोपि॥ प्रांचोर्दर्भाविति॥ उर्वश्यसीस धरारणिं तयो:॥ तयो: स्ततयो:
कुरात्तणयोस्तुपर्युत्तराग्राम धरारणिं निदधाति॥ उर्वश्यसीति मंत्रेण॥ अपाधरा
रणिं दधातुर्वश्यसीति श्रुतत्वात्॥ आपुरसीस्युत्तरयाज्यस्थाली एं सं२ स्वूपपुरू
रवाइत्यभिनिधानं तया॥ आपुरसीसनेन मंत्रेण उत्तरयारण्या प्रमंथ मूलेनाज्य
स्थाली संस्पृष्टे पाज्यस्थालीस्थ माज्यं स्पृष्ट्वा पुरूरवा असी सनेन मंत्रेण तयाउ
त्तरारण्या अभिनिधानं॥ अथ धरारणेरुपरि निधानं करोति॥ अपोत्तरारण्या
ज्यविलापनीरूपस्पृश्य आयुरसीति तामभिं धालिपुरूरवा असीति श्रुतत्वा

अनि

निद१

राम

भाष्य
१२

नू॥१॥ अग्नयेमथ्यमानायानु [illegible] वाचयति॥ मथ्यमानायाग्नेर
नुवाचनं होत्राकारयति॥ तत्त्याग्नेमथ्यमानायनुब्रूहीसवं॥ अथाहाग्नयेमथ्य
मानायानुब्रूहीति श्रुतत्वात्॥ अ॰ त्राहापस्तंब:॥ अग्नयेमथ्यमानानुब्रूही
ति संप्रेष्यति मथ्यमानायानुब्रूहीति वति॥ मंथति गायत्रेणेति प्रतिमंत्रं त्रि:
प्रदक्षिणं॥ ततोध्वर्युगायत्रेणेति प्रतिमंत्रं प्रदक्षिणं त्रिर्मंथति अतउद्दप्र
दक्षिणंच्या दक्षिणंच॥ समंथति गायत्रेण ताछंदसाइसादि श्रुतत्वात्॥
जातेजातायेति॥ जातेग्नौ जातायानुब्रूहीसनुवाचयति॥ जातायानुब्रूही

२ये

साह्यदाजायतेइतिश्रुतत्वात्॥ प्रक्रियमाणायेति प्राप्तन्॥ अग्नावग्निंप्रा
स्यन्आहवनीयेग्नौजातस्याग्नेः प्रक्षेपं करिष्यन् प्रह्रीयमाणायानुब्रूहीत्य
नुवाचनंहोत्राकारयति॥ प्रह्रीयमाणायेसनुप्रहरन्निति श्रुतत्वात्॥ भवतंन
इतिप्रास्यति॥ भवतन्नइतिमंत्रेणाग्नावग्निंप्रास्यति आहवनीयमध्येजात
मग्निंप्रक्षिपतीत्यर्थः॥ सोनुप्रहरति भवतन्नइतिश्रुतत्वात्। अत्रयज्ञपति
शब्देनैकयजमानकेविपरिणमयते॥ मा यज्ञपतींजातवेदसाविति द्वियज
मानके॥ मायज्ञपती जातवेदसाविति बहुषु॥ अग्नावग्निरिति जुहोति

स्थाल्याः स्रुवेण॥ अग्नावग्निरित्यनेन मंत्रेण स्थाल्याः सकाशात् स्रुवेणाज्यं
जुहोति॥ प्रक्षिप्तस्याग्नेरुपरि इध्ममग्निभ्यामित्यर्थः॥ अस्रुवेणोपहत्याज्यम
ग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निरिति श्रवणात्॥ एवमंतमाग्निमपनं॥ नैतोहोतु
रामंत्रणादि॥ नवप्रयाजंनवानुयाजं॥ वैश्वदेवं भवतीति विशेषः॥ नवप्र
याजायस्य तन्नवप्रयाजं॥ नवानुयाजायस्य तन्नवानुयाजं॥ वैश्वदेवेप
र्वणि नवप्रयाजाभवंति॥ अनुयाजा अपि नव भवंति॥ नवप्रयाजंभवति
नवानुयाजमिति श्रवणात्॥ अत्रच पंचमप्रयाजस्या भ्यासेन नवसंख्या

देवया० ५
२४

पूरणीयाउसन्नशिष्टत्वात्॥ ततश्च पंचमषष्ठसप्तमाष्टमनवमानां पंचमभेसेन नैवानुमंत्रणं॥ पंचमस्यपरस्यानैहोमइति॥ पंचमस्य देवीभ्यमृ इतिसप्त॥ इदमुषासानक्ताभ्यामिति षष्ठस्य॥ इदं दैव्याभ्यां होतृभ्यामिति सप्तमस्य॥ इदं तिसृभ्यो देवीभ्य इत्यष्टमस्य॥ नवमस्य तु अग्न्यादि सर्वदेवताभ्यो याज्यामध्ये परितान्यइति॥ वरुणप्रघासान्महाहविश्च॥ वरुणप्रघासा नवप्रयाजा नवानुयाजाश्च भवंति॥ महाहविश्च नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं उभयत्र तथा श्रुतत्वात्॥ वरुणप्रघासेतावत्॥ आश्राव्याध्वर्युरेवाहसमिधो यजेति॥

राम

भाष्य

२४

यजयजेति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानौ नवभिः प्रयाजैश्चरत इति॥ तथाच देवान्यजेति यजयजेति चतुर्थे चतुर्थे नुयाजे समानयमानौ नवभिरनुयाजैश्चरतस्तथैव नवप्रयाजं भवति नवानुयाजमिति श्रुतत्वात्॥ महाहविष्यपि॥ महाहविषा हवै देवा इति प्रकृतस्य तस्यावदिस्यां कंडिकायां नवप्रयाजं भवति॥ नवानुयाजमिति श्रुतत्वात्॥ ननु वैश्वदेवधर्मित्वेनैव नवप्रयाजादिसिद्धे वरुणप्रघासा महाहविश्चेत्यादिसूत्रं न कार्यं॥ सत्यं॥ निसभ्यः पंचभ्योधिकानां हविषां नवप्रयाजतादिसंबंधविधानार्थं पुन

दक्षया० ५
१५

स्नकमिसंतोषः॥ तथान्यमास्ताअपिनवप्रयाजता भवंति॥ ऐंद्राग्नवारुणमा
स्तकायमेहंद्रवैश्यकर्मणांनां विस्मरणे चसमासेरूर्द्धं यदातेषां पृथगनु
ष्ठानंसांगं क्रियतेतदातेषांनवप्रयाजता नवानुयाजता भवति॥ इतरथा
चनस्यात् वैश्वदेवधर्माणां पंचभिर्हविर्भिरेवसंबंधात्॥ त्रीणिसमिष्ट
यजूंषिजुहोतिदेवागातुविदोयज्ञमेषनइति॥ त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहो
तिदेवागातुविदइतिप्रथमं॥ यज्ञयज्ञमितिद्वितीयं॥ एषतइतितृतीयमिति
त्रीणिसमिष्टयजूंषिभवंतिन्यायइवहोदंहविर्यज्ञादिति श्रुतत्वात्॥

ना
यज्ञ
राम
भाष्य
१५

यजूंषिजुहोतितिस्रा। तास्वप्रसोः समिष्टयजूंषि नजुहो। ती लम्नी सोमी यसमिष्ट

त्रयाणांक्रमेण इदंवालाय॥ इदंयज्ञाय॥ इदंयज्ञपतयेइतित्यागः॥ अत्राभ्या
सेनसंख्यापूरणं उसनयोगात्संख्यायाः॥ अनेकयजमानेकेचोहः॥ य
ज्ञपतींगच्छतिद्वयोर्यज्ञपतीनाच्छेतिबहुषु॥ एषतेयज्ञोयज्ञपतीइतियज्ञ
पतयइतिच॥ पत्नीहोत्र॥ पत्न्यावध्यताल्पेत्रीणि समिष्टयजुषांप्रतिषेधा
त्तदितरपशुष्वेतत्समिष्टयजुषांत्रित्वं विधीयते॥ पत्नी विकल्पेनमंत्रांतर
माहयां२ आवह इतिवापत्नी२ यां३ आवहस्सादिभिर्वात्रिभिर्मंत्रैः पत्नी
त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोति॥ यां आवहः॥ वेयदूंहव्या॥ देवागातुविद

दर्शपा० भा०
१६

रति ॥ अत्र पूर्वयोरादमगनपदृति ॥ तृतीयस्येदं वा नोयेति ॥ एकं वा वैश्वदेवी वै
श्वदेवे पर्वण्येकं वा समिष्टयजुर्जुहोति ॥ अपो अप्येकमेवस्याद्द्विर्यज्ञो
होति ॥ तच्चेद्वा गातु विदइसनेन मंत्रेण ॥ वरुणप्रघास महाहविषास्त्री
णपव ॥ वैश्वदेवइति विन्नोपापदेशात् ॥ सुनासीरीयेप्येकमेव ॥ एकं समि
ष्टयजुरिति तत्र श्रवणात् ॥ अत्र तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणेति श्रूयते यज

प्रथमजः

मानस्य गोषु प्रथमजातः ॥ तदुक्तं प्राक् प्रथमजो गौर्दक्षिणा वैश्वदेवस्य

राम

चेति ॥ पर्वसंस्थासु वपनं वा प्रागं सात् ॥ पर्वसंस्थासु प्रागं सासर्वेण

भाष्य
१६

त्रयाणां संस्थासु समाप्तिषु कर्मापवर्गांति यजमानस्यैव वपनं वा भवति ॥
अथातः परिवृतेन स्ये वैनिप्रकस सयद्वैश्वदेवेन यजेत अग्निमेवतां स

नै

त्र

स्यां कं डिकायां त्रिणी शालली भवति लोहक्षुरः स्ते न परिवर्त्तयत इति ॥ अ
प यद्वरुणप्रघासैर्यजेत ॥ अप यस्तां कमेधे रिसन यो रपि कं डिकयो र्लोह
क्षुरस्तेन परिवर्त्तत इति श्रुतत्वात् ॥ एवं च वपर्व सु श्रुतत्वात् ॥ प्रागंसादि

त्रि

युक्तं परिवर्त्तनं च केशश्मश्रूणां ॥ वपनं मुंडनमुच्यते ॥ शाखान्तर सूत्रेषु ॥
पौर्णमासेष्वनंतरं वपनं विहितं तथाप्य कार्यं ॥ पौर्णमासेष्वपरिवाप

देवया॰५
१७

येतेलोहायसेनक्षुरेणेति॥मानेवच॥सद्यःपौर्णमासेसंस्थाप्यत्रिःश्वेतया
शलल्यालोहायसेनक्षुरेणवर्त्तयतिकेशान्वपतिश्मश्रूणीति॥आप
स्तंबोपिश्चोभूतेपौर्णमास्येश्वेप्रक्षालनेस्यत्युपोद्य्न्येण्याशलल्याकां
डेनक्षुरेशलाकयावालोहेनक्षुरेणोदुंबरेणकेशान्विवर्त्तयतेवपयतेश्म
श्रूणीति॥अथवपनस्येतिकर्त्तव्यतामाह॥अपरेणदक्षिणाग्निंदक्षिणं
गोदानमुंदतिसवित्राप्रसूतादैव्याआपउंदंतुतेतनूंदीर्घायुत्वायवर्च
सइति॥ततोदक्षिणाग्निमपरेणदक्षिणाग्नेरपरस्यांदिशिप्राङ्मुखोप

राम
भाष्य
॥१८

विष्टस्ययजमानस्यदक्षिणंगोदानंश्मश्रयनकालेगविषपिव्यादीयतेनिधी
यतेस्थाप्यतइतिगोदानंदक्षिणकर्णसमिपवर्त्तिशिरःप्रदेशमित्यर्थःतमु
दतीति॥उंदीक्लेदने॥अभिक्लेदयतीति॥आर्द्रीकरोतिसवित्राप्रसूतादिनामंत्रे
णादक्षुरवत्तपविष्टोध्वर्युः॥श्वेण्याशलल्यात्रिनीर्मितदधासोपधइति
श्वेण्याशलल्याक्लिन्नान्केशान्विनीयपृथक्सविवरान्कृत्वात्रीणिकुशात
रुणानिकुशतरुणानिनिदर्भतणान्यन्तर्दधातिओषधेत्रायस्वेतिमंत्रे
ण॥तत्रैणीशलली भवतीतिश्रुतेः॥त्रिषुस्थानेषुएनीश्वेताकुबेरा

यत्रीणिकुश
तरुणानि

णीशालुलीसंधांशलाकाश्योवि त्रैमा त्रिश्येतयेतिसूत्रांतरात्॥ वर्णादनु
दात्तात्तोपधात्तोनईइतिङिप्॥ तकारस्यचनकारः॥ एतच्छब्दः कुर्बुरवर्ण
वाची॥ अनुदात्तांतत्वोपधा॥ आयुषमितियजमानोजपति॥ ततोय
जमानस्यायुषंजमदग्नेरितिसमुमंत्रं स्पैरणजपति॥ शिवो नामेतिलोह
क्षुरमादायनिवर्त्तयामीतिवपति॥ ततोध्वर्युः शिवोनामेतिमंत्रेलोह
क्षुरंलोहेनताम्रेणपरिस्कृतमयोमयमेवक्षुरमादायहस्तेनगृहीत्वा
निवर्तयामीतिमंत्रेणकेशान्वपति॥ कुशान्तणांतर्हितान्केशांश्छिनत्ति

सर्थः॥ तणनामपिछेदनंकर्त्तव्यं॥ सकेशानिप्राछिंद्येति वचनात्।
लोहमत्रताम्रमुच्यते॥ लोहितरवस्यग्निरितिवचनात्॥ तद्वान्लोहः
लोहपरिस्कृतः मसृद्धेशेनाद्धशस्यवप्रसिद्धत्वाद्वपनसामर्थ्याच्चलोहक्षु
तिमनुपेनोद्देशः इतिहरिस्वामिनः॥ एवंपश्चादुत्तरतश्च॥ यथादक्षि
णगोदानस्योदनादिवपनादिवपनांतमुक्तं॥ एवमेवपश्चादुत्तरतश्चकर्त्तव्यं
पश्चाद्गोदानेशिरसः पश्चाद्भागे उत्तरगोदानेउत्तरस्मिन्शिरःप्रदेश
इत्यर्थः जपक्षुरादानयोरभावःकृतत्वात्॥ अन्यत्सर्वंसमंत्रकंभवति॥

च्छेदनं॥ केशानांविनयनं॥ दर्भतृणांतर्द्धानं॥ छेदनुमिति॥ गेहेषुपौर्णमासेस
मारूढनिर्मथितयोस्तथाचोदिति॥ ततः पर्वकर्णेप्रदेशादांगसगेहेषुसमा
रूढनिर्मथितयोरग्न्योः पौर्णमासंकर्त्तव्यं॥ तथाचेद्दितिचेद्यदितथाकृतं
भवति समारूढनिर्मथितयोः पूर्वकृतंभवति॥ तदापर्वसमाप्त्यनंतरं
समारूढनिर्मथितयोः पौर्णमासंकर्त्तव्यंनान्यथेत्यर्थः॥ तत्रचतुर्णांपर्व
णांमध्येवरुणप्रघासाः साकमेधाश्चोदवसायसमारूढनिर्मथितयोः
क्रियेते॥ तत्रैवोदवसायेवस्थेननयजतइतिश्रुतेः॥ गृह्णंत्येतानिर्मथ्या

राम
ग
भाष्य
११

पशुनासीरीयमतइतिसूत्रा २५

ग्नौपौर्णमासेनयजतइतिवरुणप्रघासांतेसाकमेधांतेचश्रुतं॥ तवैश्वदे
वशुनासीरीययोरंते॥ अतोवरुणप्रघाससाकमेधसमाप्त्यनंतरमेवाग्नी
समारोह्यगृहमागसमर्पितात्तत्कालमेवसद्यः पौर्णमासंकर्त्तव्यं॥ वैश्वदे
वांतेप्राचीनप्रवणाद्गार्हपत्यमेवस्वस्थानेनीत्वापौर्णमासेष्टिः कर्त्तव्येति
साकमेधानंतरंसमारोह्यनिर्मथ्येतत्रैवशुनासीरीयंकृत्वागार्हपत्यंस्व
स्थानमानीयपौर्णमासंकर्त्तव्यं॥ फाल्गुन्पुरस्तेशुनासीरीययागोप्येवमेव
पक्षांतरेषुशुनासीरीयांतेपौर्णमासस्यप्रसंगएवनास्ति॥ प्रजाकामस्या
२ फाल्गुनस्य कृमतिपदिशुनासीरयागपक्षोपि २ १ फाल्गुनपौर्णमासांशुनासीरयागपक्षोषु

देवया॰ ५
२०

पिवैश्वदेवं॥ प्रजां कामयते वाघ्नीतिप्रजाकामः॥ प्रजाकामस्यापि यजमान
स्यैवैश्वदेवं पर्वकेवलं भवति॥ सयः प्रजाकाम एतेन हविषा यजत इति श्रु
तत्वात्॥ एतेनेति वैश्वदेवेने स्पर्ष॥ एके ध: प्राङ् शायी मध्यानृपतु जायो
पायी मांऽऽ सस्नान तानि वर्ज्जयेदुदकाभ्यवायंच प्रागवभृथात्॥ एके त्वाखि
नएवमाहुः॥ चातुर्मास्य याजी वैश्वदेवानंतरं यजमानो ध: प्राङ् शायी
स्यात्॥ अधश्शलिखरस्थितागाणि पक्षपानीच॥ तत्वनास्तृतायां भूमौ
प्राङ् शिरा: शेते॥ तथा मध्याशी भवेत्॥ मधुनामिश्रमन्नमश्नी

राम

भाष्य
२०

यात्॥ तथा ऋतौ जायोपायी स्यात्॥ ऋतुकाल एव जायां स्वभार्यामुपग
च्छेत्॥ नान्यथा॥ अथवा ऋतुकाले जायामुपेयादेव। नकदाचिस्रमद
मोपयादिति तथा मांसं स्त्रियं अनृतंच एतानि वर्जयेत् इति॥ मांस
भोजनं॥ स्त्रियं सुरतसंभोगं ऋतुकालादन्यत्र ऋतुकालेसु विहितत्वात्॥
अनृतमसत्यं॥ चातुर्मास्यसमाप्ति पर्यंतमेतनियमा भवंति॥ उदका
भ्यवायः॥ उदकमध्ये प्रवेशः तंच वर्जयेदवभृथात्प्राक्॥ वरुणप्रघा
सांतेस्य वभृथो भवति॥ ततः प्राग्यजमानेनोदकमध्ये प्रवेशो न कर्त्तव्य

इति॥ एकग्रहणादेतेषां सर्वेषामधःशयनादीनां विकल्पः केचिदेकइतिपदं
पूर्वसूत्रेण सह योजयंति॥ प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमेकइति॥ नानेनैतेषां
मेतअधःशयनादीनां नियोगतोनुष्ठानं भवति॥ एतेन वै प्रजापतिरित्यस्यां
कंडिकायां हरिस्वामिभिरेवं व्याख्यातं॥ सयः प्रजाकाम इत्युपक्रम्यदेवतांहवै
प्रजापतिं प्रजापतइति निर्वचनात्प्रजाकामस्य पर्वगंवैश्वदेवं भवती
त्येकमन्यत इति सूत्रकार आह॥ उत्तरैश्च पर्वभिः सहैकवाक्यतादर्शनादुत्तरे
ष्विवसमुदायांतर्गतस्यैवापवर्गभूतस्यैतत्फलमिति स्पष्टं मन्यते॥ इदमत्रा

त्रयुक्तं॥ अन्यथा तु वरुणप्रघासा अपि प्रजानामारोग्यायपर्वफला एव
स्युः साकमेधाश्चक्षिप्रतापराजयाय॥ तस्मादयमनुवादमात्रमेतदिति॥ अस्मा
पि मते धः शयनादीनां नियमतोनुष्ठानं न विकल्प इति॥ एकग्रहणस्यपू
र्वसूत्रेण संबंधात्॥ तथा चापस्तंबः॥ तस्य पर्वसु व्रतरालब्रतानि न मांस
मश्नाति॥ न स्त्रियमुपैति नोपर्यास्ते जुगुप्सतेऽनृतात् माङ्क्षै
तेन मध्वश्नानः स्यादिसेकं व्यंजनार्थमित्यपरमनुयाज्यन्यश्चातुर्मास्य
याज्यन्योवसंतोभूः स्वाद्रहूभूतुर्भ्रद्भूदितियजते सत्रतुयाज्यप

देवया॰५
२२

यश्चतुर्षु मासेषु माषेषु सन्चातुर्मास्ययाजी वसंते वैश्वदेवेन यजेत प्रायजेत
प्रावृषि वरुणप्रघासैः शारदि साकमेधैरिति विज्ञायते॥ कात्येनच॥ ब्रह्म
चारीव्रतो भवत्यासमापनात् ध्रुवः शार्गी मासस्त्रियश्च वर्जयेत् कामगतो
जायामुपेयादिति॥ कामकाम्यनिनं ब्राह्मणमिति॥ मानवेच॥ चतुरो मासा
न्मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति नोपर्यास्ते जुगुप्सेतानृतात् प्राङ्मूलितम
ध्वश्नासते भार्यामुपेतीति॥ उक्तं वैश्वदेवसंज्ञं पर्व॥ अधुना वरुणप्रघा
सानाह॥ आषाढ्यामयं ते योनिरिति समारोप्योद्वसाय निर्मथ्य वरुणप्र

राम
भाष्य
२२

घासाः॥ आषाढी शब्देनात्र गौणी प्रतिपदुच्यते॥ ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातु
र्मास्यैर्यजेतेति व्याख्यानेऽश्रुतत्वात्॥ प्रतिपदेव चतुर्मुखं॥ न पंचदशीति॥ त
त्राषाढ्याम् आषाढ्शुक्लप्रतिपदि वरुणप्रघासा भवंति॥ किं कृत्वा अयं ते यो
निरिति मंत्रेण गार्हपत्याहवनीयावग्नी अरण्योः समारोप्य प्रतपनेनारण्यो
रारूढौ कृत्वा॥ अथ पादेव पूर्वतरमाहवनीयमुद्धृत्य॥ प्रतिकर्मोद्धरणमप्र
संगश्रुतत्वात्॥ पुनराधानादिनिमित्तेन नित्यधृतस्यैव समारोपः॥
कृत्वर्थेन समारोपेण पुरुषार्थस्य नित्यधारितस्य वाधात् समारोपविस्मर

देवया० ५
२३

णेन्याध्वर्युवंदुत्वा प्रोगोपदेशिकांगप्रधानाहुतेः करणं॥ न तत्तर्द्धं॥ तत्रहविःश्रप
णादिकं यत्कृतं तत्तत्तत्तेमेव गुणलोपादनादिष्टं तन्निमित्तं भवति॥ विहृतेष्वन्ये
द्विहृतानग्नीं समारोह्य निर्मथ्य पुनरुद्धरणाग्निप्रणयनाग्न्यन्वाधानादिकार्यं

लूप ५

परिस्तरणमाहवनीयकर्मं॥ परिधिपरिधानं स्वरूपास्य श्रेपोराधानं स्रुक्संस्त्वे
तिजपः सामिधेनीप्रैषः सामिधेन्यनुवाक्यनं इध्माधानं प्रयाजनं संमार्ग

राम

श्रेषेत संस्काराः पुनः कार्याः॥ ततश्छेदक्याप स्यस्थानाद्वैशांतरप्राचीनप्र
वणेगत्वा ततस्तत्र प्राचीनप्रवणे गार्हपत्यं निर्मथ्य स्थापयित्वा तत आहवनी

भाष्यं
२३

३ ततः कृतसमारोपेश्चाभ्यामरणीभ्यामिति ततो
ऽतः गार्हपत्यादि विहृत्य मन्थनं रिस्यावश्योः२
समारोपणं दर्शितम् ३

यद्दक्षिणाग्नींच विहृत्य वरुणप्रसाः कर्त्तव्या इत्यन्वयः॥ आषाढ्यायामयंतेयोनि
रितिसमारोह्य स्वत्रसमारोपसामंत्रकः॥ किंसमारोहस्य पेक्षायामरणीरिति॥
ग्नीकुतः॥ समारोहायाग्नीन्नालाभ्मि सत्रदर्शनात्॥ एवंच सूत्रत्रयेणाखि
लः समारोपः सिद्ध्यति॥ कश्चिन्मंत्रः॥ क्वचिदग्नी॥ क्वचिदरणीरिति॥ तत्रापिप्र
थमंगार्हपत्यस्य सकृन्मंत्रेणद्वितूष्णीं॥ ततएवमेवाहवनीयस्य॥ कुतःशांखा
यनसूत्रे स्याविशेषस्य दर्शनात्॥ तथाहि॥ अयंतेयोनिरितिल्वारणीप्रतितप
तिसकृन्मंत्रेणद्विर्द्विस्तूष्णीमिवमाहवनीयांइति॥ तद्वसायेसुसूक्तवीवस

देवया०५
२४

ति॥ अपदैव्यांतरं गमनं वर्त्तते॥ तेनोदवसायस्वस्थानात्मेवैव्यांतरे गते सर्पः॥
पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां करंभपात्रकरणं॥ पूर्वेद्युरिति यजनी
यकालात्पूर्वस्मिन्दिने पच्यदस्यां दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां क
रंभपात्रकरणं भवति॥ निर्मुक्तास्तुषा येभ्यो निस्तुषाः॥ आमा अपक्वाः भ्र
ष्टाः पक्वाः आमाश्चैते भ्रष्टाश्चामभ्रष्टाः इषद्भ्रष्टा इत्यर्थः॥ तेऽपि परिपूर्णप
क्वत्वादामा इत्युच्यंते किंचित्पक्वत्वाच्च भ्रष्टा इति॥ निस्तुषाश्च ते आमभ्र
ष्टाश्च निस्तुषामभ्रष्टाः तेच ते यवाश्च निस्तुषामभ्रष्टयवाः॥ अकृतफली

राम

भाष्य
२४

करणा इषद्भ्रष्टाश्च यवा इत्यर्थः॥ तेषां यवानां करंभपात्रकरणमिति॥ करंभोद
धानासंयुताः सक्तवः॥ तन्मयानि पात्राणि करंभपात्राणि तेषां करणं निष्पाद
नं कर्त्तव्यं॥ निस्तुषा इत्यनेन फलीकरणव्युदासः॥ निस्तुषकरणमात्रस्यैव वि
धानात्॥ दक्षिणाग्नावित्यनेन गार्हपत्याहवनीयौ वैकल्पिकमन्यतरत्र श्रा
संश्रपणमापोद्यते॥ अतश्च दक्षिणाग्नेरेवात्र श्रपणत्वात्पात्रासादनमत्र
तस्योत्तरतो दक्षिणस्यैव कर्तव्यं॥ ग्रहणं तु गार्हपत्यस्य पश्चादेव॥ जघनेन गार्ह
पत्यमिति तत्र श्रुतेः॥ गृहीतानामासादनं तु दक्षिणाग्नेः पश्चादेव॥ तस्य च

य

देवपा० ५
२५
३२

पणस्य पश्वादिहितत्वात्॥ भर्जनोपधानेत्वध्वर्यौरेव दक्षिणाग्नेोर्विरोधाभावात्
पर्यग्निकरणं तु गार्हपत्ये एव। गार्हपत्ये संस्कारा इति वचनात्॥ अथ पूर्वेषु रन्वा
हार्यपचने नत्रुषानि वयवान्कलातानीषदिवोपसंपाते षां करंभपात्राणि कुर्व
ति॥ नयापात्राणि भवंति पात्रेषु व्यवषणमन्त्रपते यवमयानि भवंतीति श्रुतत्वा
त्॥ पात्रेषु अशान मन्त्रपते ० इसर्पवादाद्यपाऽन्नानार्थानि पात्राणि भाजनानि
भवंति ताद्दशान्येतान्यपि कर्त्तव्यानि॥ आसादनादौ न्यपात्रीभूतानानि वि
धेयानि भाजनत्वेदर्वकिंयंति पुनस्तानि करंभपात्राणि भवंतीत्याकांक्षायामा

राम
भाष्य
२५

ह॥ यावंतो यजमानगृह्याएकाधिकानि॥ गृहे भवाः गृह्याः॥ यजमान
स्य गृह्याः यजमानगृह्याः॥ यावंतो यावत्संख्या यजमानस्य गृह्या भवंति ताव
त्संख्यानि करंभपात्राणि एकाधिकानि एकेन अधिकानि कर्त्तव्यानि॥ यावंतो
गृह्याः ० स्युस्तावंत्ये केनातिरिक्तानीति श्रुतत्वात्॥ गृह्यशब्दस्य प्रजापशुभृत्य
भार्यादिष्वविशिष्टत्वात्तत्संख्याकरंभपात्रकरणप्राप्तावित्याह॥ प्रजायां
वा तात श्रुतेः॥ यावंतो गृह्याः स्युरित्ययं गृह्यशब्दः प्रजायां वर्तमानो ग्राह्यः
नभृत्यभार्यादौ॥ कुतः तानि वै प्रतिपुरुषं यावंतो गृह्याः स्युस्तावंत्येकेनाति

नी

रिक्तानि भवंति॥ नलतिपुरुषमेवैतदेकैके नया अस्य प्रजाजातांतास्तावरु
णपाशात्प्रमुंचतीति श्रवणात्॥ अस्यार्थः॥ किंयति पुनस्तानी सेपश्चि ते
यावंलोगस्या: गेहेषु भवागस्थाः॥ नलतिपुरुषमिति वचनान्नपश्चावः॥ किं
तर्हि मनुष्याः तत्रापि यां अस्य प्रजाजातानाइति वाक्यशेषाद्पत्यानि यावंति पु
त्रपौत्रपुत्रीपौत्र्यादिरूपाणि॥ नच भस्राः॥ नामा नत्रैवबंधवः॥ नच पुत्राः सु
वासिन्यः जातलेप्यगहत्वात्तरुति हरिस्वामिनः॥ नन्वेवं सति सनपसस्याक
रणे प्राप्तिए कापसस्य चापसस्यन्यप्रजा संख्यया करणे प्राप्ते आह॥ त्रीणिवा

निसत्वात्॥ वाशब्दो वधारणे अनपसस्य एकापसस्य चह्यपसस्य च त्रीण्ये वै
काधिकानि कर्तव्यानि॥ कुतएतत् निसत्वात्॥ करंभपात्राणि कुर्वंतीति बहु
वचनस्य नित्यमेव श्रवणात्॥ निसंच बहुवचनं त्रिषु॥ अतो बहुवचन श्रवणात्
त्रीण्येकाधिकानि अनपसादीनामपि भवंत्येव॥ मेषमिथुनंच॥ मेषश्च मेषी
च मेषौ॥ मेषयोर्मिथुनं मेषमिथुनं॥ तदपि पूर्ववदेवततएव निस्तुषामभ्यस्य
वकरंभस्येव मेषमिथुनं करोति॥ मेषमेषाकारप्रतिरूपकं॥ मेषीमिषीकारां
प्रतिरूतिंच॥ तत्रापि मेषंच मेषींच कुर्वतीति श्रुतत्वात्॥ तत्र तस्मिन्नेवक

देवया-५
२७

लेप्रक्तत्वात्तेषामेवमनाक्ष्माणामेव ॥ तथाच श्रूयते यवमयो भवतीति

अत्र करम्भस्त्रं ॥ आमयवपिष्टवाकरंभपात्राणि यावंतो यजमानस्य पुत्रापौ

त्रा यजमानः पत्नी च प्रतिषिद्धे एकमधिकं शृंगिणं मेषं अशृंगीं मेषीं शुक्लो

र्णाभिर्वा विरोध्येति ॥ मानवे विशेषः ॥ उत्तरतो गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थाता आम

यवपिष्टानां धाकरंभपात्राणि करोत्येकोद्दीन्यंगुष्ठपर्वमात्राणि मेषं कृत्वा

मेषीं च करोति यावंति पुंलिंगानि ब्रूयात् स्त्रीलिंगानि मेष्याः प्रतिप्रस्थाता

प्रक्षाल्योर्णाः श्लेषयत इति ॥ आपस्तंबोऽपि ॥ एतस्मिन्काले प्रतिप्र

त १

राम

रसे

भाष्य
२७

१ न्नि

स्थाता लक्ष्मीकरंभपात्रार्थान्यन्वाहार्यपचने यजुषाध्वर्युर्मेषान्मेषपर्णान्प्रतिप्रस्था

तातयोरभिक्षावद्देवतेमामपिष्टयवानां पत्नी करंभपात्राणि करोति यावं

तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावंत एकातिरिक्तान्यपिषणानां मेषप्रतिकृ

ती भवतो मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता स्त्रियाः स्त्रीव्यंजनानि पुंसः

पुंव्यंजनान्यपि वा पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने वितुषान्निवपतानूत्कृत्वा लेपामीष

दुपतप्तानां पत्नी करंभपात्राणि करोत्यत्रापि मेषं च मेषीं च करोतीति अत्रापि

वासे जनेय कर्मे प्राग्नपर्यंतान धिश्रिसे कादश्वासु कपालेषु मेषीमधिश्रय

देवया-५
२८

ति अथ सुमेषं कुंभीयावांष्यो भवतइति एतेषां कटादीनां वारुणप्रघासिकहवि
र्ग्रहणकाल एवैं द्रागननि र्वापानांतरं करंभपात्रादीनां निर्वपणं विहितमस्ति
मध्यंदिनानां त्वपरेवे पुरितिवचनात् सूर्वे पुरेव तत्र करंभपात्रमेषीकरणं प्रतिप्र
स्थातुर्मेषकरणमध्वर्योः पूर्ववत्तूष्णीं करंभपात्रार्थानां यवानां एकाधिकाप
हसंख्यानां चतुर्मुष्टिकानां ग्रहणं ॥ करंभपात्राणि जुहोतीति त्वात्तूष्णीं ॥ तत्र

होति ९

वरुणाय जुष्टमिति मंत्रेणाध्वर्योर्भिषापनीं ॥ ततो मरुद्भ्यो जुष्टमिति प्रतिप्रस्था
तुर्मेष्यर्थानां ॥ पृथक् पृथगुपयुक्तानि पात्राण्यासाद्योणा लक्षणं तं मेषमे

राम
प्र ५
भाष्य
२८

ष्योः समंत्रकं सर्वं यथास्यम ध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां कर्त्तव्यं तत्र प्रतिप्रस्थात्रा करं
भपात्रमेषीसाधारणाः पदार्थाः समंत्रकाः कर्त्तव्याः श्रूर्पाग्निहोत्रहवण्यादि
नोद्धासादनांताः कंडनश्रपणपेषणसंयवनांताभ्यां करंभपात्राणां यद
साधारणं ग्रहणं प्रोक्षणं अभिमर्शनाधिश्रपणाद्यालंभनांतं च तूष्णीमेव
कुर्यात् हननं त्वत्र न भवत्येव ॥ अदृष्टार्थत्वपक्षे प्रणीताप्रोक्षणीनांचोपयदासूर्वापि
त्वसंपत्तेनार्थत्वपक्षे स्तुदा प्रणीताप्रणयनं भवत्येव ॥ तत्र सर्वापि त्वपक्षे अ

ण

पांदेश्च समंत्रकं प्रणयनं ॥ ब्रह्मन्नपप्रधिनी प्रेणष्यामीति चोदितः ॥ संयव

देवया. ५
२९

नार्थत्वप्रसंगश्चकेवलस्यदर्भः॥ तत्रब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामीत्येतावदेव॥ तत्रपूर्वेद्युरग्नी
समारोह्योदवसायनिर्मथ्यवरुणप्रघासाख्यमाहवनीयंदक्षिणाग्नीविहृत्यस
मंत्रकमग्न्यन्वाधानंब्रह्मवरणंचकृत्वायजमानेवाचंयच्छतिप्रोक्षोध्वर्युःप्रति
प्रस्थातश्चयथास्वंपात्रासादनाद्याज्यासादकनिनयनादर्वाक्सर्वंकर्तव्यं॥ आ
ज्यादकनिनयनेतुप्रातस्तनयाऽंगुलिप्रक्षालनेनसहकर्तव्यं॥ नापेक्ष्य अ
नैडकीरूर्णाःप्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः॥ एडकोनामदक्षिणापथेमेषाकृतिःप
शुःएडकस्येमाऐडक्यः॥ नऐडक्यःअनैडक्यः॥ ताअनैडकीरूर्णामेषयो

राम

भाष्य
२९

प्र

माणिप्रक्षाल्यकर्षणाभिःक्षालयित्वातयोःमेषमेष्योःपिष्टमय्योःशरीरेआ
श्लेषयेत्संश्लेषयेत्॥ तत्रापिमेषंचमेषींचकुर्वतिंतयोर्मेषंचमेष्यींचयथ
नैडकीरूर्णाःविंदन्तीःप्रणिध्यनिश्लेषयेदितिश्रूयते॥ कुशोर्णावाभावे॥ कुशो
र्णाःकुशानांदर्भाणांऊर्णामंजरीतूलानि॥ मेषोर्णानांमेषश्ले[illegible]मभावेकु
शोर्णावाप्रक्षाल्यमेषयोराश्लेषयेत्॥ वाविकल्पे॥ यत्तुअनैडकीन्नविंद
द्योअपिकुशोर्णाएवस्युरितिश्रूयतेतत्॥ तथाचापस्तंबः॥ उद्वासनकालेनै
डकीभिरूर्णाभिर्मेषप्रतिकृतिलोमशोकुरुतस्तदभावेकुशोर्णाभिरिति। ए

ष्णा ५

देवया॰५
३०

षंवैप्रसक्षंवरुणस्य पशुर्यन्मेषइति वाक्यशेषात्तस्य स्यावदानाभ्यां सह स्त्रुच्यव
धानवचनाच्चमेषमेष्यायोगात्पेव्रमवसीयते तेन युक्तं तयोः समंत्रकमेवनि
र्वपणादिकुर्वतीति बहुवचनाच्चाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रग्नीदादि बहुकर्तृकत्वमपि यु
क्तं ॥ अत्राहुः पितृभ्रसान्यायी ॥ यागस्य संस्कारो मेषमिथुनं संस्कुर्वीयेके ॥ एके
न ॥ ये संस्कुर्वंतीति तेषामभिप्रायः पयस्यावदानेन सह मेषमिथुनमप्यवदीय
ते ॥ अतस्तदपि देवतोद्देशेन सजत इति यागसाधनमेवेति ॥ ये तु न संस्कुर्वंति
तेषामयमभिप्रायः ॥ नैव यागद्रव्यं मेषमिथुनं ॥ वारुणो मेषो भवति मारु

सा समंत्रक
मेव

राम

भाष्य
३०

तीमेषीसंस्कारत्वात् ॥ नच वरुणमरुतश्चोद्दिश्य पमेवमेषमिथुनं सृज्यते ॥ य
देव वारुणं मारुतं च हविस्तद्रूपैनैव सेद्धुतो द्दूश्यइति मिश्रणे बहुदोषो हविषः सं
स्कारस्तस्माद्धर्ममात्रमिति ॥ जुहोति धर्मेण मेषमिथुनं संस्करणीयमिति श्री
अनंतयाज्ञिकाः महाहरिस्वाम्यभिमतश्चायं पक्षः ॥ यतः स एवाह ॥ अवदाने
न सह मेषमवद्धातीति हामस्संबंधो वदान संबंधान्मेषस्य होतव्यताच्छ
दानस्य ततश्च सोपि वरुणायैव होतव्यः ॥ यागसंबंधाभावोश्च नयागाहवि
र्द्धर्मीः कार्यारति ॥ कर्काचार्यसंप्रदायकारादिमते यागसंबंधात्व ॥ तेषाम

ते समंत्रकास्तयोर्याग धर्मा भवंति॥ आहवनीयस्यपुरस्तोद्वेदीकरोति॥ करंभ
पात्रमेषमिथुनकरणानंतरमाहवनीयस्याग्नेः पुरस्तात्पूर्वस्याग्नेः पुरस्तात्
र्वस्यां दिशि द्वेदिं करोति॥ एकादक्षिणतः॥ अपरोत्तरत इति॥ तेद्वे वेदी द्वा
वग्नी भवत इति श्रुतत्वात्॥ तत्र प्रधानत्वाद्बहूनां हविषां सादनार्थत्वाच्चोत्त
रा वेदिः पुरस्तादाहवनीयस्यार्जवेन॥ तपोन्यमानवे॥ अग्रेणाहवनीयं त्रि
भिते ष्वप्रक्रमेष्वपरिवावकाशे पृथ्वी शंकुं निहत्य वस्त्रादान प्रभृति वेदिं विदधाति राम
षट्त्रिंशत्प्राचीं चतुर्विंशतिः पश्चात्त्रिंशत्पुरस्तात् पूर्वार्धे पार्श्वतीयं च वे भाष्य

३१

अरत्निमात्रीं चतुर्दिक्षुमुत्तरवेदिं विधायाग्नेणोत्तरं प्रक्रममात्रे वेदस्यांसा
मि वोत्करस्यात्वाल शम्यापापरिमीतइति॥ प्रादेशोंतरा॥ तयोर्द्वयोर्वेद्योः प्रादेशः
प्रादेशापरिमितो देशोंतरा अंतरालं भवति॥ अंगुष्ठतर्जनीभ्यां प्रसारिता
भ्यां प्रादेश उच्यते॥ पपो वा॥ अपवा द्वयो वेद्योः पपोंतरा अंतरालं भवति
शाखांतरादेव॥ आहापस्तंबः॥ अंगुलं त्र्यंगुलं चतुरंगुलं पृपमात्रस्यव
र्ममात्रसीतामात्रप्रादेशमात्रेण वाति यग संभिन्ने वेदी भवत इति॥ प्रसृतां
गुलिरामणिबंधनाद्धस्तः पृपु शब्देनोच्यते॥ मानवे च॥ प्रतिप्रस्थातादक्षि

पृ= षट्त्रिंशत्प्राद्देशाः पश्चात्तरयुगे त्रयोदशीके ॥ पृथुमात्रादेदी असंमितेभवत उत्तरयुगे नोत्तरनाभिरित्यादि षु
त्रयोदशांगुलप्रमाणे पश्चात्तरयुगे विद्याद् इति बौधायनशुल्बसूत्रे दीपिकायां च तिर्यङ्मध्यवोदशा एषष्ठा
देवया-५ ऊर्ध्वा वा त्र्यहयस्त्रयः ॥ ~~अंगुलस्य प्रमाणेन~~ अंगुलस्य प्रमाणेन तद्देशो षोडशांगुल इत्यथर्वणपरिशि

३२

णां वेदिं करोत्युत्तरस्मात्परिग्राहादरत्निमात्रमंतरा समं प्राची भवति। यथाहवींषि
सं भवेयुस्तथा तिरश्चीं एकत्ररोपरेणोत्तरवेदिस्तंबयजुर्हरतीति ॥ रथमात्र्यु
त्तरा ॥ उत्तरावेदिः रथमात्री रथप्रमाणा भवति ॥ दक्षिणा तु प्रकृतिवेद्वा परि
मितप्रमाणा वा। व्याममात्री पश्चात्स्यादित्प्रमाणा वा रथप्रमाणं च स्पष्टं शुल्व
कृतोक्तं ॥ अंगुलेरथसम्मितायाः प्रमाणं तत्राष्टाशीतिशतमीषा चतुःशत
मक्षः षडशीतिर्युगं चत्वारोऽष्टकाः शम्येति अरत्नेश्चतुर्विंशो भागोंगुलं ॥ पु
रुषस्य पंचमो भागोऽरत्निः ॥ अथवा कुर्परादारभ्य कनिष्ठिकाग्रांतः ॥ तेन च

बे एवमेवा
पतं बधूल्ब
नापेमानव
सूत्रेच =

राम

भाष्य
३२

तुरंगुलाधिकं शतांगुलं पश्चात्तिर्यक्प्रमाणं अष्टाशीत्यंगुलैरधिकं शतांगु
लं प्राची ॥ षडशीत्यंगुलं पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणमिति ॥ तत्रायं साधनोपायः।
अष्टाशीतिशतांगुलरज्जुं मित्वा तत्र लक्षणं कृत्वा ततश्चतुर्णवत्यंगुलारज्जुमं
ले रज्ज्वा अर्धप्रमाणामभ्यस्य तस्या अभ्यासे यारज्जोः [illegible] षष्ठे भागे अंगुल
त्रिभागाग्रपाधिकपंचदशांगुलप्रमाणे लक्षणं आकर्षणार्थं कर्तव्यं।
ततोऽभ्यासरज्जोरंते त्र्यश्च्यवारिंशतमेंगुले अंसाकर्षणार्थं० द्वापंचाशते मं
गुले च श्रोण्यकर्षणार्थं लक्षणं कुर्यादिति ॥ एतदेव तु तरवेदेः प्रमाणमुक्तं

षर
कर

रवया॰ ५
२२

अथ पद्धितीयं प्रमाणमाह ॥ चतुररत्निर्वा पश्चात्स्यात् प्राची षड्वा त्रयः पुरस्तात् ॥ वा
शब्दो विकल्पार्थः ॥ अथैवान्तरवेदिः पश्चात् चतुररत्निस्तिरश्ची भवति ॥ सप्तार त्निः
षडरत्निर्वा प्राची प्रागायता ॥ त्र्यरत्नयः पुरस्तात्तिरश्ची भवति ॥ शारवान्तर
देव ॥ तत्र षडरत्निः प्राची निर्दिष्टे ॥ अथ प्रसाधनश्लोकः ॥ नवारत्निर्मितारज्जुर्ल
क्षिता षट् स्वतः परं ॥ अर्द्धे अर्द्धे त्रिषु पाद्याः स्यात्पशुवेदेः प्रसाधनमिति ॥ अस्या
र्थः ॥ नवभिररत्निभिर्मितारज्जुः षड्रत्निषु लक्षिता चिन्हयुक्ता कार्या ॥ तच्च ल
क्षणं प्राच्यां अंकनार्थं ॥ अतः परं अस्माः षडरत्निमितचिन्हान् ना लक्षणासरं त्रि

(इ एतत्षडरत्नौ कृतं प्रथमं चिह्नं प्राचीतः प्रतीच्यां अंकनार्थं इ)

राम
भाष्य
२२

~~ओंकनार्थं द्वितीये द्वरत्नावेसां कनार्थमि ति पाशाविपर्यासेनायं साधनोपायः ॥ द्वि~~
~~रत्नौ लक्षणे कोर्द्धे चेत्साद्ध त्रयेस्था ॥ अर्द्धरत्नोततः साद्धे प पशुवेदेः~~ प्रसाधनं पशुवेदि
३ साधने प्रकारांतर माह ॥ ~~[illegible]~~

१ अर्द्धे
पुरस्तान्निष्पेद्ध अर्द्धे अर्द्ध द्वौ रत्नाव द्वौ रत्नौ लक्षणं कृत्वा पशुवेदेः प्रसाधनं कार्यमिति ॥ तं साधयति
तत्र प्रथमे द्वौ रत्नौ आकर्षणार्थं ॥ द्वितीये द्वौ रत्नौ श्रोण्यंकनार्थं ॥ तृतीये द्वौ रत्नाव
सांकनार्थमिति पाशाविपर्यासेनायं साधनोपायः ॥ द्वौ रत्ने लक्षणं कुर्यादर्द्धे साद्धे
त्रये तथा ॥ अर्द्धरत्नो ततः साद्धे पशुवेदेः प्रसाधनी ॥ अस्यार्थः ॥ द्वावरत्नी प्रमा
णमस्याः सा द्वारत्निः रज्जुः तस्यां द्वारत्नौ रज्जौ लक्षणं कुर्यात् श्रोण्यंकनार्थं ॥ तं साद्धद्वये
तोऽर्द्धे अर्द्धरत्नौ आकर्षणार्थं लक्षणं कुर्यात् ॥ ततः साद्धे त्रये अर्द्धरत्न्याधिके अर
त्नित्रये प्राच्यंतांकनार्थं लक्षणं कुर्यात् ॥ ततः परमर्द्धे अर्द्धारत्नौ आकर्षणार्थं तत्

२ ततः प्रथमपा
सांपश्चिमेर रत्नौ
२

सप्तमार त्नौ
सार्द्ध सप्तमा
२ रत्नौ
सार्द्धद्वये
षष्ठार त्नौ २
सार्द्ध षष्ठे

१ पूर्वं कृतार्त्नि कृत्साम्प्रदायानुरोधेन साद्ध सप्तमार त्नौ ॥ इति भाष्यकारा भिप्राय ३ ॥ ३ मूलवाक्यार्थस्तु कृष्णं तपास्त सार्द्ध कृत्नौ ॥ इति विपर्यास ए श्रेयोर्थी ॥
२ अष्टमारत्निस्थरज्ज्वंतं लक्षणाकर्षणार्थं अंसांकनार्थं लक्षणमित्यर्थः २

देवपा. ५
२४

परमरत्नौ अरत्नि प्रमाणे अंसांकनार्थं लक्षणं ॥ ततः परं सार्द्धं अर्द्धारत्नि सहिते अरत्नौ सार्द्धारत्नौ विसर्पः ॥ अत्र लक्षणरज्ज्वंतपाशाइ सर्पः ॥ अपं च पात्र्याविपर्यासेन साधनोपायः ॥ सप्तारत्निप्राच्यीपक्षे तु ससारत्नि परिमितां रज्जुं तत्र लक्षितांत द्वेनाभि वर्द्धितायां आद्येषष्ठे भागे लक्षणमाकर्षणार्थं कृत्वा प्रांतादरत्निद्वये प्रांतात् सार्द्धारत्नौ च श्रोण्यंसांकनार्थं लक्षणं कुर्यादिति ॥ तेषां मध्ये शंकुः ॥ त्रयः ति पुरस्तादिप्रागुक्तं ॥ तेषां त्रयाणामरत्नीनां मध्ये शंकुर्निहंतव्यः ॥ तत्र हि शंकुनाकार्य मस्ति ॥ पूर्वार्द्धे शंकु सहितमित्यत्र ॥ अपरिमिता वा ॥ अथवा उत्तरवेदिरपरिमिता उ

राम
भाष्य
२४

क्त प्रमाणद्वयादतिशयेनाधिकप्रमाणा भवति ॥ अपरिमितं प्रमाणमस्या इति शुल्व कृतोक्तत्वात् ॥ अतश्चैकाहिक्यचातुर्मास्यादौ हविरासादनपर्याप्तौ अपरिमिता वेदिरा श्रपणीया ॥ अन्यथा वेरोक्तमुत्तरं हविषीति न्यायेन हविषामासादनासंभवात् ॥ अत्रापि यावती द्वैक्षिपेतत्प्रमाणां रज्जुं मित्वा तत्र लक्षणं कृत्वा द्वीर्घप्रमाणार्द्धमभ्यस्त तस्याद्येषष्ठे भागे लक्षणमाकर्षणार्थं कृत्वा पश्चात् तिर्यक्प्रमाणार्द्धं श्रोण्यंकनार्थं प्राक् तिर्यक्प्रमाणार्द्धं न्यांसांकनार्थं च लक्षणं कुर्यादिति ॥ च्यावा सं मर्शनात् करोति ॥ अग्र द्वयोर्वेधः स्फ्यादि स्फ्याद्यानादारभ्य मासं मर्शनात् कृत्वा गौक्षिरवाः संभरतीति सेव

देवपा०५
३५ श्री

मंतंकुर्यौहर्यः॥ तत्रप्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येतिन्यायात्प्रकृतिवत्संर्वंकर्त्तव्यं॥ प्रकृतौत्वा
सादितः प्रोक्षितश्चपरस्परः सतणइहोपात्तः प्रोक्षणंचप्रोक्षणीभिः कृतंततश्चाग्निहो
त्रहवण्यापवित्राभ्यांचसंस्क्रियते॥ पवित्रार्थौचदर्भौकुशौश्रेष्ठेधृतेइसर्पादेनान्य
त्पूर्वमासादनीयानिप्रोक्षितमानिच॥ तत्रयज्ञकृतौब्रह्मणाकृतानाहूतप्रसवेक्ष
णंकृतं॥ पात्रासादनप्रोक्षणकालेपिप्रेषितेनयजमानेनवाग्यमनंकृतं॥ वाग्य
तेनाध्वर्युणाप्रोक्षणंच॥ अतएतावत्सर्वमत्रोपयत्कृष्यते॥ सवीषंतुपक्षेणीताप्रण
यनं॥ तत्रापक्रमः॥ तत्रयदिभागमग्न्याधानात्प्रारंभपात्रकरणंकृतंतदारहा

ग्न्याधानं॥ उभयोः शाखाच्छेदः॥ संनमनं॥ शाखापरिवासनंच॥ अध्वर्युरेवोप
वेषकरणं॥ पवित्रबंधनमुभयोः॥ वत्सापाकरणमुभयोर्वरुणायभागमित्यध्वर्युः॥ मरुद्भ्यो
भागमितिप्रतिप्रस्थातुः॥ उपसूहनमुभयोः॥ ततोवरणं॥ यजमानवाच्यपश्चात्प्रैषः॥
वाग्यमनं॥ पात्रासादनं॥ वज्रः पवित्रच्छेदनानिपवित्रे॥ अग्निहोत्रहवणी॥ अंतर्द्धान
तृणं॥ शम्याचेतिषट्कासादनमध्वर्योः॥ शम्यावर्जितंपंचकासादनंप्रतिप्रस्थातुः प्र
णस्यपश्चादुत्तरतोवा॥ ततउभयोर्वाग्यमः॥ ततः पवित्रच्छेदनादिभिः प्रोक्षणीः
संस्कृत्यवज्रांतर्द्धानतृणयोः प्रोक्षणमुभयोः॥ अध्वर्योः शम्याप्रोक्षणमधिकं॥ प्रो

राम

भाष्य
३५

देवपा०५
९६

क्षणीनां स्थापनमुभयोः॥ तृणं गृहीत्वा यथोक्तं वेदिमानमुभयोः॥ ततः स्फ्यादीना
दिसंमर्शनांतमुभयोरिति॥ केचिदध्वर्युभ्यां तात्कालमानार्थायाः शम्यायाः आसा
दनं प्रोक्षणं चनेच्छंति॥ अप्राप्तत्वात्कार्याभावात्॥ मेषमेष्योर्यथा स्वं समंत्रकं निर्वपणं
चाग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च पूर्ववत् तमेव॥ स्फ्याद्यासादनं च॥ प्रोक्षणपः संस्कृता
एव संति। केवलमत्र तृणशम्ययोः पात्रयोः प्रोक्षणमात्रं कार्यं॥ ततो वेदिमानादि॥
यजमानस्य वाग्यमः संप्रैषोऽत्रापि भवत्येव॥ पूर्वेद्युरवच्छिन्नावसतौ सत एव तस्या
नुष्ठाने तृणशम्ययोरपि मेषमेष्योर्निर्वपणसंबंधिपात्रैः सहासादनप्रोक्षणे भवतः

राम

भाष्य
९६

।नयेच्च॥ उभयोरेकउत्करः॥ उभयोर्वेद्योरेक एवोत्करो भवत्युत्तरस्या वेदेः समीपे॥ अप
रेण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः संचरः॥ स्तंबयजुर्हरणार्थमुत्करं प्रतिगच्छतः तु रपरेणोत्तरां वेदिं संप्र
चरो मार्गो भवति॥ संचरंति गच्छंत्यनेनेति संचरः गोचरः संचरेति करणे घप्रत्य
यांतो निपातितः॥ तथा चाहापस्तंबः॥ अंतरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरोऽपरेणोत्तर
वेदिं स्तंबयजुर्हृत्वाध्वर्युमभिपरिहृत्योत्करे निवपति समान उत्करः संचर इति॥ मा
नवे च॥ अंतरेणैतरां स्तंबयजुर्हरतीति॥ अत्र स्तंबयजुर्हरण एवायं संचरनिय
मो नान्यत्रेति॥ अन्यत्र त्वंतरा वेदी॥ अत्राहापस्तंबः॥ ध्रुवेण गार्हपत्यं समेत्या

प्रतिप्रस्थात्रे

देवया.५
३७

श्री वेदिर्भवत्युत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता। तत्र विहारेऽध्वर्युरुत्तरां करोति दक्षि
णां प्रतिप्रस्थाता उभयत्र कर्तव्यत्वेऽत्रमपि पत्नीसंयाजान्त एकत्वं संप्रैषादि वक्ष्यमाणानुजानाती
ति॥ तथा वेदे वाध्वर्युः करोति न प्रतिप्रस्थाता किंच वाचा कर्मणि मध्वर्युरेव तत्कुर्यादनु
गप्तकालान्वानिगदांस्साधारणद्रव्यांश्च संस्कारानिति॥ उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्यां
। वेद्यामुत्तरवेदिं निवपति॥ वक्ष्यमाणेन प्रकारेण उत्तरस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिमुपकि
रति न दक्षिणस्यामिति श्रुतत्वात्॥ उत्तरवेदिरिति वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य
चात्वालमृदाकृतस्य स्थंडिलस्य नामधेयं॥ शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्क

राम
भाष्यं
३७

रं संचरं परिहाप्य॥ शम्यामादाय द्वात्रिंशदंगुलप्रमाणां शम्यां वारणीं हस्तेन गृही
त्वोत्करं पूर्वेणोत्करात्पूर्वस्यां दिशि संचरं परिहाप्य संचरणार्थं मार्गमंतराले मुक्त्वा चा
त्वालं मिमीते॥ चात्वालमिति मानादिसंस्कारसंस्कृतस्य गर्तस्य नामधेयं॥ तच्च सं
व्यवहारार्थं॥ चात्वाले मार्जयंत इत्यादौ॥ अथ शम्यामानस्य मध्यान्नरतिप्रकृतस यत्रैव
स्वयं मनसा मन्यते तत्रैव चात्वालं परिलिखेदिति श्रुतत्वात्॥ अत एव पूर्वेश
म्याया आदानं॥ ततः स्फ्यस्यादानं॥ ततश्चात्वालमानमिति वा मिमीत इत्युक्ते तदेव
मानप्रकारमाह॥ शम्यामुदीचीं निदधाति॥ उत्करात्पूर्वतः संचरणाय मार्गं परित्य

खवा.५
३८

ज्योत्तरस्मोद्द्यतांदुदीचीमुत्तराग्रांशम्यां निदधाति ॥ यत्रैव स्पयं मनसामन्येताग्रेणोत्क
रं तच्चात्वालं परिलिख्य तस्मादुद्यतादुदीचीं शम्यां निदधातीति श्रुतत्वात् ॥ तथाचापस्तं
बः ॥ उत्तरस्माद्वेद्यंसादुदक्प्रक्रमेण चात्वालः इति प्रक्रमः परिलिख्य तस्मी जानुदघ्नं त्रिवित
स्तं वा खात्वा त्तरवेद्यर्थान्पांसून्हरतीति ॥ कात्यायन ॥ उत्तरतश्चात्वालं बर्हिर्वेदि संप्र
सुत्तरवेदेस्त्रिप्रक्रमे परिमिते चैति ॥ जानुदघ्नं खात्वेति च ॥ पुरस्ताच्च ॥ शम्यामात्र
मेवांतरालं त्यक्त्वा वेद्यंतादेव पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उदीचीमुदगग्रां शम्यां निदधा
ति अथ पुरस्तादुदीचीं शम्यां निदधातीति श्रुतत्वात् ॥ दक्षिणेन प्राचीं ॥ उत्त

रवेद्यंतमनुलक्षीकृत्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रां शम्यां निदधाति ॥ अथा
नुवेद्यंतं प्राचीं शम्यां ॥ उत्तरतश्च ॥ उत्तरस्यां दिशि चैवमकारान्तरेण प्रागग्रा
मेव शम्यां निदधाति ॥ अथोत्तरतः प्राचीं शम्यां निदधातीति श्रुतेः ॥ एवं च तु
र्दिक्षु शम्यापातनिधानेन चात्वालसमानमुक्तं ॥ स्पयेनांतर्लिखति तमायनी
ति प्रतिमंत्रं ॥ प्रतिदिशं शम्या निधाय तमायनी मे सीसादिभिश्चतुर्भिः प्रतिमंत्र
स्पयेन करणभूतेनांतर्लिखति ॥ निहितायाः शम्यायाः मध्यपार्श्वे अभ्यंतरस्पये
न रेखां करोतीत्यर्थः ॥ तमायनीति पश्चात् ॥ वितायनीति पुरस्तात् ॥ अवता

देवया॰ ५
३९

न्मानापितारितिदक्षिणतः॥ अवतान्माव्यपितादिस्युत्तरतइति सवेदंतादुह्म्यो
ं शम्यांनिदधाति सपरिलिखति तमायनीमसीसैव सर्वत्र निधानानंतरमेव स
परिलिखतीति प्रसेकं श्रुतत्वात्॥ एवं द्वात्रिंशदंगुलः समचतुरस्रश्चात्वालः प
रिलिखितो भवति॥ विदरग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनान्वारब्धे॥ यजमानेनैवध्वे
दुर्विदे अन्वारब्धे [illegible] चात्वाले दग्निर्नभ इति मंत्रेण चात्वाले अधिकरणभूते स्फ्ये
न करणभूतेन प्रहरति प्रहारं करोति पुरीषाहवनार्थं स प्रहरति विदद्ग्निरिति श्रु
तत्वात्॥ अन्वारंभस्तु प्रहरणमात्र एव भवति॥ नत्रैव विधानात्॥ अग्नेअंगिर

राम
भाष्य
३९

[illegible]

इति पुरीषं हरति हस्तेन च॥ ततोध्वर्युरुद्धृत्य तं पुरीषमग्नेअंगिरआयुनेति मंत्रेण ह
स्तेन च चकारात् स्फ्येन चाहरति वेदिपूर्वार्द्धे निहित शंकुसमीपे निवापाय नयति॥ अप
हरतीति श्रुतत्वात्॥ योस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितं॥ योस्यां पृथिव्यामसी
ति मंत्रेण तदुद्धृतपुरीषं उत्तरस्यां वेदेः पूर्वार्द्धे पूर्वभागे शंकुसहितं प्राग्निहितं शंकु
संलग्नं निवपति राशिं करोति॥ प्राग्गुरवे तत्र वेषां निवपतीति मानवे॥ योस्यां पृ
थिव्यामसीति हुत्वा निदधातीति श्रुतत्वात्॥ अग्नीदुत्करं वच्छस्मीं हरेत॥ तदुद्धृतं
७व पुरीषमग्नीदुत्करं ईन्द्र घोषामंत्रेण वज्रपाणिद्वयेनाभिनाम्यमस्पति॥ अभिनिदधाति

हस्ताभ्यामवबाधनं स्पर्शः ॥ अपहरतियत्र हरति तदग्नौ उपसीदतीति श्रुतत्वात् ॥ एवं द्वि
रपरं ॥ यथाविदेदग्निरिति प्रहरणादारभ्याभिन्यासांतमेकवारं कृतं ॥ एवमेव द्विः द्विवा
रमपरं [illegible] कर्त्तव्यं ॥ तत्र कर्तव्यमाह ॥ द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ॥
योद्वितीयस्यामिति द्वितीये पुरीषनिवपने मंत्रे विशेषः ॥ यस्तृतीयस्यामिति तृतीय
इति ॥ अनुत्तेति चतुर्थं यथार्थमाह ससिंहसीति व्यूहत्युत्तरवेदिं शम्यामात्रीं ॥
अनुत्वादेववीतय इति मंत्रेण चतुर्थं यथार्थे यावत्ता पुरीषेणार्थः ॥ उत्तरवेदिनिष्पत्ति
रूपं प्रयोजनं तावत्पुरीषमाहरत्यंनु समीपे आनीयाध्वर्युः सिंहसीति मंत्रेण

कल्पस्वेति पदबलात् उत्तरवेदिं व्यूहति ॥ पुरीषं भूमिसंलग्नमेव हस्तेन सर्वतः प्रेरयित्वोत्त
रवेदिं शम्यामात्रीं द्वात्रिंशदंगुलपरिमाणशम्याप्रमाणां निष्पादयतीत्यर्थः ॥ व्यूहती
त्यस्यान्यत्रापि हस्तप्रेरणार्थे स्पष्टार्थत्वात् ॥ स्रुचौ व्यूहतीसादे ॥ अनुत्वादेववीत
य इति चतुर्थं हरति ॥ तां वै चतुःस्रक्त्यां वालाग्दुर तथानुव्यूहति ॥ सिंहसि सपत्न
साही देवेभ्यः कल्पस्वेति श्रुतत्वात् ॥ दिग्रोदिग्ना मनु विभोगो नाहैति प्रत्ययेति ॥ चतुरस्रा
मुत्तरवेदिं कनुमिनि हरिस्वामिनः ॥ तां वै युगशम्येन विमिमीत इति श्रुतत्वात् ॥ शम्यामा
त्रीमि सुत्तं ॥ तथा च द्वात्रिंशदंगुलासम चतुरस्रोत्तरवेदिर्भवति ॥ अरत्नेर्व्यनुविंशो भा

भागोंगुलं चतुर्विंशांगुलोरत्निरित्युक्तत्वात्॥ अरत्निस्तु कूर्परादारभ्य कनिष्ठिकापर्यं
न्तः॥ अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिने त्यमरः॥ ऊर्ध्वबाहुः सम इत्युक्तस्य पुरुषस्य पं
चमो भागोरत्निः॥ पंचारत्निः पुरुष इति स्मृत्यन्तरेणोक्तेः॥ तस्य चतुर्विंशो भागोंगुल
मिति॥ अथोत्तरवेदेः प्रमाणांतरमाह॥ वितृतीयाम परिमितां युगमात्रीं यजमान
दशपदां वा॥ वाशब्दो विकल्पार्थः॥ स च पक्षे केचिदभिसंबध्यते॥ वितृतीयां वा उत्तर ~~ राम

५ मिस वेदिं कुर्यात्॥ वितृतीयामिति वेदेस्तृतीयभाग संमितामेव॥ तथा च प्रमाणायां
वेदावुत्तरवेदिः क्रियते तत्र वेदिक्षेत्रे सर्वक्षेत्रफलेन चतुरस्रीकृत्य त्रिधा पक्षिप्ते कृ

भाष्यं
४१

तृतीयं भागं पृथक्कृत्य चतुरस्रीकृत्य तत्प्रमाणामुत्तरवेदिं कुर्यात्॥ नहु पायश्चत्वशुल्व
के नोक्तः॥ यद्यपि पर्यायानी त्रिपदा पार्श्वमानी तस्याः पारज्जुर्दशकरणी ति॥ एवं च पक्षे यथा
त्र फलेन दशपदा भवति॥ दशपदेव दशपदेत्युच्यते॥ पदापदयोः पर्यायत्वस्य दृष्ट
त्वात्॥ दाशमेगुलेपदमित्युक्तत्वात्॥ केचिद्दशपदामिति पुरुषप्रमाणां त्रा
पदक्षेत्रफलामाहुः॥ कुतः तां वै युगमात्रीं वा सर्वतः करोतीति सर्वतः सर्वतस्त्वनुवर्त्तमा
ने यजमानस्य वा दशपदशपदानीति श्रूते॥ अत्रस्य सर्वतः सर्वासु दिक्षु दशपदशपदा
नीत्यर्थो भवति॥ परिशिष्टकारवचनस्य तु शाखांतरमालंबवचनं मूलं भविष्यति

हरिस्वामिना तु इमां श्रुतिं पदं तिर्यग्यानीमाहिः परिशिष्टकारवचनानुरोधेनैव व्याख्यातवंतः॥ तथाहि॥ युगप्रमाणं चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु करोति॥ अथवा यजमानस्य दशदशपदानि सर्वतः करोति रूपं पदं तिर्यग्यानीति त्रिपदापार्श्वमानी यस्य क्षेत्रस्य तस्य प्राक्पार्श्वमानी यस्य क्षेत्रस्य तस्य यावत्या यन्नीयते रज्वा तद्दशपदं भवति॥ नानि च प्राच्यापि द्व्यमानानि दशभवंति इत्यपि तापि॥ प्रसंगात्कृते सेवं यजमानस्य दशदशपदानि संपाद्यानि॥ एकशतविधेय्य मेवाग्निर्विमानं करिष्यति॥ सायावसेषा सप्तविधस्य वेदिस्तावं ती त्र्यवृद्ध्या कवण्कशतविधस्य वेदिं विमिमीत इति॥ अथाग्नेर्विधा अष्टाविंशतिः प्राक्

पुरुषा अष्टाविंशतिस्तिर्यग्यशतिं वेति॥ उत्तरवेदिः सधर्मिकासोमे समाम्नाता॥ उत्तरवेदिशब्दश्च संस्कारवाची अतोत्र नामधेयेन ते सर्वे उत्तरवेदिसंस्काराः प्राप्यंते॥ तत्रयावं तु उत्तरवेदिप्रमाणानि सोमे श्रुतानि तान्यपि सर्वाण्यत्र प्राप्नुवंति॥ न च तानि सर्वाण्यपीहेष्यंते अत आह॥ सोमे वोत्तरव्यपस्फुरण श्रुतेः॥ वाशब्दो वधारणे॥ उत्तरे अंतिमे च उत्तरवेदिप्रमाणे युगमात्री यजमानदशपदावेव सोम एव भवतो नान्यत्र॥ कुतः॥ व्यपस्फुरणश्रुतेः॥ यतश्चातुर्मास्येषु ह्युत्तरवेद्या व्यपस्फुरणं श्रूयते॥ तथाहि॥ यदि युगमात्रीं दशपदीं वोत्तरवेदिं कुर्यात् वेदिश्चोत्तरवेदिश्च व्य

नि ५

देवया.५
४३

पस्फुरेयातामिति॥ व्यपस्फुरणं चस्प र्दोन्मते॥ अतनन्तरयोः प्रमाणयोरिह प्रतिषिद्ध
त्वात्सरि त्रिशानी त्रिणिप्रमाणानीह भवंति॥ असंभवाच्च॥ न केवलं व्यपस्फुरणश्रव
णात्॥ अपितु असंभवाच्च॥ अत्राः संभवादप्युत्तरेप्रमाणे सौमिए एव भवतः॥ नान्य
त्र॥ अतो वरुणप्रघासादावुत्तरे प्रमाणे न संभवतः॥ कथं॥ तथाहि॥ उत्तरस्यां वेदावु
त्तरवेदिं निवपतीति॥ अतो नरवेदिराधारत्वे न वेदिः श्रुता॥ न च महाप्रमाणाबाध
ल्पप्रमाणां वेदिराधारत्वेन संभवति॥ अतोपि कारणात् सौमिए एवोत्तरे प्रमाणे भव
तु
तः॥ अतएवासंभवादितिहेतूपादानात्॥ शालपघान्से त्रफलादरापघा॥ ननु

राम

भाष्य
४२

दरापदस्से त्रफला॥ तस्यास्तु वारुणप्रघासिक्यामपि वेदेः संभवो भवत्येव॥ तथान्या
संभवादितिहेतुरसंगतः स्यादिति॥ तस्माच्छलपदसे त्रफलैव दरापघेति सूत्रकाराभि
प्रायः॥ मध्ये नाभिं करोति प्रादेशासमां चतुरस्रां॥ उत्तरवेदिमध्ये प्रादेशासमां प्रा
देशप्रमाणां चतुरस्रां चतुःकोणां नाभिं करोति॥ मध्ये नाभिकामिव करोति समानम
त्रासि नो व्याघारयाणीति च श्रुतत्वात्॥ अथास्या मध्ये प्रादेशमात्रीं गोपदमा
त्रीमक्षशम्यामात्रीं वोत्तरनाभिं चतुरस्रां करोतीति आपस्तंबः॥ कारकपरिमंड
लां वेति॥ प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति॥ तत्रस्थं धस्येति मंत्रेण॥ भिः सिंह सी
तिप्रतिमंत्र०

प्रोक्षति॥ शुंभस्वेतिमंत्रेणोत्तरवेदौ सिंताः प्रकिरति॥ उपरिष्टियति॥ तामभिर
भ्युक्षति सोभ्युक्षतिस्तिऽं स्यसिसपत्नसाहीदेवेभ्यः शुंधस्वेत्यभिरनु विकिरत्यनु
विकिरती तिप्रत्ययस सोनुविकिरतिस्तिऽं स्यसिसपत्नसाहीदेवेभ्यः शुंभस्वेतीति
श्रुतत्वात्॥ २॥ छन्नावसति॥ सा उत्तरवेदिर्दर्भतृणकटादिनायज्ञियेन छन्ना
सति रात्रौवसति॥ अथैनां छादयति साछन्नेतां रात्रिंवसतीति श्रुतत्वा
त्॥ विकृतीनां सद्यस्कालेप्येहवचनापहतकालत्ता भवति॥ तथा च कार
के॥ श्वोग्नीप्रणयतइति॥ एवमन्येष्वपि सूत्रेषु॥ आपस्तंबसूत्रे तु विशेषः॥

सद्यस्कालावावसरणप्रद्यास्याइति विकल्पेन सद्यस्कस्याप्युक्तत्वात्॥ उदुंबर
शाखाभिः प्लक्षशाखाभिर्वा प्रच्छाद्य वसति सद्यस्कालः पशुर्भवतीत्यापस्तं
बः॥ प्रातःपंचगृहीतं गृहीत्वाग्नीप्रणयतीधमाभ्यामुपयम्य॥ एतदुक्तं पूर्व
दिने सुत्वा प्रातः श्वोभूते आज्यसंस्कारपूर्वकं जुहूपं चगृहीतमाज्यं गृही
त्वाइध्माभ्यां द्वावग्नी प्रणयति॥ किंकृत्वा उपयम्य॥ उपयमनीभिरूपगृह्य
संतापपरिहारार्थं॥ कचित्साक्षस्याभिरग्नेरधस्ताद्धारणंकृत्वा इध्मभ्या
दधस्तु उपयमनीरूपकल्पयंसाज्जमध्यिश्रयतीत्यादि श्रुतत्वात्॥ अग्निप्रण

यनेनच सधर्मकं सोमेनोपदिष्टं ॥ तत्र सोऽयमग्निः प्रणीयते ॥ इह तु तद्द्वैवदिद्वाग्नी
भवत इति द्वयोरग्न्योर्विधानात् ॥ द्वयोः प्रणयतीति प्रणयनविधानाच्चाध्वर्युरा
मग्नीप्रणयतीत्युक्तं ॥ अपरिमितं प्रणयनीयं त्रिःप्रनमित्युक्तत्वादेकैकस्य ध्मोपरि
मितकालकस्त्रिपूनबद्धश्च भवति ॥ तावेवं विधाविध्मौ माध्याहवनीयेभ्या
दधतः ॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ उपयम्य तेनोपगत्याग्नीन्भिरिसुपयमन्यः
सिकताभर्तु[illegible]रणार्थं [illegible] पात्रे संतापपरिहारायोपसमिपे कल्पयतिस्थाप
यतीति हरिस्वामिनः ॥ आपस्तंबः ॥ उदुंबरशाखाभिः प्लक्षशाखाभिर्वा प्र

घ्राघवसति [illegible] यघसघस्कालः पशुर्भवसा हवनीये प्रणयनीयमिध्मामाहि
प्यसिकताभिरुपयम्याग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीति संप्रेष्य प्रणीयमाना
यानुब्रूहीत्येचेति ॥ मानवेन ॥ याबालाउपयमनीः कुरुते वेदिं पुरुषालं
तिप्रस्थातागनये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यनुवाचयसग्निभ्यां वेति ॥ अतः उ
पयमन्यः सिकता[illegible]यावालमृत्तिका वोग्राह्याः ॥ उभयीनामपि समत्वात् ॥
सर्वं वा विभज्य प्राकृतात् ॥ अपवा सर्वमेवाहवनीयं द्वेधा विभज्य करपराभ्यां प्र
णयतः ॥ कुतः तस्य प्राकृतत्वात् ॥ प्रकृतितः प्राप्तत्वात् ॥ प्रकृतौ हि दर्शपूर्णमा

देवया-५
४६

सयोरेवमेवप्रणयनंदृष्टं॥ सोमेच धर्मवद्भ्येन प्रणयनमाम्नातं॥ न च वरुणप्र
घासानां सोमः प्रकृतिः॥ किंतु दर्शपूर्णमासावेव॥ अतः प्रकृतिवदेव कर्परासां स
र्वमाहवनीयं विभज्य प्रणयनं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह॥ अपि वा सर्वमाहवनीयं वि
भज्य द्वेधा तु तयोर्वैद्योः प्रणयनं कर्त्तव्यं॥ कुतः अप्राकृतत्वात्॥ अस्य प्रणयनस्या
...पूर्ववादिसर्परसंकारप्रश्लेषेण व्याख्येयं॥ शंकध्यादितान्त्र्य परस्पेण सत्रेनि
र्देशाः॥ यथाधिकं वा प्रकृतसनुग्रहादित्यत्र ककारचापैरकारप्रश्लेषेण व्याख्यातं॥
सर्ववेदं स प्रसस सहस्रेणानुग्रहदत्रो नादिति॥ तथात्रापि व्याख्येयमिति॥ पस्सां

राम
भाष्यं
४६

तरमाह॥ प्रणयनं सोमाद्धाच्यत्वात्॥ अथवा अत्र सोमात्प्रणयनं स्यात्॥ सौ
मिकधर्मेणाग्न्योः प्रणयनं भवेत्॥ न प्राकृतं॥ कुत एतत्॥ वाच्यत्वात्॥ एवं हि
तद्वाच्यं वक्तव्यं विधेयं भवति यदि सौमिकं॥ तस्याप्राप्तत्वात्॥ प्राकृतं तु चोदके
नप्राप्तमेव न विधियते विधीयते चाह्वयोः प्रणयंतीति॥ तस्मात्प्राकृतं प्राप्नोति
तादैवेत्त प्रणयनमिति॥ सोमिकमेव स्यादिति प्राप्ते आह॥ प्रकृते वीः नाम
वान्॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ॥ प्रकृते रेव देप्रणयनं॥ प्रकृतिवेदेव गार्हपत्या
द्धरणमिति सर्पः॥ न सोमात्॥ न सौमिकमिध्माभ्यामाहवनीयादिति॥ कुतः॥

देवया॰५
४७

अनामत्वात्॥ नामधेयं हि धर्मान्प्रापयति न चैतन्नामधेयं॥ लिंगत्वात्॥ प्र
णयतीति॥ ननु प्राप्तं तत्प्रणयनं॥ तर्हि तस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्॥ किमिति
पुनर्विधानं द्वयोः प्रणयतीत्येवमाशंक्याह॥ ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्निनि
धानात्॥ प्रलितः प्राप्तस्यैव प्रणयनस्य पुनर्ग्रहणं पुनर्विधानमेतद्गुणार्थं॥
को गुण इति चेदस्ति हि गुणः॥ उत्तरवेद्यग्निनिधानात्॥ यद्यपि आहवनी
यस्थेऽग्निर्निधीयते॥ इह तूत्तरवेदौ॥ तेनोत्तरवेदिनिधानार्थमग्नेर्नय
नस्य प्रकर्षेण दूरमग्निं नयतीति तरनयनरूपाद्गुणात्॥ द्वयोः प्रणयतीति

राम
भाष्यं
४७

वचनं॥ द्वयोर्मध्यमयोः प्रवर्ग्ये॥ प्रणयति प्रकर्षेण दूरमग्निं नयति उत्तरवेदौ निधा
नविधानादिति॥ तस्मात्सत्कृतमेवेदं प्रणयनमिति॥ सिद्धांतस्तु॥ आज्यप्रो
क्षणीस्तु यस्मादग्नीन्याहाग्निभ्यां प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूह्येकस्पृश्ययानेहीति॥
पंचगृहीतमाज्यं प्रोक्षणीभ्यो यद्यप्यार्द्धमुत्पाद्य वाग्नीन्यो यद्यप्येतावंतारं प्रेष्यति आ
ह॥ अग्निभ्यां प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीति॥ एकस्पृश्ययानेहीत्येतत्प्रति
प्रस्थातारं प्रत्याह॥ आज्यपात्रे [illegible] धिश्रयणानंतरं पूर्णाहुतिवत्संस्कृतसृगु
हीतं पंचगृहीतं ग्राह्यं॥ प्रोक्षण्यभ्यां संस्कृता आप एव केचित् सात्रस्याः ३ धन

हो

देवपा० ५
४८

मभ्याद्धत्सुपयमनीरुपकल्पयेताज्यमधिश्रयति स्रुवं च स्रुचं च संमार्ष्टि पोत्
याज्यं पंचगृहीतं गृण्हीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति पौर्णमासीध्यमुपयम्य स्रुप
यमनीरूर्ध्वो ह्याग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्युक्तस्सम्यानुदेहीति प्रक्रतहात्॥

पा ३

उपयच्छति हस्ताभ्यां अत्युपेति ॥ सामर्थ्यप्राप्तसहायपक्षे बहुवचनं ॥ तत्राध्व
र्युः प्रज्वलितादग्निमुपयम्य पृच्छति आज्यप्रोक्षण्यादीनि सामर्थ्याद्धन्ये गृण्ही
युः॥ अथाहेति प्रैषौ॥ एकः स्यसाधनमस्याः सेयमेकस्स्यारवा अलया
पुत्रस्वमनुपश्याद्युदेहीति पृच्छति॥ उपवेषयस्स्योर्द्ध्वभागं प्राचीं दिशं द्योत

प्रय

ग

पे शम

भाष्य
४८

पतिं सम्पद्येती प्रभृतलक्षणे तृतीया॥ तथाप्युक्तं प्रतिप्रस्थाताग्निमनुगच्छ
ति स्येन भस्मौलिखां कुर्वन्निति सूर्थः॥ प्राकृतमेव प्रणयनमिति स्थापिते पूर्वपक्षे
सिद्धांतत्वेन सौमिके प्रणयनमुपदिशति॥ सूत्रकारस्याप्ययमेवाभिप्रायेन
सौत्रामण्यां सम्यादिकरोति दक्षिणस्यां वस्तुण प्रघासेष्विति आह॥ तत्र हि श्रूयते
यथो नावग्नी आहवनीयाद्धर्हियेत इति॥ एतच्च देवोपपद्यते तैसावरूण
प्रघासेष्वपि प्रतिप्रस्थातुराहवनीयात्प्रणयनं भवतीति॥ प्राकृतत्वेनैतत्स्या
दिति॥ तस्मादत्र सधर्मकं सौमिकमेवाग्नेः प्रणयनमिति सिद्धांतः॥ ततस्मा

त २

वदि

त ५

त्रसूत्रकारेणोपयमन्युपनिनयनांतं तद्देशोपनिबद्धं ॥ तथाच्याह शांखायनः ॥ आ
हवनीयाच्चाग्नी प्रणयति ॥ इडायास्तेति साद्यमानयोरिध्मयोरितिच ॥ प्राह्णे
हि स आहवनी[illegible]यादिति रिध्मयोरिति वचनं स्यात् ॥ कारके च
श्चोभूतेग्नी प्रणयेते ॥ यथाप स्रुवं धरति ॥ मानवे च ॥ आहवनीयेग्नी प्रणयंति ना४
प्रसाधन्वर्तिप्रवसत्याला बादुपयमनीः कुसूले वेदि पुरीषाच्छति प्रस्थातारमये राम
प्रणीयमानायानुब्रूहीसनुवाचयति ॥ अग्निभ्यां वा ॥ त्रिरनूक्तायामग्नि
प्रणय नान्तुधधप्तरति स धर्मकमेव सौमिकं प्रणयनमुक्तं ॥ आपस्तंबसू

त्रे विशेषः ॥ काले पशुबंधवदाहिपसादग्नी प्रणयनतो नोधतेहोमौ जुहुतोत्तरा
वेदी प्रतिप्रस्थाताप्रतिपद्यते उत्तरेणोत्तरां वेदिमध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठाप
यति । जघन्यः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यामिति ॥ त्रिरुक्तायां पश्चाद्वेदिहरणं । हो
त्रा प्रथमायामन्विति त्रिरुक्तायां समां यथा वेदिस्त्रुवेदिं प्रसमग्नो हरणं कुरुतः ॥
प्रतिप्रस्थातास्प्पन तिखसा वेदि श्रोणेः ॥ एक स्प्पयान्ते हीयिवमध्वर्युणा
प्रेषितः ॥ प्रतिप्रस्थातास्प्पन करण भतेनाहवनीयादारभ्या वेदिश्रोणं दक्षि
णां वेदिश्रोणिं यावत् वल्लिखति । लेखां करातीसर्पः ॥ अनूद्दे ति प्रस्थातेकस्प्प प्रति

दैविया.५
५०

यैतस्मान्मध्यमाच्छंकोर्यएषवैदेर्जघनार्धो भवतीति तथैद्वात्रांतःपातेन गार्हपत्यस्यवे
देर्मध्यवच्छिन्नं भवति तद्वै तदनुसंतनोतीति श्रवणात्॥ अत्राह शांयनः॥ अध्वर्युरग्ने
र्द्रुयाद्ब्रह्मन्नग्नेस्यप्रयोपसंबंधानि स्पेमनाहवनीयाहवनीयात्स्त्वन्समुध्यलो
त्तरस्या वेदेर्दक्षिणादंसात् कर्षन्ति यावदा वेदिमध्यात्कावेदीति॥ तेन वेदिद्वित्वे
रुणप्रघासेषु सौत्रामण्यां च दक्षिणवेदिश्रोणिं यावत्खाकरणं॥ एकवेदिकम
हाहविःपशुबंधसोमास्तु वेदिमध्यप्रस्थापरशंकुपर्यंतमेव तथा च श्रुतावु
क्तमेतस्मान्मध्यमाच्छंकोर्यएष वेदेर्जघनार्द्धो भवति॥ उत्तरवेदेर्वा॥ अपवी

स्वा

व राम

भाष्यं

५०

त्तरवेदिपर्यंतप्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखति आहवनीयादारभ्य॥ तदुक्तमुत्तरवे
देरन्तरायं लीलिख्यत इति॥ वेद्यंतरे स्थितो हं उत्तरवेदिं प्रोक्षतीरद्योपश्लिप्र
तिमंत्रप्रतिदिशं यथालिंगं॥ अध्वर्युरपादग्निमन्यस्य प्रदाय वेद्यंतरे वेद्योर्भवमध्ये
तरालेऽध्वर्युःस्थितो अपवा वेद्यंतरे उत्तरवेदेर्दक्षिणपार्श्वे वेदिमध्येऽध्व
र्युरवःस्थितो दंद्योपस्थाव सुभिर्दिसादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैर्यथालिंगं मंत्रलिंग
क्रमेण प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षूत्तरवेदिं प्रोक्षति प्रसिंचति॥ तत्रैव सागरेषु सुत्त
रवेदिं प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते सपुरस्तादेवाय प्रोक्षसु दक्षिणतः निदं द्योपस्येतिमं

देवया.५
५१

तत्वान ॥ तथा ॥ अथ पश्चात्प्रोक्षति प्रचेता स्वेति ॥ अथ दक्षिणतः प्रोक्षति मनोज थ
वा स्वेति अथोत्तरतः प्रोक्षति वि[illegible] कोऽस्याभिप्राय मेवाभिप्रायेण सोम्या
प्रणयेत्स्यमादि करोति दक्षिणस्यां वरुण प्रघासेष्विति आह तत्र हि प्रणयंते पशुदे
नी वर्गनी आह वेनीयाद्विहीयेते इति एतं स्थ्ये देवोपपद्यते होता वरुणप्रघासेषु
ष्वपि प्रतिप्रस्थानुराहवनीयात्प्रणयेन भंवतीति प्रांकुलत्वेचेत्तन्नस्यादिति
तस्मादत्र सधर्मकः श्वकर्मा स्वेति च ॥ दक्षिणांससहितं बहिर्वेदिशेषं निषि
ति चतीदमाहंतसवार्द ॥ ततोध्वर्युः प्रोक्षणीशेषं इदमहं तप्तं वार्बहिर्द्ध समेनमं

राम
भाष्य
५१

त्रेणोत्तरवेदेर्दक्षिणांससहितं दक्षिणांससं लग्नमेव बहिर्वेदिवेदे बहिः प्र
देशे एव निषिंचति निनयति ॥ अथवा प्रोक्षण्यः परिशिष्यंते तद्यएते पूर्वस्रक्ती
तयोर्यादक्षिणा तान्यंते न बहिर्वेदि निनयतीदमहमित्यादिमंत्रेण तत्वान ॥ तत्रये एते
उत्तरवेदेः पूर्वस्रक्तीकोणे ॥ तयोर्मध्ये या दक्षिणा स्रक्तिः ॥ ना तस्याः प्रतिविभ
क्तिव्यत्ययः ॥ न्यंते न निकृष्टांतः प्रदेशोऽन्तः तेन तस्मिन्नुत्तरतीति स सम्पर्येत
तीयाः ॥ अथवा ताः अवशिष्टाः प्रोक्षणीन्यंतेन नीनयतीति ॥ यदा तु वै यजने
अग्न्याधानमनुत्तरवेदिः संस्क्रियते तदा बहिर्वेद्येवोत्तरवेर्दक्षिणांसस्याजवेन दे

देवया ५
५२

निनयनं॥ न ह्यास निबर्हिर्वेदिं निनयतीति श्रुतेः॥ अमुमभिसमभिचरन्॥ अभि-
चरन्नभिचारं कुर्वन् अमुमभिनिःसृजामीति श्रुतिपठितेन मंत्रेण बर्हिर्वेदि
शेषं निषिंचति॥ तथा च श्रुतिः॥ यद्यु अभिचरेदादिशेदिदमहं तमसावारमुमभि-
निःसृजामीति अमुमित्यस्य स्थाने द्वितीयांतमभिचर्यमाणस्य नामग्रह-
णं॥ कर्मबले न परस्य पीडनमभिचार इत्युच्यते॥ नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पंचगृ-
हीतं जुहोति सदक्षिणपादः दक्षिणेंऽसे श्रोण्यां श्रोण्यामंऽसे मध्ये च हिरण्यपक्षं
सिंहास्यसीति प्रतिमंत्रं॥ ततोऽध्वर्युरुत्तरे वेदेरुत्तरत उपविश्य नाभ्याः श्रो-

राम

भाष्यं
५२

या

ण्यंऽसेषु द्वयोः श्रोण्योर्द्वयोरंसयोर्नाभ्याश्च कौटिल्येन तस्य पंचगृहीतस्या-
हुतं जुहोति॥ तत्क्रममाह॥ प्रथमं नाभेर्दक्षिणेंऽसे ततः उत्तरश्रोण्यां॥ ततो दक्षि-
णश्रोण्यां॥ तत उत्तरेंऽसे॥ ततो नाभिमध्ये॥ सिंह्यसि सपत्नसाही स्वाहेत्यादिभिः
पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं हिरण्यपक्ष्यं सुवर्णशकलो यन्नाध्वर्युर्जुहोति॥ हि-
रण्यमंतर्धाय पंचगृहीतेन नाभिं व्याघारयेदिति मानवे॥ जुह्वां पंचगृ-
हीतं गृहीत्वा सर्वत्र हिरण्यमुपस्तृणन्नन्तः शकलं विद्धारयति॥ दक्षिणमंसमुत्त- या
रां श्रोणिं दक्षिणां श्रोणिमुत्तरमंसं मध्यमिति सिंहीरसीति प्रतिमंत्रं भले

१ मुपघतिनाभिं

स्वा०प
५३

भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचं गृह्य पैतुदारवैः परिधिभिरुत्तरवेदिं परिदधाति ॥ परिधिसंधि
नासवीतु लोनुहोतीति ॥ अथ येषां मध्यमेनाभिकेव भवति तस्यैव पूर्वं स्त्रको
तयोर्याद्दक्षिणा तस्यामाधारयति सिंहसि स्वाहेत्यथापरयोरुत्तरस्यां
अथापरयोर्दक्षिणस्यां अथ पूर्वयोरुत्तरस्यां अथ मध्यं आधारयती
ति श्रुतत्वात् ॥ भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुपगूहति ॥ होमार्पणीं चैवंकृतां स्रुचं
भूतेभ्यस्त्वा सनेन मंत्रेणोपगूहति ॥ उद्गृह्णाति ॥ उर्ध्वीकरोति ॥ अथ स्रुच
मुपगूहति भूतेभ्यस्त्वेति श्रुतत्वात् ॥ नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववत्

राम

भाग्यं
५२

ध्रुवोसीति प्रतिमंत्रं ॥ पैतुदारवैः देवदारुवृक्षजैः प्रादेशमात्रैः परिधिभिः
पूर्ववन्नाभिं परिदधाति ॥ पूर्ववदिति मध्यमं दक्षिणोत्तरैः ध्रुवोसीति त्रि
भिः प्रतिमंत्रं ॥ अथ परिधीन्परिदधाति ध्रुवोसी पृथिवीं दृंहेति मध्य
मं ध्रुवक्षिदस्यंतरिक्षं दृंहेति दक्षिणामच्युतक्षिदसि दिवं दृंहेत्युत्त
रमिति श्रुतत्वात् ॥ तथा च कात्ये ॥ त्रीन्परिधीन्पैतुदारवान्प्रादेशमा
त्रांस्तैस्तं नाभिं परिदध्यादिति ॥ अग्नेः पुरीषमसीति नीवपति गुल्गुलु
सुगंधितेजनरस्मेस्तुकाश्चोपरिष्टाद्गौर्षण्या अभावे ऽन्याः ॥ अग्नेः पुरी

षमसीसनेनमंत्रेण नाभेरुपरि गुल्गुलु सुगंधितेजनवृष्णिस्तुकान्निवपति॥
निदधाति॥ गुल्गुलुः प्रसिद्धः सुगंधितेजनं रोहीतः वृष्णिस्तुकाः शिरोरोमा
णि॥ ताश्च शीर्षण्याः शीर्षि भवाः शीर्षण्याः शृंगयोरंतराले भवानि
मेषरोमाणीत्यर्थः॥ तदभावेऽन्या अशीर्षण्या अन्यस्मिन्मेषस्य शरीरप्र
देशे जाता इत्यर्थः॥ अग्नेः पुरीषमसीति संभारानुपनिवपतीति शेषः॥
समाहूं स हूं हे वास्य गुल्गुलुगंधौ हे वास्य सुगंधितेजनं॥ अपयद्वृष्णि
स्तुका भवति न स्या पात्री शीर्षिनेदिष्टं स्यात्तामाच्छिद्या हरेद्यथा तां न वि

मेष

राम

भाष्य
५८

देदपियामेवकां चाहरेदिति श्रुतत्वात्॥ तेष्वग्निं निदधाति॥ तेषु संभा
रेषु अग्निं निदधाति स्थापयति॥ उद्धतावोक्षिते दक्षिणं॥ प्रतिप्रस्था
ता उद्धतावोक्षिते रत्निमात्रे चतुरश्रे खरे दक्षिणमग्निं निदधाति॥ स्मा
र्तः पंचभूसंस्काराः प्राप्नुवंत्येव॥ तेषामन्यपर्थवात्॥ उद्धतमुल्लेखनं॥
अवोक्षितमभ्युक्षणं॥ एतत्संस्कारद्वयमत्र विधीयते॥ केचित्स्मार्ता
नामुपलक्षणार्थमुद्धतावोक्षितग्रहणमिच्छंति॥ तत्र केनोपलक्षण
सिद्धिरितरथैव्यर्थ्यं स्यात्॥ अतोधिके विधानमेवेदमिति॥ अग्निहो

श्रे ९

त्रदर्शपूर्णमासादावुपलक्षणं विनापि स्मार्त्तानां संस्काराणां सर्वैर्दलत्राञ्च
उपयमनीरुपनिवपति॥ अग्निनिधानानंतरमुपयमनीरग्नेरुपयम
न उप्रयुक्ता मृत्तिकाः सिकता वा उपनिवपति॥ उपसमीपे अग्नेर्नीचैः
प्रक्षिपतीत्यर्थः प्रतिपत्तिरियं॥ चरितार्थत्वात्॥ एतदग्न्याधानाद्यु
पयमन्युपनिवपनांतं सर्वं सौमिके धर्मजातमत्र भवत्येव सर्वेषु शाखां
तरसत्रेष्वेवतस्योपदिष्टत्वात्॥ प्रणीतायत्तः॥ अतोऽग्निनिधना
दनंतरं प्रणीतादि प्रणीताप्रणयनादिकर्मभवति॥ अत्रकर्कमते चोद

कपरिभाष्या ततः पूर्वमेवाग्न्यन्वाधानशाखाछेदनादिषड्गोपाकर
णांतमुभाभ्यां कर्त्तव्यं॥ तत्र शाखाछेदनानुमार्जनशाखापरिवासनमु
भयोः॥ उपवेशकरणमध्वर्यैरेव॥ न प्रतिप्रस्थातुः ततः शाखायांप
वित्रबंधनमुभयोः॥ वत्सापाकरणमुभयोः॥ वसूणायभागामिसध्वर्योः
मरुद्भ्योभागामितिप्रस्थातुः॥ शाखापग्रहणं द्वयोः॥ अत्र प्रणीतादि
सुपदेशाद्ब्रह्मवरणं वैकल्पिकव्रतग्रहणांतं पूर्वकर्त्तव्यमिति प्रतीयते
व्रतोपायनं वाऽतं चेत्॥ पूर्वदिनेप्रसो[illegible]नानंतरं वा ब्रह्मवरणोत्तरका

२वया.५
५६

लं वाच्ये यदि व्रतोपायनमकृतं ॥ कृतं चेन्न भवतीति तदा अन्वग्निनिधानानं
तरं तत्कृत्वा प्रणीताप्रणयनादि तत्कर्तव्यं ॥ अत्राह पितृभूतिः ॥ व्रतोपा
यनं पूर्वं ततः प्रणीतादि ॥ पंचपक्षोऽपि कृतः प्राक्प्र[illegible]ता
प्रणयनाद्व्रतोपायनमिति प्राप्तस्यैव स्मरणार्थमिदमिति ॥ तैरुक्तं तद्यो य
पद्यते ॥ वैकल्पिका नामाद्वावेव धारितत्वात् ॥ यदा च ब्रह्मवरणोत्तरका
लता व्रतोपायनस्य निर्धारिता ॥ तदा तदुत्तरकालीनानां पदार्थानां व्र
तोपायनमंगं ॥ तेषु च वेदिकरणादिष्वपकृष्टेषु तदंगस्यापकर्षो भवत्ये

णीता ३
राम
भाष्यं
५६

व ॥ ततस्तत्रैव व्रतोपायनं भवति ॥ नान्यत्रेति ॥ तस्मादिदमपूर्वकालांतरवि
धानं ॥ व्रतोपायनस्यैव वैकल्पिकं ॥ पूर्वेद्युरुत्तरवेदिखननादनांतकरणपक्षे त्वा
खाद्धेदादि वत्सापाकरणांतमपि पूर्वेद्युरेव कर्तव्यं ॥ तत्र वत्सापाकरणं रा
त्रौ पयोविकारत्वात्पयस्यायाः ॥ तथा चाहापस्तंबः ॥ अग्नीनन्वाधाय
पृथक्शाखे आहरतस्तयेध्मबर्हिषी मासुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सान
पाकरोति वा हिरण्पा अध्वर्युः शमीमय्यौ हिरण्पाध्वर्युर्वा स्रुचौ भवंति
यथादेवतं सायं दोहौ दोहयतः सद्यस्कालावा वरुणप्रघासाः ॥ एवं सति

लौकिकैर्दध्नाआमिक्षा कर्मस्यात् तद्धि हविकारमेकं आमिक्षा पयः समाहुरिति ॥
निरिभ्यो धिकान्यैंद्राग्न: पयस्यैवारुणी मारुती काय एककपाल: ॥ अत्र प्रणी
ताप्रणयनानंतरम् उपयुक्तानि पात्राणि आसाद्य स्फ्योपहितपात्रीकरणादिक्रि
यते ॥ तत्र हवींष्याह निरिभ्यः आग्नेयादिभ्यः पंचभ्योधिकानि एतानि हवीं
ष्यत्र भवंति ॥ तत्र प्रथमं हविरैंद्राग्नो द्वादशकपाल: पुरोडाशो भवति ॥ ततो वा
रुणी वरुणदेवता मारुती मरुद्देवता अत्र एते द्वे पयस्ये भवत: अध्वर्युर्वारुणी
पयस्यासमं हवि: प्रतिप्रस्थातुर्मारुती पयस्या एकं हवि: ॥ ततो ध्वर्युरेव

मं हवि: काय एककपाल: पुरोडाशो भवति ॥ अयं चोपांशुर्भवति ॥ एककपा
लत्वात् ॥ एककपालाश्चावारुणा इति प्रागुक्तत्वात् ॥ सावित्रश्चानिरिक्ष्यूपांशु
रवं च द्वे हविषी अत्रोपांशुर्भवत: ॥ देवदयोरिति श्रुते: ॥ कशब्दो ऽकारांत:
प्रजापतिदेवताया वाचक: ॥ को देवता अस्येत्यर्थे कस्येदिति सूत्रेण कशब्दा
दणूप्रत्यय: ॥ तद्योगे कशब्दस्य इकारो ऽंतादेश: ॥ अचोञ्णितीति वृद्धि: ॥
आयादेश: काय: पुरोडाश इति रूपं ॥ अतश्चात्र संप्रैषादौ कायानुब्रूहि इ
दं कायेति चतुर्थ्यंतं रूपं भवति ॥ न तु कस्मा इति महाभाष्ये पदमंजर्यां च द

र्त्तितं॥ तथा चापस्तंबः। कायानुब्रूहि कं यजे सैककपाले संप्रैषाविति॥ एवम
त्रैहवींष्यध्वर्यो॥ एकं प्रतिप्रस्थातुरिति॥ अतश्च प्रतिप्रस्थातुरपि तदुप
युक्तपात्रासादनादि सर्वं भवति॥ अथैतान्येव पंच हवींषि भवंति अथै
न्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति॥ उभयत्र पयस्ये भवतः। वारुण्युत्तरा
भवति। मारुती दक्षिणा॥ अथ य एककपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वा
त्॥ अत्राहापस्तंबः॥ निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नवोत्तरा
णि हवींषि निर्वपति सर्वे यवा भवंति पिवापोऽस्य करंभपात्राणि मेषाविति

यवानां व्रीहीणामितराणीति॥ नानाज्यनिर्वपणं॥ कर्त्तव्यं॥ देशभेदात्तंत्र
भेदे सत्यपि गार्हपत्यस्य साधारण्येनाज्यस्योपत्प्यवक्षणं तंत्रेण भविष्यती
ति शंकानिरसनार्थमिदं सूत्रं॥ दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः॥ प्रतिप्रस्थातुराज्यं दक्षि
णं भवत्यध्वर्योराज्यात्। वरोक्तमुत्तरमित्यस्यापवादो वचनात्॥ अत
श्च मारुत्या अधिश्रयणादि वारुण्या दक्षिणत एव कर्त्तव्यं वारुण्युत्तरा भव
ति मारुती दक्षिणेति वचनात्॥ आज्यनिर्वापानंतरं यथास्वं दोहौ॥ तय
मध्वर्युः प्रत्याप्रतिप्रस्थाता॥ तत्रोपसृष्टां प्रब्रूतात् ध्रुधुक्षेसादान्ते

+ध्रौवाज्यात् पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं गृहीत्वा ज्योतिरसीत्यनेन मंत्रेण

देवया ५
५९

षा स्वयमेव कुर्यात्॥ भिन्नकालत्वेन प्रसंगसिद्धेरभावात्॥ तथाच कात्ये
अध्वर्युरेव संप्रैषान्मास्तीर्वर्जमिति॥ आपस्तंबोपि॥ युगपत्कालत्वा
न्निगदान्साधारणद्रव्याश्च संस्कारानध्वर्युरिति॥ ध्रुवायाः पुरस्तात्
पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसीति समिदं तेन॥ विश्वेषां
देवानां समिदसि वमं तेन मंत्रेण गृह्णाति॥ पृषदाज्यग्रहस्याप्रसिद्ध
त्वात्स्वयमेव पर्यायान्तरेण तं व्याचष्टे॥ आज्यं दधिमिश्रमिति॥ दधिमि
श्रं आज्यमेव पृषदाज्यमित्यर्थः॥ अत्र दध्नो मिश्रणश्रवणान्नतस्य प्रा

राम

भाष्यं
५९

धान्यं॥ प्राधान्यं त्वाज्यस्यैव॥ दध्ना तु तस्य पृषतां विचित्रता कर्बुरता क्रिय
ते॥ अतो गुणभूतं दधि॥ प्रयोजनं केवलेन घृतेनानुयाजेषु हुतेषु नावृत्तिः॥
अत्रापि ज्योतिरसीति मंत्रः स हृत्रिर्वा प्रयोज्यः प्रहृतिवत् अनुयाजार्थ
स्याज्यस्य प्रहृतावेव दृष्टत्वात्॥ ज्योतिरसि विश्वरूपमिति सत्रैव वाक्यस्य प
रिसमाप्तत्वात्समिदं तेमं त्रेण प्राप्नोतीति न समिदं तेनेत्युक्तं॥ नचात्र
पराहिनापूर्वं तिरइति न्यायः॥ अप्रकरणस्थत्वादिति॥ चतुर्गृहीतं जु
ह्वां चोपभृति च गृह्णाति पंचगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसीत्यादिभिर्मंत्रैः॥ अ

स्व

न६

देवसा. ५
६०

तश्चा नजुह्वामुपभृति च चतुर्गृहीतं पंचगृहीतं पृषदाज्यं ध्रुवायां चतुर्गृहीतमि
ति ॥ ननु रूपं चतुरवत्तं सत्र प्रति विभाग इति ॥ अनुयाजार्थं सर्वत्र ॥ येन त पृषदाज
स्य ग्रहणमुक्तं ॥ तत्पृषदाज्यं किमर्थमित्याकांक्षायामाह ॥ अनुयाजार्थमेतद
त्र पृषदाज्यं भवति ॥ न केवलं अत्र ॥ किंतु सर्वत्र यत्र क्वचित्सौम्यादौ पृषदाज्यं तत्रा
नुयाजार्थमेव भवति ॥ तथा च पाशौ ॥ अथ पृषदाज्यं गृह्णातीति प्रकृत्य तेनानु
याजेषु चरतीति श्रुतेः ॥ तेन तत्पृषदाज्येन अनुयाजाः कर्तव्या इत्यर्थः ॥ अत
श्चाश्वत्थ्यामुपभृति पृषदाज्यं ग्राह्यं ॥ अनुयाजार्थस्याधारतया तस्याः प्रह

कु ४ राम
भाष्यं
६०

तो ह्रस्वत्वात् ॥ प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतमाज्यं तत्तौन्यस्यां ग्राह्यं ॥ अन्यथा संकरः
स्यादिति ॥ औपभृतासादनं ॥ अस्य पृषदाज्याधारस्यौपभृते मुपभृत्संब
नो ध्यासादनं भवति ॥ एतान्यस्मुपभृदिसेतेन मंत्रेण सर्थः ॥ प्रहृतावेव मे
वहुस्त्वात् ॥ प्रियेण धाम्नेति वाविशेषोपदेशात् ॥ अथवा प्रियेण धाम्ने
सेनेन वा मंत्रेण पृषदाज्यस्यासादनं भवति ॥ कुतः अविशेषोपदेशात् ॥
यतोऽविशेषेणापुमंत्र पादनु पते प्रियेण धाम्नेति यदन्यद्धविरिति ॥
ध्रु प्रहृतोति सप्तुस्तु आसादितास्वेत सत्यते यदन्यद्धविरिति भवति च पृष

देवया-५
६१

दाज्यं ताभ्यो न्यत्॥ तस्मात्प्रियेण धाम्नेत्यनेनासादनमित्येवं प्राप्ते नेनैव सूत्रे
णपरिह्रीयते॥ अविशेषोपदेशात् प्रियेण धाम्नेति मंत्रेण पृषदाज्यस्यासा
दनं स्यात्॥ तत्रात्र विशेषः॥ अयं ह्यन्यशब्दः प्रकृतानामेव हविषां मध्ये अ
नासादितस्य पुरोडाशाद्यैरेव वाचको न हविरंतरमात्रस्य॥ तस्मात्प्रकृत
स्यानापसोपभृतमेवासादनमिति स्थितं॥ तथा चोक्तं भाष्ये॥ समानं सं
मार्जनमुपभृतः पृषदाज्यधान्याश्चेति॥ आपस्तंबोपि पात्रासादने आ
ह॥ पृषदाज्यधानीं द्वितीयामुपभृतमिति॥ तथा संमार्जने॥ उपभृत्पृषदा

नराम
भाष्ये
६१

याचेधासार
ापि-

ज्यधानीमिति॥ तथा पृषदाज्यं जुहूमानीय पृषदाज्यधानीमुपभृते कृता
तेनानुयाजान्यजतीति॥ अतः कर्कल्पितं सर्वं निर्मूलमित्युपेक्षणीयं
उत्तरं वा परकालत्वात्॥ एतत्पृषदाज्यग्रहणं ध्रुवायाउत्तरं वा भवति॥
कुतः अपरकालत्वात्॥ ध्रौवाज्यविनियोगादपरकाले पश्चात्पृषदाज्यस्या
नुयाजेषूपयोगः॥ अतउपयोगक्रमेण ध्रौवग्रहणानंतरं वा पृषदाज्य
ग्रहणमिति शंकामात्रं॥ ध्रौवात्पूर्वमेव ग्राह्यं न तूत्तरं॥ वचनाभावे प्रकृ
तिवद्भिसस्य बाधायोगात्॥ नहि प्रकृतावनुयाजार्थमाज्यं ध्रुवाया उत्तरं

देवया० ५
६२

गृहीतं ॥ किंतु पूर्वमेव ॥ ततो ऽपि पूर्वमेव ग्राह्यं ॥ प्रतिप्रस्थाता च ॥ प्रतिप्रस्था
ताप्यत्र पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ न वा ॥ अथवा प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्यं न गृह्णाति स
स्रुचोर्वाध्वर्युः पृषदाज्यमानयते यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवति
तर्हि स द्विधा व्यानयत ततस्तत्र पृषदाज्यं भवति सर्पेर्वोपभृत्याज्यं तर्हि द्वि
धा व्यानयत इति विकल्पेनाश्रुतत्वात् ॥ अपरे त्वाभेदात् प्रतिप्रस्थातुः स
मग्रं तत्रस्य पृथक्त्वाभावात् ॥ प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निमंथनाश्रुतप
साश्रुत प्रैषयजमानवाचन होतृषदन वरण प्राशित्रांगुलिपर्वाञ्जनावा

राम
भाष्य
६२

ता २

तेरिडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रतिप्रस्थाता ॥ प्रणीताप्रणयनादीनवभृ
थान्तांश्चोक्तानपि पदार्थान्प्रतिप्रस्थाता न करोति ॥ तत्र प्रणीतानां दृष्टार्थत्व
पक्षे ऽध्वर्युः कृताभिरेव तस्यार्थस्य सिद्धेर्नैरर्थक्यं प्रणयनं ॥ अदृष्टार्थ
त्वपक्षे तु प्रसंगान्न्यायोऽदृष्टाभावः ॥ पत्नीसंनहनस्य कृतत्वात् ॥ एतस्य प्रोक्ष
णपासादनादेः प्रैषार्थस्याध्वर्युकर्तृकत्वपक्षे पत्नीसंनहनेऽध्वर्युणा कृते
कृतानुकरणेन प्रतिप्रस्थातुर्यत्प्राप्नोति तस्यायं निषेधः ॥ अग्नीत्कर्तृकप
क्षे तु द्विवारं पत्नीसंनहनस्य संभावनापि नास्ति ॥ ततश्च प्रकृतो ऽयमिति ॥

देवया.५
६३

यं॥ अत्रग्रंथपात॥ अग्निमंथनं तु प्रतिप्रस्थाता न करोति॥ तस्य पंचहवि:
संबंधात्॥ प्रतिप्रस्थातुश्च तेषामभावात्॥ अत एव प्रतिप्रस्थातुः प्राप्त
तमेव बर्हिः नैव धानापि प्रस्तरइति॥ ननु पंचहविषामभावाद् वानीक्षव
सादिष्वपि कुत्रापि मंथनस्याप्रवृत्तेः सिद्धत्वादिदं सर्थः प्रतिषेधइति॥ अ
त्रोच्यते॥ वक्ष्यति महाहविषि॥ उत्तरवेद्यां अग्निप्रणयनमंथनपशुप्र
ज्वंच वरुणप्रवदति॥ अत्र मंथनं वरुणप्रघासवदिति सनेन वरुणप्रघा
सेष्वपि निसैभ्यः पंचभ्योधिकानां ऐंद्राग्नादिहविषामपि मंथनसंबंधो

राम

भाष्यं
६३

ज्ञायते॥ तेन मारुत्सामपि मंथनं प्राप्नोति॥ तन्निवृत्त्यर्थमत्र प्रतिषेधइति
अत एव श्रूयते॥ आसाद्य हवींषि अग्निं मंथतीति बहुवचनात् अध्वर्युरेव मं
थति न प्रतिप्रस्थाता इति गम्यते॥ तस्य हविर्बहुत्वाभावात्॥ अत्र हरिस्वा
मिनः॥ अग्निमंथनमातिथ्यायां धर्मेव द्विहितं॥ अत्रापि कालादिसा
मान्यात् तदीयाएव धर्माः प्रयोजनं च॥ आहुः वा एतमजीजनत इत्यादि
कं॥ अतोत्रापि तदर्थमेव मंथनीयस्तैरेव यौनुवदति अग्निं मथित्वानुप्र
हृत्याभिजुहोतीति॥ एवं च सति वैश्वदेववरुणप्रघासेषु पशौ चानुप्रहरणा

भिहोमोसित्स्यत॥ इतरथानुतेषु मंत्रपनमात्रश्रवणादनुप्रहरणाभिहोमाव
चनाभावात्प्रस्थातामिति॥ ओ श्रुत माश्रावणं प्रसाश्रुतमस्तु श्रौषडिति
तदुभयं न करोति॥ तस्मादत्रैप्रतिप्रस्थाताश्रावयतीति श्रुतेः॥ प्रेषोह
रग्निरग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवमादयः॥ तानपि प्रतिप्रस्थाता
न करोति॥ तथलिंगवाच्याकृते अमध्वर्युरेव करोति न प्रतिप्रस्थातेति श्रु
तेः॥ यलिंगवाच्याकर्त्तव्यमुख्ये: कर्त्तव्यं प्रैषादिस्वरूपमित्यर्थः॥ तेष्वध्वर्युरे
वेसाश्रावणग्रहणमुख्ये: कर्ममात्रोपलक्षणं॥ अतश्च समंत्रकस्य

ननिषेधः॥ प्रैषस्य प्रतिषेधात्॥ तथाध्वर्युरेवाहत्याः श्रुतेश्च॥ अतश्चै
वमादि यदध्वर्युणा क्रियमाणं प्रसंगन्यायेन दक्षिणवैहारिकस्यापि क
र्मणउपकरोति तदध्वर्युरेव करोति॥ यत्तु नोपकरोति॥ तदुभौ कुरुत इति
न्यायलभ्यमेवानुष्ठानमनुवदत्येवेति॥ प्रैषितो हि होता भयोपकार्यानु
वचनं करिष्यतीति मुख्यत्वादध्वर्युरेव प्रैष्याश्रसंगोपजीवी तु प्रतिप्रस्था
ता भविष्यति॥ प्रासंगिकत्वादेवंचाग्नयेरसेक वचनं कृतं॥ तांत्रिकत्वे तूभ
योरग्न्योः सह विवक्षायां द्विवचनं स्यात्॥ अग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामिति

दिवभा० ५
६५

अन्यतु तंत्र त्वंभ्यांसात्रहेसेनत्वा॥ तथापरिग्रहे परिग्रहीष्यामि बर्हिः प्रोक्षिष्यामीसा
तवपितत्सत्तिवचनेनत्वतंत्रभ्यांसेवकेचिदुरूहंति॥ प्रासंगिकत्वाद्यनुपपन्नं
अतएव चेहतानुकरणंएवप्रतिप्रस्थातेतिवक्ष्यति॥ एते नाग्निमग्नीत्समिद्धि
सोऽरप्पनूहलमुक्तं वाद्व्यं॥ उभोपूर्वोघारादिसादिसप्रसंगनिरसर्पवचनेन
नमित्तिहोस्यामिनः॥ अतएववचनाभावेपूर्वारोपोदिसद्दत्रामारादुपकारक
मद्दष्टार्थं सर्वमध्वर्योरेवभवति॥ नप्रतिप्रस्थातुः॥ नपथासुकुदाहननप्रणी
ताप्रणयनस्फाद्वग्रहरणमाजनपूर्णपात्रनिनयनब्राह्मणतर्पणकर्मप

राम

भाष्य
६५

वर्गसमिधानादिकंरातन्मूलमेवप्रणीतादिस्त्रमपि॥ यजमानवाचनंचप्रति
प्रस्थातानकरोति॥ सपशुपुरेवेति यजमानइतिवाचयतीसैल्लतानुकरतया
प्रासंप्रतिषिध्यते॥ होतृवरणमप्युत्तरस्यामेवमवतोहोतोत्तरस्येववेदेहोत
षदनउपविशतीतिश्रूते॥ वरणंहोत्रवरणं॥ एतदपिप्रतिप्रस्थातानकरोति
अथाध्वर्युरेवाश्रावयेहोतारंप्रवृणीतइतिश्रुतेः॥ संमर्शनेतुप्रतिप्रस्थावुर
पिहोत्राकर्त्तव्य॥ समष्टस्यापवेशनेच॥ प्राग्नित्रमपिनप्रतिप्रस्थाता॥ अध्वा
ध्वर्युरेवप्राग्नित्रमवदतीतिश्रुते॥ होतुरंगुलीपर्वणीअनक्तीसेतरंगुलिप

तर

देवया·५
६६

र्वीतजनमपि न प्रस्थाता ॥ अध्वर्युणैव कृतत्वात् ॥ अत एव अवांतरेडां होतुः पाणा
ववांतरेडावदानं च प्रतिप्रस्थाता न करोति ॥ इडावदानं उक्तस्यापि पृथक्त्वात्
त्वात् ॥ भागान्न दिषउवत्तत्र त्वेयजमानभागादीन् प्रतिप्रस्थाता ॥ अग्न्य
नुगमनादिनिमित्तवशात् प्रासासु नैमित्तिकेषि पूर्वाग्नेयुग्निमतर्दसादिषु प्रा
प्तानां भागानामेव प्रतिषेधः ॥ अपराऽवांतरेडाभागो येके मे वपदं ॥ अवां
तरेडारूपं भागमध्वर्युरेवावधतीसर्पः ॥ एतत्र साधुतरं ॥ तथा अपरा
ग्निहोमान् पत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमान् प्रतिप्रस्थाता ॥ अथाध्वर्युरे

राम
६
भा मं
६६

व प्रतिपरेस पत्नीः संयाजतीति एवकारकरणात् ॥ अवभृथमपि न प्रतिप्र
स्थाता ॥ तस्य वारुणीशेषसाध्यत्वात् ॥ अथास्य वारुणेष्टस्यापेक्षायां
कृष्णमिश्र मादायावभृथं यंतीति ॥ कृतानुकरोन्यत्र दक्षिणस्यो ॥ उक्ले
भ्यो प्रणीतादिभ्योन्यत्र अन्येषु पदार्थेषु दक्षिणस्यां वेदौ प्रतिप्रस्थाता कृ
तानुकरो भवति ॥ अध्वर्युणा प्रथमं कृतस्य पदार्थस्य केवलमनुकृत्तेव
भवति ॥ कृतमनुपश्चात्करोतीति कृतानुकरः ॥ कृतानुकर एव प्रतिप्रस्था
तेति श्रवणात् ॥ वाजिनेनिषिच्य ४ उभयोः करीण्यावपतिग्रामीप

देवया-५
६७

मिलाशौश्राणि॥ प्रथास्यं द्वयोः पयस्ययोर्वाजिनं निषिच्य पश्चात्पात्र्योरवस्था
प्योभयोः पयस्ययोर्मध्ये शमीपलाशानि आकरीराण्यावपति॥ शमीनाम कंटकीवृक्षः तस्य पर्णानि शमीपलाशानि॥ करीरोऽपि अपर्णः कंटकीवृ
क्षः तस्य फलानि करीरफलानां च तुल्यत्वं॥ ननु मिश्राणीति सूत्रेण सला
शानां गौणत्वं॥ सह प्रथे पार्थं तु मिश्राणीति सूत्रितं॥ तुल्यत्वायाः प्रयो
जनं॥ पर्णावापविस्मरणे प्रायश्चित्तं पयस्यायागात्तान्युप्यंत एव गुणभावे प्र
धानस्यापि इति॥ वाजिनं निषिच्यावपतीति। ल्यवादेशात्तत्रस्याभिप्रायः

मि २ (margin)
राम (margin)
धो (margin)
भाष्यं ६७ (margin)

४ करीराणि तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति॥ तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपतीति प्रकरणात् ४
शमीपर्णानां ४

स्थागे वनिर्वापो यथास्थमेव॥ एतानि च पयस्ययोः संस्कारकाणि॥ न प्रदे
यद्रव्यभूतानि॥ अतश्चैषां प्रदेये द्रव्यधर्मा न भवंतीति॥ मेषमिथुनं च॥
मेषमिथुनं मेषमेष्यौ युग्मं तदपि यथास्वं पयस्ययोरावपति॥ तत्र विभाग
र्थधर्माहेमौ॥ मारुत्यां मेषं॥ अध्वर्युर्मारुत्यां पयस्यायां मेषमा[illegible]वप
ति॥ परिशेषात् सतिप्रस्थाता वारुण्यां मेषीमावपति। मेषमिथुनयोः
पुरोडाशधर्मप्राप्त्याप्राप्त्योरासादनं प्राप्नोति॥ वचनात्तु न तु पयस्ययोः
क्रियते॥ न तश्च पूर्वं पयस्ययोरुपस्तीर्य यथास्वं मेषमेष्यावावापः॥ पय
स्वव्याने

म (margin)
॥निंदध्याति (margin)

देवयाज्ञि
६८

स्ययोः प्राणदानानंतरं धार्यस्य प्राणदानं च ॥ अदेयधर्मास्तु तयोर्भवंत्येव ॥ पय
स्यावदानेन सह तयोरवदानविधानेन तद्वदेव प्रदेयतानिश्चयात् ॥ एषवै प्रस
घ्नं वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति मेषस्य वरुणसंबंधित्वश्रुतेश्च ॥ सर्वाणि हवी
ष्युत्तरस्यामासादयति ॥ अध्वर्युराग्नेयादीनां तत्रस्थाभिघारादि कपालो
द्वासनांतं कृत्वा मारुतीकरंभपात्रवर्जितानि सर्वाणि हवींषि आग्नेया
दीन्यष्टौ कायपर्यंतानि उत्तरस्यां वेदावासादयति ॥ वाजिनं चोत्तरे सास
ति ॥ स सर्वाण्येव हवींष्यध्वर्युरुत्तरस्यां वेदावासादयतीति श्रुतेः ॥ मारु

राम
भाष्य
६८

तीं सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां ॥ प्रतिप्रस्थाता स्वकीये यस्या
[illegible]स्तत्रस्थाभिघारादि वाजिनस्य प्राणदानांतं कृत्वा सहाज्यां माज्यस्था
ली सहितां नां मारुतीं पयस्यां दक्षिणस्यां वेदावासादयति ॥ अथैनामे
व पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदावासादयतीति श्रुतेः ॥ वाजिनं
चोत्करे एव ॥ करंभपात्राणां तु पुरोडाशधर्मे कृतत्वात्पात्राणां समार्गो
पस्तरणादिकं भवति ॥ करंभपात्राण्यपाणामथाभिघारणोपस्तीर्णा
[illegible]स्तीर्णानि सुपात्रीषु निधानं प्राणदानं दक्षिणस्यां वेदावासादनात्

प

देवया०५
६९

भार्त्स्नु पत्नी भवंति प्रति प्रस्थात कर्त्तृकाः। अध्वर्युकर्त्तृके निर्वापपक्षेध्वर्यु कर्त्तृके मेषयोरप्यथा स्वं प्राणदानं तु पत्नीमंत्रेण वा यथा गी कारभव सेवा समंत्रक पक्षे च प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रिसुहितेन मंत्रेण पयस्यायोर्व्यासमासादनं॥ यथास्वं मेध्योरालंभः॥ संमार्जनाय प्रेषिते संमेष्ट प्रतिप्रस्थापत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति॥ हविरासादनालंभो त्तकालेभो नेग्निमंथनं होतुरान्वारंभणादि पूर्वोपारानंतरं संमार्जनाय प्रेषितेग्निसंमार्गार्थं प्रैषेदत्तेऽसंमेष्टग्निसंमार्गे अहूते प्रतिप्रस्थाता

राम

भाष्यं
६९

गार्हपत्यसमीपेगत्वा करंभपात्रहोमार्थं पत्नीमानेष्यन् तां पत्नीं प्रति केन चरसीत्याह इति श्रुतीति॥ केन तु सा सह त्वं चरसि किं मनेनेव भर्त्ता आहोस्विदन्येनापि सपर्धा इति हरिस्वामिनः॥ केन जारेण सह त्वं चरसीति माधवः॥ आसाधतत्वी अग्निं मंथितानुप्रहसाभिहुतोसहोध्वर्यु रेवाहाग्नये समिध्यमानायानु ब्रूहीति तां भावे वेध्मावभ्याधत्त इ भौ समिधौ मंधिधौ परित्रिशिं पंचभौ पूर्वौवौ धारयतो था ध्वर्युरेवाहा ग्नीमग्नीत्समद्धीसंसमृष्टमेवभवति संप्रेषितमपथ प्रतिप्रस्थाता

उ५
प्यारावा

वया.५
७०

प्रतिप्रैति सपत्नीमुद्गातेष्यन्पृच्छति केन चरसीति श्रुतवान् ॥ संस्तुता
नाचष्टे ॥ संस्तुता भर्तृव्यतिरेकेण येन संगताः परिज्ञाताः जाराः सर्पः ॥
सापत्नी प्रतिप्रस्थात्रा केन चरसीति पृष्टा सती यैः सह चरति तान्सं
गतान्जारानाचष्टे एतावंतो मे जारा इति नामग्राहं वा कथयतीसर्पः ।
असुना अमुना सह चरामीति नोचेन्नान्येनेति पितृभूतिः ॥ तृणानि
वोद्गृह्णाति प्रति संस्तुतं ॥ यदि त जारा द्विबहुवा संस्तुता जारान्न क
थयति तदा प्रति संस्तुतं प्रति जारं तृणान्युद्गृह्णाति भर्तृमिस्याद्दर्भपूला

मिर२

राम

भाष्यं
७०

न्निः कास्योद्धीनिगृह्णाति ॥ प्रतिजारमेकैकं तृणोद्ग्रहणं ॥ अनाख्यातम
हितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ननु जारस्याख्यानं तृणोद्ग्रहणं वा कर्तव्यं नक
र्तव्यं न ध्रुपतेत लिमिति एतद्द्वयं कर्त्तव्यमुक्तं तत्र हेतुः ॥ अनाख्यातमहितं ज्ञा
तिभ्य इति श्रुतेः ॥ अनाख्यातं जारसंगतिरूपं पापं पत्न्या अकथितं सत्
ज्ञातिभ्यः पत्न्याः स्वबंधुभ्योऽहितं अनिष्टकारि भवति यत एवं श्रूय
ते ॥ अतः पत्न्या जारकथनं तृणोद्ग्रहणं वाऽवश्यं कर्तव्यमिति सर्पः ॥ सा
मन्नं प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यै तदहितं स्यादिति श्रुतेः सापत्नीयत्

हे
णो

स्वया०५
७१

यात्स्वेषैषमर्थं न प्रतिजानीत न प्रतिब्रूयात्॥ तत्त दा असैष स्पर्ये चतुर्थी
अस्याः पत्न्याः ज्ञातिभ्यो बंधुभ्यो ऽहितमनिष्टं स्यात्॥ तस्माद्बहुलो विद्य
मानं तत्तमाचक्षित चेति श्रुत्सर्पः॥ तथा च मानवा प्रतिप्रस्थाता गार्हप राम
त्यं लेपृच्छति पत्नि कति ते कांता यदि मिथ्या वक्ष्यसि प्रियतमस्ते संस्थास्य
तीति यं निर्दिशेत्तं वरुणो गृह्णात्विति ब्रूयादिति॥ कात्येन॥ प्रतिप्रस्था
ता पत्नीमाह कति ते कांता इति सा संवदेद्भिर्दिष्टं स्तान्वरुणो गृह्णात्वि
ति॥ तैत्तिरीयकेपि॥ पृच्छति कति ते जारा इति यान्नाचष्टे तान्वरुणो गृह्णा भाष्यं

७१

त्विति निर्दिशति यज्जारं संतं न ब्रूयात्प्रियं ज्ञातिं संरुध्यात् असौ मे जार इ
ति निर्दिशेत् एवेनं वरुणपाशेन ग्राहयतीति विज्ञायत इति॥ आख्याते प्र
यासिन ह्येनां वाचयति न यत्॥ आख्याते पत्न्या असौ मे जार इति प्र
तिवचनेनुक्ते तृणा कालेणे वा [illegible] तेनो स्वभर्तृव्यतिरेकेण न केनापि केन च कौ
ंसा ५त्रै न स्वभर्तेवि सा ख्याते प्रघासिनो हवामहे सुमं त्रेमेनो पत्नीं प्रतिप्रस्था
तां वाचयति ता वाचयति प्रघासिन इति श्रुतेः॥ अस्याश्च पुरोनुवाक्या स्या नीयखीप
घासपुरोऽनुवाक्यैवमेषैतयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो यतीति श्रुतत्वा आ

स्वधा ५
७२

न॥ ततश्च करंभपात्रहोमेमस्तां देवतावालेनेदं मरुभ्यः इति सागः॥
करंभपात्राणि जुहोति शूर्पेण मरुदे इति कलादक्षिणे ग्नो प्रसञ्चुरवीजा
पायत्री वा दक्षिणा वाहस्तनी पेन पूर्वेण वेदिमपरेण वाय ऋामरुति॥
पत्नी प्रञ्चुरवी सती दक्षिणे ग्नो मरुदे इति च दा मस्तकस्योपरि शूर्पं निधा
य शूर्पेण जुहूस्थानापन्नेन करंभपात्राणि जुहोति यद्ग्रामेयदरण्ये
ति मंत्रेण॥ अपवाजायापती पत्नी यजमानौ करंभपात्राणि जुहुतो
नैकाकिनी पत्नी॥ किं सता उपस्तारसवीवर्धीनेद्विरभिघारण दा

राम

भाष्यं
७२

संस्कृतानि शूर्पस्थानि करंभपात्राणि विलानं दक्षिणेन ब्रह्मयजमा
नयोरग्नेश्चांतरेणाग्नेः पुरस्ताद्दक्षिणमारुस्थानीयं तीर्थेन च्चा
लालोत्करावंतरेण प्रवेश्य वेदिस्थान्वालयोरंतरालेन पूर्वेणोत्तरवे
दिं दक्षिणस्याग्नेः पुरस्ताद्वारुस॥ अपवालीर्थेन प्रवेशनानंतरमु
त्तरां वेदिमपरेणवानीय वेद्योरंतरालेन दक्षिणस्याग्नेः पुरस्ता

य८

दानीं जुहोती निपत्नी॥ सा वेदक्षिणग्नो जुहोति यद्ग्रामे इति श्रुतेः
शूारवांतराजामापती जुहुत इति वा होममंत्रे पार उभयोः साग्न्यं

१ रंभपात्राणि तराविति॥ मानवेच॥ पश्चात्सिनीतवा मत इति पत्नी करंभपात्राण्यादा
यापरेणाविहारं दधीत॥ ५

दे.व्रमा.५
७२

पूर्वस्यत्र एवोक्त:॥ अथाहापस्तंब:॥ अंतरावेदिगार्हपत्यं यजमान: पत्नी चोत्त
रेण चोत्तरां वेदिमेषीके शूर्पे करंभपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्ता
त्प्रत्यंचौ तिष्ठतो दक्षिणेनो शूर्पेण जुहुतो ऽ यजमान: पुरोनु
वाक्यामन्वाह यद्ग्रामे यदरण्ये या सभायामित्यन्के मंत्रे मंत्रे तदिति प्रतिपराप
लो पिबाध्वर्यु: प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयाद् भांग्नेण दक्षिणमग्निं पुरस्ता
त्प्रत्यंचाववतिष्ठेते शूर्पं शिरसा दधाय मोषुण इंद्रेति यजति यजमा
न उत्तरस्मिन् शूर्पे यद्ग्रामे यदरण्ये इति जुहुत: शूर्पेण करंभपात्राण्यन्के

आ.ण इति
राम
भाष्य
७२

कर्म

मेरुल इति युक्रमेति ... जयति यजमान उत्तरस्मिन् शूर्पे
यद्ग्रामे यदरण्य इति जुहुत:॥ शूर्पेण करंभपात्राण्यन्के मेरुल इति यु
क्रामत इति॥ कात्यायनेच॥ तानि शूर्पेण शूर्पहस्ता पत्न्यादि समुपलि
प्ते नमस्व आतानेसंत वेदिं गच्छति अपरेण विहारं परिक्रम्य दक्षि
णेन वेदिं तेन गत्वा पूर्वेण दक्षिणमग्निं प्रसंन्यौतिष्ठतो पत्नी यजमानौ
ता:
शूर्पमन्वारभ्य जेयेत्र धास्यानि तिहेय ग्रामेण इति जुहोति निति
उपमितायपार्थे प्रव्रजत इति॥ करंभपात्र निर्वपण अध्वर्युणा कृतं
म॰

देवया॰५
७४

न्येनाध्वर्युरेवस्याज्याघूर्णेनोपस्तारकरंभपात्रावधानादिरभिधारणा
निसतान्सूर्पपत्न्याहस्तेर्पयति ॥ प्रतिप्रस्थात्राचेदादितः हृतं तदात्रापि
सएव ॥ तदान्याज्यमपि तदीयमेवोपस्तारादि ॥ शूर्पस्य जुहूस्थाना
पन्नत्वात् तस्मीमासादनप्रोक्षणसंमार्जनप्रतपनप्रस्तरेसादनेषु जुहूना
दयः सर्वेजुहूसंस्काराः कार्याः ॥ मोषूणइतियजमानोजपति ॥ सा
गानंतरं मोषूणइत्यमुं मंत्रं यजमानो जपति ॥ अयं प्रीमरुतः नोजपती
तिश्रुतत्वात् ॥ अक्रन्कर्मैसेनो वाचयति प्रतिनयनं ॥ ततः प्रतिप्र

राम

भाष्यं
७४

२प्रतिनयनै[illegible]

स्थाता पत्नी प्रतिनयन् करंभपात्रहोमदेशात्स्वस्थानं प्र
तिनयन् सन् अक्रन्कर्मेत्यमुं मंत्रं पत्नीं वाचयति तच्चलेनेव मा
र्गेणयेनपूर्वमानीता प्रतिगूढसामर्थ्यात् ॥ अपैनां वाचयति
सकृन्निति श्रुतत्वात् ॥ आगतेसंमार्जनाद्याज्यभागाभ्यां ॥ पत्नीस्था
नेप्रापयित्वा स्ववेदिं प्रत्यागते प्रतिप्रस्थातर्यग्निः संमार्जनादिसं
मार्गादारभ्य आज्यभागाभ्यां आज्यभागांतं कर्मकर्तव्यं प्रतिपराणी
यौदे तिप्रतिप्रस्थाता संमृज्जे सग्निं समस्रेरग्नेला उभावेवोत्त

रि५

रावा या रावा पार्सा[illegible]ति पा ध्वर्युरे वा श्राव्य होतारं प्रवृणीते प्र
लो वृतो होतर स्यै सैवे दे होतृषदनमुप विश इमुपविश्य प्रसौ ति ताउ भावेवृप्र
सूतो सुचावाददायाति क्राम तो ति क्रम्या श्राव्या ध्वर्युरे वाह समिधो
यजेति यजतेति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो [illegible] वर्हिः प्रया
जे श्रवरतो था ध्वर्युरेवा हाग्नयेनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्यभागं ताउ भाव
व चतुराज्यस्यवदायाति क्राम तो नि क्रम्या श्राव्या ध्वर्युरेवा हाग्निं य
जेति ताउ भावे वषट्कृते जुहुतो था ध्वर्युरे वाह सोमायानुब्रूहीति सो

राम

म्यमाज्यभागं ताउ भावेव चतुराज्यस्यावदायाति क्राम तो ति क्रम्याश्रा
व्या ध्वर्युरेवाह सोमं यजेति ताउ भावेव वषट्कृते जुहुतः इति अत्रत्तास्स
मार्जनाघाज्यभागाभ्यामित्युक्तं॥ संमृजं सयग्निमपि सर्वयजमानादिहे
तुकत्वेपि धं बहुवचनं॥ आग्निमिसेरु वचनं देवताभेदरूत स्याग्निभेद
स्याविवक्षितत्वात्॥ आघारावित्यत्र कर्मतेपि प्रयोगभेदाद्विवचनं
अथाध्वर्युरेवेति देवताकर्तृभेदादन्ते चैव सति प्रसंगात्सिद्धार्थस्यप
ति प्रस्थातुरेवरणं दर्शयति॥ उत्तरस्या वेदेहीतृषदनमुपविश्यातीति

देवया० ५
७६ ही

मुख्यत्वात्प्रासेनुवादः॥ उपविश्य प्रस्तौतीति अध्वर्युरेकवचनेन न घृतवती मध्वर्यो स्रुचमारभ्यस्येत्यनेनैव॥ प्रतिप्रस्थातुः प्रासंगिकत्वात्॥ ना उभावेव प्रस्तुतावत्रापि प्रासंगिकः प्रवेशस्तस्यैवाभिप्रेतः॥ अन्यत्तु एवो भयप्रसवचनात्प्रसवमंत्रमन्त्रेति घृतवती अध्वर्यू स्रुचावास्येथां देवयुवौ विश्ववारे इति॥ चतुर्थे चतुर्थ इति वीप्सर्थो वि धीयते सर्वदेव सर्वस्मात्प्रमानस्य प्राप्तत्वात्॥ तदभावे वैशादि प्रसंगनिरसनार्थे॥ अत्र वषट्कारानंतरमेव होमः सर्वत्र वषट्कृते जुहुतेति पुनः श्रवणात्॥

अत
राम
भाष्यं
७६

न तु वषट्कारेण सह॥ पंक्षांतरोपादानस्येतरपक्षनिरसनार्थत्वात्॥ एवं आज्यभागांतं यथोपदिष्टमुभाभ्यां कर्तव्यं॥ स्रुग्व्यापाणिरासेप्रतितिष्ठता॥ आज्यभागानंतरं प्रतिप्रस्थाताश्वग्व्यापाणिः स्रुचौ जुहूपभृतौ हस्तेकृत्वे वास्ते उपविशति॥ पाणावेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचौ हस्तो पास्त इति श्रुतत्वात्॥ हविर्भिश्चरति॥ ततोध्वर्युराग्नेयादिभिर्हविर्भिश्चरति॥ अथाध्वर्युरेवैतेर्हविर्भिश्चरत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पु

३

रोडाशेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालेन वाष्टाकपालेन

देव या॰ ५
७७

वायुरोडाशेनसारस्वतेन चरुणा पौष्णेन चरुणैन्द्राग्नेन द्वादशकपाले
नपुरोडाशेनेति क्रमेणावदानं ॥ पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥
आग्नेयादिहविर्भिरैन्द्राग्नान्तैः क्रमेण प्रचरिते सति ॥ पयस्याप्रचरण
स कालेऽवसरे आयाते अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथास्वं मेषौ व्यतिहर रा म
तः स्वस्वपयस्यामध्ये तौ निधत्तः स्थापयतः सर्पः ॥ अपेताभ्यां प
यस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तौ विपरिहरितः स यो मेषो भवति मारुत्यां तं वारु
णयामवद्धाति यो मेषी भवति वारुण्यां तां मारुत्यामवद्धातीति क्र

भाष्यं
७७

तत्वात् ॥ अध्वर्युर्मेषं वारुण्यां कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता मारुत्यां मेषीमिति
अन्यतरेणावदानेन सह मेषं ॥ स्रुच्यवद्धातीति शेषः ॥ अध्वर्युर्वरु
णायानुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वामुपस्तीर्य द्वयोः पयस्यावदानयोर्मध्ये न्य
तरेण प्रथमेनाद्वितीयेन वा पयस्यावदानेन सह [illegible]
[illegible] मे द हलं
षं जुह्वामवद्धाति ॥ ततः सकृदभिधार्यावदाने [illegible] प्रतिभिधार्यो
त्थायात्याक्रम्याश्राव्य वरुणं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति ॥ अथाध्वर्युरे

वाहवरुणायानुब्रूहीति सउपस्तृणीतआज्यमथास्यैवारुण्यैपयस्या
यैद्विरवद्यतिसोन्यतरेणावदानेसहमेषमवद्धात्सद्योपरिष्टादाज्यस्या
भिघारयतिप्रसनंतच्चावदाने अतिक्रामसति कृष्णा आव्याहवरुण
यजेतिवषट्कृतेजुहोतीतिश्रुतत्वात्॥आपस्तंबः॥ऐंद्राग्नपर्यतैः प्रच
रः सध्वर्युरथप्रस्थालापूर्वेणमहावदानेनमारुत्साः सर्वांमेषी
मवद्यत्युत्तरेणशमीपर्णकरीराण्यप्रच्यवेरः सद्योध्वर्युः पूर्वेण
सहानेनवारुण्यः सर्वमेषमवद्यत्युत्तरेणशमीपर्णकरीराण्यप्रचर

तीति॥ सव्येनस्रुच्यौगृहीत्वाप्रतिप्रस्थातुर्वीसोदक्षिणेनमरुद्भ्योनु
वाच्यति॥वारुणयागानंतरमध्वर्युः स्रुच्यौसव्येनपाणिनासव्यहस्तेन
गृहीत्वादक्षिणेनप्रतिप्रस्थातुर्वीसोगृहीत्वाप्रतिप्रस्थातृसंबंधि
वस्त्रमन्वारभ्यमरुद्भ्योनुब्रूहीत्यनुवाचयतिं सव्येपाणावध्वर्युः स्रु
च्यौ कृत्वादक्षिणेनप्रतिप्रस्थातुर्वीसोन्वारभ्याहमरुद्भ्योनुब्रूहीति
श्रुतत्वात्॥ वारुणीवदवदानं॥ वारुणीवदिसन्यतरेणपयस्यावदा
नेनसहमेषींस्रुच्यवदध्यादित्यर्थः॥उपस्तृणीत आज्यंप्रतिप्रस्थाता

त्रि० ३

५ त्रिप्र

राम

भाष्यं
७८

स्यैमारुत्यै पयस्यायै द्विवद्यन्ति सौम्यनेरेणावद्यन्ति न सह मेषीभ्यवदधाम्
थोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयन्ति प्रत्यनक्तम्य वदाने अति कामं सपाध्वर्यु
रेवाश्रावयति मरुतो यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रुतत्वात् ॥ हविर्भिश्च
रितं भो स्विष्टकृद्भागं भवति ॥ कुत इति चेत् ॥ अध्वर्युणा सर्वैर्हविर्भिः
कार्यं तेष्विति स समुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ स्विष्टकृत्संभवति क
र्म प्रकृतिवत्कुरुतः ॥ अथाध्वर्युरेव कार्येनैककपालेन पुरोडाशेन प्रच
रति कार्येनैककपालेन पुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्युरेवाहाग्नये स्विष्टकृ

तेनु ब्रूहीति सर्वेषामेव हविषामध्वर्युः सकृत्सकृदवद्यति तस्या
एव पयस्यायै प्रतिप्रस्थाता सकृदवद्यति सपोपरिष्टाद्विराज्यस्याभि
धारयतस्तावुभावेवातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्निं
स्विष्टकृतं यजेति तावुभावेव वषट्कृते जुहुत इति श्रुतत्वात् ॥ इडामवद
य प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ अध्वर्युरिडामवदायानभिघार्यैव प्रति
प्रस्थात्रे प्रयच्छति समर्षयति ॥ अथाध्वर्युरेव प्राशित्रमवद्यतीडां स
मवदाय प्रतिप्रस्थात्रेऽतिप्रतिहीतेति श्रुतेः ॥ प्रतिप्रस्थात्रे अर्पयि

उम्मितिशेषः॥ अतिप्रतिहोते ओहा ह्वौ प्रकर्षेणासेति॥ तत्रप्रतिप्रस्थाता
प्रस्स्था:॥ तत्रास्यामेवसमवत्तायामिडायांप्रतिप्रस्थातामासाद्धिरवद्य
ति।उपरिष्टाद्धिरभिघारणं त्वध्वर्युरेवकरोति॥ तत्रापिप्रतिप्रस्थाता
मासस्यैप यस्यायेद्धिरवघस्पोपरिष्टाद्धिराज्यस्याभिधारयसुप
हूयमार्ज्ययंतेइतिश्रूतलात् अत्रेउपक्तानांनंतरंपूर्वं मार्जनं॥ तत
इडादिभक्षणं॥ उपहूयमार्जयंतइतिश्रूतत्वात्॥ गृहमेधीयायामेव
श्रूते:॥ पूर्वंमार्जनउपहूयेतिसूत्रितत्वात्॥ स्तुचौसमूहतोध्वर्यु॥

प्राशित्रेडा[illegible]दिभक्षणानंतरंधेन्वादिदक्षिणांदत्वोल्मुकसमासादि
नवानुयाजधारानुयाजांतेसति अध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौस्तु
चौव्यूहतः॥ अपाध्वर्युरेवाह प्रतिप्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्नि
मग्नीत्संमृड्ढीति सस्तुचौध्वर्युःपृषदाज्यंव्यानयातेपरिप्रति
प्रस्थातुःपृषदाज्यंभवति तत्संहृत्यध्याव्यानयतेउतोतत्रपृषदाज्यंनभ
वति सपादेवोपभृत्साज्यंतत्संहृत्यव्यानयतेतातभाववातिश्रामतो
तिश्रम्याश्राव्याध्वर्युवाहेरवान्यजेतिचतुर्थेचतुर्थेनुयाजेसमानय

देवश.५
८१

मानोनवभिरनुयाजैश्चरतइतिश्रुतत्वात् ॥ असन्प्रस्थास्यामीतिप्रा
संगिकत्वा इतिप्रस्थातुरविवक्षितैकवचनमनुवादएवतंत्रपक्षेतु
(चैर) प्रस्थास्यावइतिप्रासेवाच्यनिकामेवैकेवचनंस्यात् ॥ संस्तुच्योरवजू
हूपभृतोः पृषदाज्यविभज्यानयते ॥ अतएवैकवचनात्पृषदाज्यस्यात्र
प्राप्तिः ॥ शाखांतरीयाद्यापृषदाज्येनानुयजतीति ॥ अथयदिप्रतिप्र
स्थातुः पृषदाज्यमिसपिविकल्पो तएवैकवचनाच्छाखांतरीयाद्वा
यजयजेतिपुनर्वचनंनियमार्थं ॥ तेनपाक्षिकस्पदेवान्यजेसस्पद्धि

राम
भाष्यं
८२

(श्रु) तीयादिस्रुतिः ॥ चरतइतिप्रसंगनिवृत्तये ॥ अत्राहापस्तंबः ॥ पृष
दाज्यंजुह्वामानीयपृषदाज्यधानीमुपभृतंवावातेनानवानुयाजान्य
जतीति ॥ तथातदभावेवसादप्यिवा स्रुच्यौव्यूहतः स्रुच्यामुत्पर्यधी (रि)
(२ध्या) समज्यपरिधिमभिधिधाम्नाव्याध्वर्युरेवाहविर्तोदेव्याहोतारोभ
वेद्र्वाव्यायमेषितोमानुषः सूक्तवाकायेतिसूक्तवाकंहोताप्रति
पद्यतेषेतास्तदभावेवप्रस्तरौसमुपयतउभावनुप्रहरतंभोत्तणे
अपगच्छेपासातेयदाहोतासूक्तवाकमाहाथाग्नीदाहानुप्रहरेति

तदभावे वानुप्रहरणं तदभावो वा स्यान्नाशोपस्फोटे अथाह संचरस्येषगा
नग्रीदंग्धावयश्चापर् स्यगोदव्याहेतभ्यः स्यास्ति मीनुषेः शंयो
र्ब्रूहि स धर्युरेवे लदाह तदभावे वपरिधीननुप्रहरतदभौस्त्रुचः सं
प्रगृह्य स्येयसादयनइति श्रुतत्वात्। तदभावेवेति॥ स्त्रुग्व्यूहनेय
दि स्वादू संस्कारः स्यात्॥ उभौ व्यूहनइत्युवाएव प्रसंगानिवर्त्य
पदिवयनं लदा चपृषदाज्यवसाभ्यूहनं कार्यं॥ संस्कारत्वेनुसनिप्र
योजनत्वात्संस्कार्यो द्वितीयानिर्देशात्तु संस्कारतैवावगम्यते॥ उभा

वेव प्रस्तरौ समुच्छिप तदभावे तु प्रहरत उभौ तणेअपगर्स्पेपा
सातेरति प्रतिपत्तेरप्रसंगादनुवादो॥ सामुच्छितः। लुप्रछेदने॥ समुच्छितः
समुद्गृह्णीतइत्यावत्। एवं तृणानुप्रहरणात्संलेभपरिधिप्रहरणस्य
सादने प्यनुवादोपद्रष्टव्यः॥ स्त्रुचौ व्यूहतो धर्युग्रहणं [illegible] य
जेभ्रान्त्युदासार्थं॥ ततोत्र यजमानो व्यूहनप क्षेपिनकरोति॥ स्येयसा
सादयतरस्यनेनात्र पात्र्याएवव्यूहनविग्रहणं नाम सरति ज्ञायते॥ यस्येपा
त्रे स्येयतस्येतिश्रुते॥ स्फ्यपात्र्यांचेति स्त्रुवाभ्यां अतएव स्येयसादयतरं

देवया-५ ८२ | त | र्भ्वे | राम | प | भाष्यं ८२ | ५

द्रव्या-५
८३

तिद्विवचनात्प्रतिप्रस्थातुरपिहविर्ग्रहणमस्तीतिप्रतीयते॥ तत्र्यग्रंभ
पात्रमप्यमेष्वर्थमेवान्यस्या संभवात्॥ हविर्ग्रहणाभावेचतस्यैदृश
एवनिधानंस्यात्तनस्यैवाशन्ति॥ परिधिभिः सहाध्वर्युसत्कउपवेशोपि
होतव्यः॥ प्रतिप्रस्थातुंस्रुनास्सेव॥ समासिन्य वाजिनभक्षः॥ आला
लंभोरकालेभ्रांतेस्रुग्विमोकांतेवायपास्यं वाजिनंगंध्वाधारणांते
हत्वास्रुवस्त्रमेवाजिनशेषाविकस्यानुक्तासमाभिन्यसंयोज्योनरस्मा
वैदस्तत्तरतः समीपेसमुपहूय तंत्रेणवाजिनभक्षः सर्वैपूर्ववत्कर्तव्यः

राम
या दि
स्रुवेण
भाष्यं
८३

तथाचापस्तंबः॥ उभौवाजिनाभ्यांप्रचरतः शेषोसमवनीयोत्त
रेविहारेपूर्ववभ्दक्षयंतीति॥ अध्वर्युविकाराप्रतिप्रस्थातभक्षेषु
प्रतिप्रस्थातापश्विडाभक्षेपुकर्ता अधिकारीभवतिकुतः॥ अध्व
र्युविकारात्॥ सप्यध्वर्योर्विकारः॥ नैव दानस्येतनक्रियमानेवात्
अतोध्वर्युपदार्थमवदानंकुर्वन्नध्वर्युविकारोभवति॥ अतस्तछ्छे
षभक्षेष्वप्यधिकारीभवति अतोध्वर्युविकारात्॥
पश्चोमैत्रवरुणापिपुराडाशेडापश्विडाभक्षेष्वधिकारीभवतिहोत्र

स्यपदार्थस्य
मैत्रावरुण२
कुः१
४ कुतः-

देवया०५
८४

ध्वर्युविकारात्॥ होतृविकारादध्वर्युविकारा ध्वापुरोनु वाक्यार्थवचनेन
क्ति सहोतारं विकरोति होतृप्रेषणेन याध्वर्युं॥ अतएव तदुभयं कुर्वन्नुभ
यविविकारो त्सौम्य क्षेप्यधिकारी भवत्येव॥ समिष्टयजूंषि तु सौदक्षि
णस्यां॥ अत्रपूर्वंवैपाले भपत्नी संयाजदक्षिणाग्निहोमवेदयोरवि
भोक्ता वेदस्तरणांते ऽतेध्वर्युस्त्रीणि समिष्टयजूंषि समंत्र काणि जुहो
ति॥ प्रतिप्रस्थातु दक्षिणस्यां वेदौ दक्षिणाग्नौ धौवणान्येन तस्मी
मेव त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति॥ अथाध्वर्युरेव प्रतिपरे सप

रसा०२

जु१

राम

भाष्य
८४

५ अथास्मैवारुण्येपयस्यायै श्याम कर्षभि — अभादायावभृथं यंति तिस्पुतलास्नात्क्षा
मे तिमा ॐ नद ग्ध्यः०५

त्नीः संयाजय सुपसुपास्तएव प्रतिप्रस्थाता पत्नीः संयाज्याध्वर्यो ध्व
र्युस्त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति तस्मीमेव प्रतिप्रस्थाता स्रुवं प्रगृह्णा
तीति श्रवणात्॥ वारुणी निष्काषेणावभृथ॥ वारुण्याः पयस्यायाः
निष्काषो वारुणी निष्काषः तापवत्र्यां हृद्धस्थालीतल लग्न। पयस्या
शेषः॥ तेनावभृथं कर्तुमपः प्रतिपंतीति ॥ शेषः॥ पात्रेसंसक्ते ऽ
ष्पलेविच्छिष्यतइति कर्षः॥ क्षामभ्यासोकर्षभ्येति क्षामकर्षः॥ तेन
मिश्रं ह निरादायावभृथमुदकं यंति ऋत्विग्यजमानाउदकसमीपंगच्छे

देवया.५
८५

पुरिसर्पः॥ अत्र च नाम्नासोमिकादवभृथाद्धर्मप्राप्तिः॥ तत्रानेननिष्का
षेणपुरोडाशस्य निवृत्तिः प्रसाम्नानात्॥ तत्र न सामगीयत इति तत एव प्रा
प्तस्याग्निषु प्रतीतीति साम्नः प्रतिषेधः॥ अतः सोमवदेवात्र सर्वं कर्तव्यं
तेन प्रथमं चात्वाल समीप एवोरुं हीति वार्ते॥ ततो निष्काषान्यस्थाली
स्रुक्स्रुवं मिबर्हि भृतावदानस्य परिधानवस्त्रादि पुरोडाशस्य माणमाप्ता
यचात्वालोत्करावंतरेण निष्क्रम्यापादक समीपं गच्छति॥ तूष्णीमेवाभ्यवे
ममन्जयस वभृथेति॥ तूष्णीमिवगल्हादयः प्रसागसेस नेनसाम गानं प्र

न

धम स

राम

भाष्यं
८५

तिषिध्यते॥ अभ्यवे सत्तूष्णीमेवायः प्रविष्टेति अनेन वायोपक्रमणवा
चनं प्रतिषिध्यते॥ ततश्चतुर्गृहीतग्रहणाद्यनुयाजांतं दशाहुतिकं
षडाहुतिकं वा स्विष्टकृदंतं कर्म कृत्वा निष्काषस्थालीं जलमध्ये मज्जयति
बालयति॥ अवभृथेति मंत्रेण॥ तूष्णीमेव साभ्यवेसोपकारपसाव
भृथेति श्रवणात्॥ जायापती स्नातौ मज्जंतौ॥ स्थात्वा मज्जनानंतरं जा
यापती पत्नीयजमानौ अमज्जंतौ मंत्रेण जलमध्ये शिरसः प्रवेशनं कीर्तन
मकुर्वंतौ स्नातः स्नानमारेचेत मज्जनं प्रतिषेधे पि हिरण्यसाधेणांजलिना ज

स्वधा॰५
८६

लमुद्रसशिरः क्षालयतएवा॥ तथाच्चापस्तंबः॥ अपः प्रणयसशिरस्का
वनुपमज्जंतोस्नातः पत्नीयजमानश्चेति॥ अपाभ्यवेसस्नातइतिसोमे
श्रुतत्वात्॥ अन्योन्यस्यपृष्ठे धावतः॥ शोधयतः अभिः क्षालयतः॥ अ
न्योन्यस्यपृष्ठे धावयतइति श्रुतेः॥ अन्येवाससीपरिदधाते॥ स्नाना
नंतरं अन्येवाससीपरिदधाते॥ ततोजलमध्यान्निःसरतः। तावन्ये
वाससीपरिधायादेतइति श्रुतेः॥ पूर्वेदधाद्यिकृते भ्योयस्मादिछेत्
पूर्वपर्वकरणसमये वेभ्योदेवपर्वसंबंधिनी वाससी पत्नीयजमानो

राम

भाष्यं
८६

भ्यांपरिहिते अहतांते वाससी अधिकृतेभ्योस्मिन्कर्मणि वृत्तेभ्यो ब्राह्म
णेभ्यः यस्मै कस्मै चिदिच्छेत्तस्मादेकस्मै ऋत्विजे दद्यात्॥ सगृहीतेय
स्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति श्रुतत्वात्॥ यथेतमेत्साहवनीये समिदाधा
नं देवानांसमिदसीति॥ यथेतं यथागतं पाशालो लंकरावंतरेण तत्
स्मीमेवेसगहमागत्य देवानां समिदसीति मंत्रेणाहवनीये समि
धमाभ्यादधानं करोति॥ तस्मीमिसेने नामहीयजपप्रतिषेधः॥ स
मिदाधानं अध्वर्युरिति केचित् पुनरेत्साहवनीये समिधमाभ्यादधा

स्वै८

देवया. ५
८७

तीहैकवचनात्॥ समाख्यानात्॥ यजमानेवैतयासमिधंइतिलिंगाश्च
यजमानएवैसपत्नीवगार्हपत्येसंतूष्णीमितिपत्न्याः समिदाधानविधा
नेनतत्सहचरितस्ययजमानस्यैतत्समिदाधानमितिप्रतीतिः॥
सर्वेषामृत्विजांसयजमानानामाहवनीयएतत्समिदाधानमित्यपरे।
वैसयैनैवनिष्क्रामंतितेनपुनरेस्याहवनीये समिधमभ्यादधानीतिम्ह
ते॥ अत्रागमनंबहूनामुक्तागस्तेन्वयत्समिदाधानमुच्यतेतदपिते
षामेवागमनकर्त्तृणांप्रतीयते॥ तथापस्तंबः॥ एधोसीतिसमिधमा

म ५
राम

भाष्यं
८७

धायाहवनीयमुपतिष्ठंतइति॥ एवमेवमानवकदसत्वयोरपिअन
येष्विमाणा ॐयंतिसमिधः संधिन्वाएधोसीत्यग्नौ समिधमादधा
तीतिकात्ये॥ पत्नीचगार्हपत्येसंतूष्णीं॥ पत्नीचेतूष्णीं गार्हपत्ये स
मिदाधानंकरोति॥ शाखांतरात्॥ धेनुर्दक्षिणा॥ अस्मिन्वरुण
प्रघासपर्वणि धेनुंसवत्सागौर्दक्षिणाभवति॥ अश्वः॥ अश्वः॥
अथवाअश्वोदक्षिणा॥ षट्॥ षट्॥ षड्गावोवास्मिन्पर्वणिदक्षिणा
द्वादशवा॥ द्वादशगावोवास्मिन्पर्वणिदक्षिणा॥ द्वादशवा॥ द्वादश

दे॰क्या॰ ५
८८

गावोवास्मिन्पर्वणिदक्षिणा ॥ शाखान्तरीयाएतेदक्षिणापक्षाः ॥ अत्र
मानवसूत्रेवभृथेविशेषः ॥ आज्यशेषसमानीयस्रुक्स्रुवमाज्यस्थालीमा
दत्तेप्रतिप्रस्थातातुषमाग्नीध्रःस्रुवमध्वर्युरुरुं हि राजा वरुणश्चकारेतिवाच
यतिग्रामांतेप्राञ्जलिसपःपुरादवपलिष्टेतावभृथेप्रचरंतिस्थावरासुतृणं
प्रास्याप्सुजुहोत्यग्नेरनीकमितिचतुर्गृहीतस्यस्रौवमापारमापारस्य
सपबर्हिषःप्रयाजानुयाजानाज्यजस्याज्यभागाभ्यांप्रचर्यतुषनिष्कषे
स्यावदायवरुणंयजेतिशेषेणाग्नीवरुणौस्विष्टकृत्स्थानेतदंतासंति

तो रु॰३ राम या५ भाष्यं ८८

ष्टलइति ॥ कात्यायनः ॥ वारुणपानिष्काषेणावभृथंयंत्युरुंहिराजेति
ह्याभ्यांस्थावरमुदकंगत्वातस्यआदुपविश्याग्नेरनीकमित्यस्यापारमापार
यतितृणेप्रस्तीर्णवाशेषेचतुरोपबर्हिषःप्रयाजान्यजत्याज्यभागाविष्ठानि
ष्काषस्यावदायवरुणंयजत्यग्नीवरुणौस्विष्टकृद्धोमेणोत्तराअनुयाजा
दृष्टादेवोयजेतिप्रथमस्यसंपआयंतिपथापश्रुत्वंधारयति ॥ आपस्तंबोपि
तूर्णविर्नेपूर्ववन्निसंस्थापयतीतिपूर्णपात्रस्यस्थानेसोमिकोवभृत
श्चानुगृहीतान्याज्यानिवारुणेपनिष्कासेणतुषेश्चावभृथमभ्यवयंति

देवया·५
८९
२गा

मुष्कात्कृजीष धर्मं लुभंते वारुणमेककपालमेके समामनंति नायुक्तं नानि
प्रजनमंत्रेनसामर्थ्यति॥ सर्वोदित्यौवभृथगमनेयाम्नानंनोदान्वीरभ्यवेया
दि सेके योदित्यौंगच्छयुस्तपा मुखाः प्रयोरेयुरित्सेके वहेतीनां स्यावराअभ
वेसास्तरभावे यथाकाम्युरकांते स्तरणं तां वेदिं स्त्वात स्याहविंषि सा
दयसपिवान वेदिमश्रावेते राजन्निषज्जः सह स्वामिसपोदृष्टाजयमितिनो
वरुणस्यपाशस्सुदकांतमितितिष्ठंतोपिः प्रगाह्यतिष्ठंतो वभृथेनचरंति
तणंप्रहसस्यौनचमा पारमापारयतियदिवा पुरा तणस्यात्तस्मिन्जुहु

राम

भाष्यं
८९

जि

यात् ॥ अग्नीदयस्त्रिः संमृड्ढीति संप्रेष्य सापो वाजवतिलोवाजंवः सीष्यं
ती वाजंजष्यंतो वाजिनो वाजजतितो वाजजतिस्माये संमार्ज्यं पांअनातास
न्वाधायेति मंत्रं सं नम सृग्नेरसी नीकमयऽवि वेदोतिस्त्रुच्यमापार्
यतिवागस्याग्नेपीसनुमंत्रयते यजमानो लुप्यते प्रवरान पबर्हिषः प्र
याजानिष्ठास्सुमंतावाजभागो यजमस्सग्नेरसेषापुमेषजीरित्यपु
मंतोनिष्कासस्यावदाय वरुणमिति रु स्तुं निष्कासमवदाया ग्नीवरु
णस्विष्टकृद्यजतिनोत्तरं क्रियते ऽपि वौपभृत्सुहामानीयापब

दवया ५
१०

हविषा वनस्पतीं यजति देवो यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यजे सुन्नरमिति। हूरि
ष्योमि नापि दशाङ्गुलिपक्षाए तावेनः पदार्थाः क्रियन्तइ सुन्नमास्ति॥ ष
डङ्गुलिपक्षे तु यथासुखुलमिति ज्योतिष्टोमांतए व प्रकटो ... सव स्यंते॥
अवभृथादागस समिदाधानान्तं तरसुभयोर्बर्हिर्होमः॥ प्रणीताविमो
कोध्वर्योः॥ राक्षसभागश्च भयोः॥ प्रतिप्रस्थातुर्मेषीकरंभपात्रकर
णापक्षे॥ पूर्णपात्रनिनयमध्वर्योः॥ वेधारं नशाले विष्णुक्रमा रसाप
र्वणोपप्यंते॥ वेदिद्वयस्याथवेक्षणमग्न्याभ्य॥ ब्राह्मणः कर्मापवर्गी

राप

भाष्यं
९०

धानापेकस्मिन्नर्वे नरवेदि कोतदंते यजमानस्य वपनं॥ ततोग्नी गार्ह
पत्याहवनीयौ समारोह्याग्निहोत्रशालायामागस गार्हपत्यं संमथित्वा
[struck] पौर्णमासेष्टिः सत्यएवकर्तव्या॥ अथ केचित्तु ... त्वा समारो
ह्याग्नौ ... वसायैव ... इति प्रक्र ... हानि त्वा निर्मथ्याग्नी पौ
र्णमासेन यजन्त इति श्रुतत्वात्॥ तथा चापस्तम्बः॥ पौर्णमास्यां वेद
नादि पूर्वं ... वर्तनं संवे ... सुक्तो ... पि वास्तान्वो॥ के
... समारोप्याथवसाय निर्मथ्या पौर्णमासेन यजेते

उव

ज

२

देवया० ५
१२

प्रजोहवाए ष यद्वरुणप्रघासान् हवि कल्पते यदुत्तरवेदामग्निहोत्रं जुहु-
यादिति वाव सनेयमिति ॥ समासेन तरमग्निहोमार्थमुत्तरवेदा-
मुद्धसहोम अयं दोषः ॥ समासे प्रागग्निहोत्रकालश्चेत् प्रादाया-
ति न कुर्यादुत्तरवेदावग्निहोत्रं होतव्यं न दोषप्रसङ्गः ॥ प्रणीते चेदग्नि-
होत्रस्य काल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयादेवमन्यत्रापि प्रक्रान्ते हो-
ति पशुबन्धप्रकरणे ॥ उक्ता वरुणप्रघासाः ॥ अथ चातुर्मास्यानां तृ-
तीयं पर्वसाकमेधाख्यं वक्तुमादौ तस्य कालमाह ॥ ५ ॥ कार्त्तिक्यां

हा ४
भाष्यं
१२

साकमेधा अहं ॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां द्व्यहं साकमेधा भवन्ति ॥ द्व्य-
हो रभ्यो. समाहोरो द्व्यहः ॥ तद्धितार्थ इति समासः ॥ राजाहस्सखिभ्यष्टच् इति ना
द्व्यहेन संख्यादेः समाहार इति अह्नोऽह्न प्रतिषेधः ॥ कालाध्वनोर-
त्यन्तसंयोग इति द्वितीया ॥ अहरहनी सत्कौ व्याप्य साकमेधा भव-
न्तीत्यर्थः ॥ सवैश्वदेवमनूचीनाहं यजन्त इति श्रुतेः ॥ द्व्यहमिति पूर्व-
वत् ॥ अनूचीनं तैरं तर्पण वर्तमान सहर अनूचीनाहं ॥ राजाहःसखिभ्य-
इति टच् समासान्तः ॥ अनूचीने अनुगते अनुलग्ने अहनी यस्मि-
२ अनु अं नोतीयन्य का ॥ अन्वगेव अनुचीनो विभाषांचरदिक्स्त्रियामिति खः । थ्वैकः स्व
प्रासपश अ २

२ हो:
द्व
अद
ता

रेवया०५
२२

न्वहे सोयमनूचीनाहः तंयज तरति सर्पः॥ कालिकी शब्दे नात्र गौणपाव
सा प्रतिपदुच्यते॥ चातुर्मुखे चातुर्मुखे चातुर्मास्येषु जतर सुक्ते लोकप्रतिप
दप्यातुर्मुखलाम्य। तस्मा द्वादशेत्वयं चतुर्थ मासि प्रजतरति चातुर्मासोपल
क्षितोपि कालः साकमेधा इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं। तस्य प्रभू
त यागबहुलापेक्षया नाम्नि बहुवचनं। नाम च संव्यवहारार्थं॥ मास
साकमेधा इति साकमेधाः दशापूर्णमासस्वीति च॥ ननु पूर्वेद्युः पूर्वाह्णे र
साधुत्का प्रातर्द्वैति वक्ष्यमाण पर्यालोपेपूर्वाह्णे कालेनासिद्धेन वा

२४
राम

भाष्यं
९२

च्यंग्यह मिति। उच्यते॥ पूर्वेद्युः क्रियमाणा नामनीकवत्यादीनामपि सा
कमेधसंज्ञा यथास्यात्॥ नमरुतां विषय एव॥ एतदर्थं ग्यहमिसत्य॥ पूर्वे
द्युः पूर्वाण्हे ग्नये नीकवते पुरोडाशः पूर्वेद्युरिति महाविषः कालान्तेनि पदः
पूर्वाह्णे नेपम्य द्यस्या पूर्वाण्हे त्रिधाविभक्तस्य अन्हः पूर्वभागग्नये नीक
अनीकव ५ वते कृण विशिष्टायाग्नये ष्टाकपालः पुरोडाशः कर्तव्यः॥ सपूर्वेद्युरग्न
ये नीकवते ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतत्वात्॥ कार्तिक्यां पौर्ण
मास्यां पूर्वाण्हमध्याह्न सायाह्न पुनिस्वर पाविधीयं तरतिहरिः स्या

देवया·५
१३

मिनः॥ अग्नयेनीकवते अग्निंनीकवंतं॥ अग्नेरनीकवतः॥ अग्निरनीकवा
निति विभक्त्यः॥ चतुर्द्धाकरणादि सर्वं भवति॥ अत्र च प्रथमं अग्नौ समारो
प्योदवसाय निर्मथ्यानीकवदिष्टिरूपमिति सग्नौ विहृते [illegible] ष्टिः कर्मापवर्गा
तो कर्तव्या॥ औद्दितीयामिष्टिमाह॥ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने च
रुः॥ ततः पुनः सांतपनेयष्टिरूपमग्नौ विहृते मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो सां
तपनगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यो मध्यंदिने दिनस्य मध्ये चरुर्भवति
अथ मरुद्भ्यो सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं निर्वपति इति श्रवणात्॥

ध
नी५

मनी१
~~सांतपनीय~~
नी ३
राम
भाष्यं
१३

त्सकदिनस्य मध्यम पंचमांशो ऽभिधीयते। तेन षड्भ्यो मुहूर्तेभ्य ऊर्ध्वं प्राक्सद
सप्तमान्मुहूर्तात्

मध्यंदिनकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् प्रधानयागमात्रं तत्र कर्तव्यं॥ अथवा मध्यं
दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मके कालस्यानुष्ठानं॥ अत्र मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो म
मरुतः सांतपनान्॥ मरुतां सांतपनानां मरुतः सांतपनाः इति विभ
क्त्यः॥ अनेकदेवतात्वाच्चतुर्द्धाकरणाभावः॥ अन्यत्सर्वं भवत्येव॥ स
मिष्टयजुरंतं भवति॥ एवं सांतपनीयायां कर्म समिष्टयजुरंतमेव भवति
गृहमेधीये सेव स्तीर्णा वेदिर्भवतीति सांतपनीया वर्हिषा स्तीर्णं वेदे
दिः श्रूयते॥ अतोत्र वर्हिर्होमः अष्टव्यः॥ तद्दुलक्ष्ये चेत तद्दस्य

देवया. ५
९४
वा

प्रणीताविमोकादिकर्मापवर्गांतस्यापि उत्कर्ष एव युक्तः॥ क्रमानुरोधात्
बर्हिस्तु प्रहरणवर्जं वा॥ अपरे बर्हिस्तु प्रहरणं बर्हिहोमम्मा गं वर्जयित्वा
न्यसर्वं ब्राह्मणतर्पणप्रैष तर्पण कर्मापवर्गांतं समानीयं॥ आपस्तं
बकृट मानवसूत्रेषु स्थायमेवपक्षउक्तोस्ति॥ अनके चिदाहुः सांतपनी
यायां सं स्यात्स्वेति सत्त्वे गृहमेधीयांते संस्था युक्तपदार्थविधानां ब्राह्म
णतर्पणं स्थाप्यते॥ तदर्थः प्रैषोपि॥ तदुत्तरकालीनत्वात् कर्मापवर्गाच्च
एवंच सति पदार्थचतुष्टयस्योत्कर्षो भवति बर्हिहोमः ब्राह्मणतर्पण

रा॰ राम

भाष्यं
९४

प्रैषः ब्राह्मणतर्पणं नमः रुद्रायेति च॥ केचित्त्व बर्हिहोमः वर्जितं
प्रणीताविमोकादि नमः रुद्राय स्वंतं सर्वं कुर्वंति॥ अपरे तु बर्हिहोमा
आदि सर्वमपरिहाय यंति॥ अपरगृहमेधीयोदिमाह॥ इध्मस्थाने शाकल
परिधिं निधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि॥ इध्मस्थाने
प्रणीताभ्यो परस्यादि त्रिशाकल परिधिं निधाय अनियत संख्यान्
लाजादियुक्तियवस्यशाकलान्स्रावलान्परिधीन्प्रनिधायासादयित्वा
यो गृहमेधिभ्यो गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यो सायं काले पयसि

रुद्रस्को

देवया०५
१५

श्रपणसाधनभूतेचरुर्भवति॥ अयमरुश्चोगृहमेधिभ्यइत्यस्मादितिवा
श्रपणसाधनभूतेचरुर्भवति॥ अयमरुश्चोगृहमेधिभ्यस्सारितंवा
त्॥ तस्यावेदिःसत्रहरिस्यामिनः॥ तस्यगृहमेधीयस्यावसरि कर्मवक्ष्य
त्॥ तस्यावेदिःसत्रहरिस्यामिनः॥ तस्यगृहमेधीयस्यावसरिकर्मवक्ष्य

त्॥ तस्यावेदिःसत्रहरिस्यामिनः॥ तस्यगृहमेधीयस्यावसरिकर्मवक्ष्य
तइतिशेषः॥ सैवस्त्रीणावेदिरितिसांतपनीयवेद्यांगृहमेधीयंविदधत्सा
तपनीयातंत्रमध्येगृहमेधीयविधिंदर्शयति॥ एवंहिस्त्रीणांयामेव
वेदेर्त्रास्यतेगृहमेधीयांकर्तुंवेदिंबर्हिर्नैवकुर्यतइति॥ तस्मिंश्चाहूय
मानेपरेपिपदार्थाभिलष्यंते॥ ततश्चसामर्थ्यात्तंत्रमध्येविधानेमे
लदापद्यते॥ नैसांतपनीयाबर्हिःप्रहरणमात्रप्रतिषेधएवायंविज्ञा

यते॥ प्रतिषेधाभावात्॥ अस्यचविधानस्यान्यथाप्युपपत्तेः॥ अप
वर्ज्याया्श्चसमासेसांतपनीयेअवेदिःवत्रसंगात्॥ तस्यासांतप
नीयतंत्रमध्येगृहमेधीयंविधीयते॥ ततःसांतपनीयतंत्रेमध्येगृह
मेधीयस्यप्रसंगादुपकरोतीतिसामवायिकमात्रस्यनिर्वापादेः
वर्त्तिनोराहुपकारकस्याधारादेर्नैवसामवायिकस्यापिलभ्यमान
स्यवेधोर्दिरितिप्रोसवन्चनाधावदुच्यतेतावद्भवत्येवसामवायिक
मेकमितरद्वा जैमिनिनात्वाज्यभागयोर्वैगुण्यात्तुनःश्रवणार्थवत्वा

राम

भाष्यं
१५

देवया·५
९६

श्चापूर्वत्वंगृह्मेधीयस्याभ्युपगतं॥ अपूर्वत्वं चदर्शयेद्गुणस्यार्थवत्वा
दिति॥ नन्वेवं सतिप्रसंगकृतानामावृत्तिनिवृत्स्यर्थमर्थवादत्वे सतिना
पूर्वतांकुर्यात्॥ अपिनापूर्वे सति गृह्णीयोपिहविर्द्दुमो अत्रेन स्पृक्त
पूर्वतांकुर्यात्॥ अ
स्मात्प्रसंगएव प्राप्तेपुनर्वचनमात्रसर्पिषि सर्पिषि सैतदेवयुक्तं॥ अ
पिचश्रुतपयेनेवनिर्गुणमाज्यभागाग्निश्रूयते सदक्षिणस्यौदनस्य
सर्पिःप्रसेचनाश्चतुराज्यस्यावदायेत्यादिगुणांतरश्रवणात्॥ परि
धींश्चशकलांश्चोपनिदधातीतिहुतेस्तैः कृपंप्रसंगादुपकर्त्तव्यमि

द
राम
भाष्य
९६

तिकृत्वासोनुवादएवायंप्रसंगपक्षे॥ अपूर्वपक्षेप्याज्यभागांतयो
प्राप्तिः परिधीश्चशकलानिचुपनुभयोरपिविधिः॥ तथासंदंशेसलि
यथोक्तंशाखयावत्सानपाकृसपवित्रवतिसंदोह्येति॥ अत्रपयनी
लिसर्वमेकेअपूर्वत्वादिदंतुधर्मकृमेवमर्पणंविधीयते॥ अपयि
त्वाभिघार्याद्वादसयतीति॥ अपरेहुतिपिशीलेश्रावे॥ सर्पिर्धृ
तमासिंचस्राज्यभागाद्युपयोगित्वासंस्कृतमेवासिंचतीति॥ संमा
र्ष्टीतिचसंमार्गःप्राकृतएवप्रसंगोनबाध्यमानःपुनर्विहितइतिध

ग
ध्रौ ३
६०

स्रु

देवया-५ १८

मेवानेवस्मात॥ तत्रैवं स्रुचं संमद्धीतिप्रैषः स्यादेवप्रसंगानुपपत्तेः। परिधीन्परिधापयेति कर्माणोनुवादः॥ यावंतः शकलानितिविधिः। ॐ इध्माबर्हिरासादयतीति प्राकृतमेवमंत्र वदासादने कर्माणमुच्यते॥ स्रुक्स्रुवासादनमप्यपरत्तत्वान्नप्रसज्यते इति मंत्रवदेव क्रमार्पमनपेते॥ तदा घृताच्यसीति घृताचीमस्यवर्त्तमानस्यैवप्रवृत्तो कर्मणो वादित तदभावादसिद्धं हिनस्ति सर्वं कर्त्तव्यं न घृताच्यसीति॥ एवमुपवेशनमप्यपरत्वे पुनर्मंत्रवदेवकार्यं॥ आसनं

राम मेरु भाष्यं १८

व्य ८

स

संस्कृतमपसृत्यमिति पुनः कार्यं॥ ईक्षणं तृणापासनेवो स्रुवं चस्रुवंवासादनमिति कर्माणमिति॥ स्रुगादापनं तु प्रयाजार्थं तेदभावेनाकर्त्तव्यमेवेति॥ एतास्मिंस्तो हरिस्वामिगंगाधरभ्युपयुक्तोनादत्रलिखितः॥ अत्रैव पूर्वाभिधारस्थाने शाकलपरिधिनिधानं॥ आहवनीयेगन्धानं इति केचित्॥ शाखाच्छेदनं सन्नमनं नपवित्रबंधनं॥ तथैवयजमानसंबंधिनीनां सर्वासां वा वहत्ता नामयाकरणं चतुरासनं॥ अश्वोपवेशनं॥ पात्रासादनादि॥ अत्राग्न्य

उव च४ ना

दे॰वपा॰५
१८

न्याधाने ब्रह्मवरणव्रतग्रहणप्रणीताप्रणयनपरिस्तरणदक्षिणासादना
नामभावः॥ संतपनीयाले च मध्यपातात्॥ आज्यनिर्वापानंतरं हस्तग्रही
त एव पवित्रवति पात्रे यावत्सगोदोहयित्वा तंडुलानां निक्षेपणं प्रक्षाल
नं च ततो दुग्धमध्ये संवापं कृत्वा धर्मोसीत्यधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यादिति॥
पत्न्यपि एव सपत्नीकं चरुं तंडुलानां वपनीति निषेधः॥ अत्रापरेतानापा
त्रादिद्रव्याणामासादनप्रोक्षणादिसंस्कारा भवंति॥ कुतः॥ स्थाली
पाकेतदेवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति स्थाल्यामाज्यमाद्यतीसाज्यस्य
सा

राम
भाष्यं
१८

चरुसंनिकृष्टाधिश्रयणविधिपरे वाक्ये आसादनक्रमविधिपरे च वाक्ये अ
धिश्रयणादि संस्कारस्यदर्शनात्॥ तथा॥ स्रुक्स्रुवौ संमार्ष्टीति संमार्गवसा स्रुक्-स्रुव
नेविधिपरे वाक्ये स्रुक्स्रुवस्यापि संस्कारदर्शनात्॥ दक्षिणादानं तु न
भवति लिंगातः पातात्॥ होत्रामंत्रवर्णे तुषपग्दक्षिणाभावेपि सोमात
र्भूते पिपशुष्विवा विसर्जे॥ आग्राह्यपस्तंबः॥ यस्य भ्यो गृहे मधिश्यः स
र्वीसांदुग्धे सायं च यत्तां तपनस्य बर्हिस्तज्जुहुमेधी यस्यापि वोनि धांवर्हि
र्भवति॥ न सामिधेनीरन्वाहन प्रयाजानाज्यभागौ न नानूयाजाश्च यजुष्केणव

देवया.५
११

त्वा नपानपात्रसापवित्रं गां दोहयति सा वै खलु पर्णशाखया वत्सानपा

कृसपवित्रवति संदोहयपथेनदमो वास्यायां क्रियते तच्चरुस्त्रपयंती सेकग्नी

स्था नधायवेदं कृताग्नौ नारिस्तीर्य प्रक्षालनादिक मेत्रपयते॥ यथापि पात्रा

णि प्रयुनक्ति स्थाली कपालानां स्थाली कपालानां निर्वपणकाले चतुरो स्था

मुष्टी न्निरुप्य विहृत्वा वपति कपालामुपधोति ध्रुवोसीति मंत्रं संनयति

पिष्टानामु संवपनकाले तं दुलानुप्तुनासधिश्रपणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा

यजमानस्यमादोह पित्वा तस्मिं श्रपयति॥ संप्रैषकालेष्यदन्यदिधमा

उ नक्काले प्रथमं चरुमुपदधाउ

राम

भाष्यं
११

बर्हिषस्त संप्रेष्यतीति॥ मानवसूत्रे॥ हुतेसायमग्निहोत्रे मरुद्भ्यो गृहमे

ओ २ धीभ्यः सर्वासां दुग्धे औदनं श्रपयति॥ सोपामैत्राटके॥ मरुद्भ्यो गृहमेधी

भ्यो पराण्हे चरुरिति शाखांतर॥ मेधादिनानां तग्निहोत्रहोमात्प्रागेव गृ

हमेधीया॥ तदीतेयुवाग्वेताएं रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतत्वात्॥ तिर

होत्र तदं तएत यवाग्वाग्निहोमश्रलिसे त्रेकरणाच्य॥ अत्र हृमिरुक्षामिनः॥ गा

रवयाथ्याकल्या विपसा न्तस्थी मपारुसपवित्रवति प्रतिपात्रसंदो

ह्यात्तत्राग्रे यात्तभिर्वसां समवाजेयं तिय वाग्वेताएं रात्रिमाग्निहोत्रं

देवया.५
१००

दि

यदि बहुरोहन: स्पृशंति वाम्यशेषेभ्यो यावत्संगा: दोहयेन तदनुरूपांश्रा
ब्रीहीन्निर्वपेदिति निगम्यते ॥ तस्मिन्पयसि च संस्रपयति न पायसं ॥ न्य
स्यैवेति पायस लाशाको निर्वर्तयति ॥ मानवे ॥ पालाशशाखया स
वोन्नवत्सान्पाकरोतीति ॥ एवमन्येष्वपि सूत्रेषु ॥ शाकलानि चापूर्वा
पूर्वाणि पवविधीयंते ॥ नेध्मास्थाने ॥ इध्मा कार्ये सत्संसांतपनीयांतं
त्रातः पालितत्वेनैव सिद्धत्वात् अगृह्यमेधीयस्यापूर्वत्वपक्षेनुरध्मस्यप्रा
प्तिरेव नास्ति ॥ कुतस्तस्थानापत्तिः ॥ शाकलानां ॥ सुतरामेवैमेव

राम
भाष्य
१००

पामासादनप्रोक्षणादेरपीध्मधर्मस्याभावः ॥ शाकलानिधानम
पेतदपूर्वमेवानुप्राकृतं ॥ तेनापि प्रेषमेव तत्सी कर्तव्यां नविधमव
त् ॥ इदानीमिदं पय: सान्नाय्यधर्मकां उत्तधर्मकमिति ॥ तत्र सूत्र
कारस्य पक्षमेव पक्षं परिगृह्णाति ॥ सान्नाय्यवत् ॥ तदेतत्सपयःसा
न्नाय्यवत् सान्नाय्यधर्मकं भवति ॥ कुतः ॥ प्रदेवत्वात् ॥ पयसः प्रदीय
मानेपयोपि देवताद्देशेन वप्रदीयेत ॥ अतो धर्मवत्त्वमिति प्राप्ते आ
ह ॥ तूष्णींविकचोदनात् ॥ वाशब्द: पूर्वोक्तपक्षनिरासः ॥ एवमप

र्थः

विभार्थतोकि
मिदं

देवया·५
१·२

स्नुष्यामिर्नसंस्कर्त्तव्यं॥ नसांनाय्यवत्समंत्रकेतद्धर्मकेवा॥ कुतः॥
एकचोदनात्॥ यतः कारणादियमेकाचोदना॥ अपमस्मश्चोगदमेधि
ष्यः शाखयावत्सादनपादेसपवित्रवतिस्तेस्तं यस्तं अपयतीति।
एकाचसतीनोभेविकर्तुमर्हतिति॥ तस्माद्धर्मकमेवेतस्य॥ नथापि
यावंतोवात्रनिकासांनाय्यधर्मास्तावंतस्ताष्यीकर्त्तव्याः॥ शाखयावत्
स्यानपाकेसाद्यः॥ नपाशाखांतरे॥ अयजुषावत्सानपाकरोती
ति॥ अतेभ्य॥ केषांचिद्धर्माणांपुनः अतेभ्याधर्मकमेवैतस्य

राम
भाष्यं
१·२

वा रसैसीयते॥ सांनाय्यधर्मकत्वेनुसर्वधर्माणांप्राप्ते केषांचित्पुनः
श्रवणंनस्यात्॥ अतोप्यधर्मकमेवैतस्यरति॥ अपयिताभिधा
यीद्धास्यशाखावयोरुद्धरति॥ ततस्तंयस्म अपायितामिधार्योद्धा
रा स्यप्राणदानानंतरं आग्नेयोस्तंयस्तंद्धिधाविभज्योद्धरति॥ प्राप्त
तंचाविहत्ताविसनेनन्यायेनपरं प्राणदानं ततउद्धरणमिति॥
पात्र्यौवा॥ अपवामहर्षीनिमत्तयोः पात्र्योस्तंयस्मुद्धरति॥ अ
थहपिइगीलेवापात्र्यौवाविनिर्णितिजंनितयोरेतंद्धधोद्धरतीतिवच

देवया:-५
१-२ रा॰

नात्॥ परिशीलने श्रौते॥ उद्धरणं च सशेषं कार्यं॥ तत्कार्यस्यावश्यमाण
त्वात्॥ निर्णेजनं च संमार्गव्यते प्रयुक्तो तपाद्दृष्टत्वात्॥ तथाहि॥ सु
पस्य संमार्ष्टि निर्णेजनं तस्यैव नाग्नेन निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्
द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेजतीति॥ स्रुचः संमार्गो गृहमेधि परिशीलने से
वप्राप्नोति॥ नसो विशेष तस्या शेषकार्यपि निषेधमानामप्रयोज
कत्वात्॥ परंतु वचनाद्द्वयोः क्रियते॥ अपनिर्णेजनेति प्रक्षालयतो
सर्पत्र इति माधवः॥ तस्य सामर्थ्य परिप्राप्तत्वात् लोपनिबद्धाः

वै
राम
भाष्यं
१०२

५५
थौ
स्रुच
सा

...पक्रमः॥ श्रपणं शृतालंभनं॰ प्रोक्षणी ससाद्ये ध्मं बर्हिस्पसा
दयेच्च संमृह्य आज्यान्पतरावेक्षणांत॥ नेध्मा प्रोक्षणं॥ स्रुचे
वेति प्रस्तर बर्हिषः प्रोक्षणं॥ मूलाव सेकावसेका यन्यपरवष्टादनां
तं॥ ततः पिञ्जूलयोस्सपरिस्तरणं तत्रस्याभिधारादि॥ प्राणदानांत
कृत्वोदन स्य पात्र्योरुद्धरणं॥ आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिंच
साज्यार्थं॥ आसिच्यते आनीयते स्मिन्निति आसेचनं गर्त अधिक
रणेल्युट्॥ तयोः शरावस्थयोः पात्रिस्थयोर्मध्ये आसेचने कृत्वा
वी

त्रि २

घृतासेकार्थं मतौ विहिता

[illegible] तत्र सर्पिः संस्कृतं घृतमासिंचतीति किमर्थं ॥ आज्यार्थं ॥ आ
ज्यभागोपस्तरणाद्याज्यकार्यार्थमिति सर्प्पिः ॥ तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने
ने कृत्वा सर्पिरासिंचतीति कृतत्वात् ॥ यावदुक्तमेतत् ॥ अतः यतः
कारणात् सैव स्तीर्णा वेदिरित्यादिना स्तां तपनीयात्तत्र मध्ये एव गृह
मेधीयं विधीयते ॥ अत एवकारकरणाद्यावदुक्तं भवति ॥ तस्मात्रा
पिकं चोदकप्राप्तं ॥ प्रपंचितं चैतत्प्राग्व ॥ अन्यैरेव व्याख्यातं ॥
यावदुक्तं येन प्रेरितः प्राप्तावप्याज्यभागौ पुनर्विधीयेते ॥ तेना

ज्यभागसदृशमारादुपकारकमन्यद्व्यैथवति ॥ तद्यथा कुक्कुटा हन
नसपत्न्योद्दव प्रहरणाघार प्रजापत्यनुयाज पत्नी संयाजदक्षिणाग्नि
होमपूर्णपात्रे ब्राह्मण तर्पणकर्मापवर्गादिकं ॥ द्रव्यसंस्कारास्तु
भवंत्येव ॥ प्रतिपत्तयश्च ॥ स्तरणयजुषा वेदिमभिमंत्र्यान्तरेण
वा कृतत्वात्परिधिपरिधानं ॥ स्तरणयजुषा वेदिस्तरणमंत्रेणवेदि
मभिमंत्र्य पाय वा कृतत्वात्तूष्णीमेव वेदिमभिमंत्र्य ~~परिधिपरि~~
~~धानं कृतत्वात्~~ मंत्रेणैव परिधिपरिधानं कर्तव्यं ॥ अथ नारिका

वृकथा ५
१०२

राम
यावत् एवका
र्य तेन तावदेव
भवति ५
भाष्यं
१०२

न १

न भवति ॥

मो १

दर्वया-५
१०५

वाहायोर्देति स्रुवं च स्रुवं चाहायोर्देति सइमामेव स्तीर्णां वेदिमभिम
न्त्रय परिधीन्परिधायेति ॥ अतः पूर्वं मोदनौ स्रुक्स्रुवौ च्या
तायवेदिसमीपे आगत तूष्णीमेव वेदिमभिमन्त्र्य प्रागासादिति प्रोक्ष्य
क्षितमेकं इध्मा काष्ठप्रस्तरं चादायाहवनीये क्षणां तं परिधिपरिधा
नं मंत्रेण करोति ॥ प्रथमं परिधिमुपस्पृश्य तस्य पृष्ठस्य निरसनेन आ
हवनीये आधानं तदर्थसिद्धत्वात् ॥ आकलान्याधाय पश्चाद्धि तावत्
सादयति ॥ ततः समिद्द्वयं सख्यानि यज्ञियवृक्षकेलान्याहवनी

याअ ३ग

राम
भाष्यं
१०४

सुर्य १

ये आधाय सूर्यस्त्वेति जपान्ते आहवनीये प्रक्षिप्य शाराव यो:
पिशीलकार्पो वोद्धतावोदना वासादयति ॥ यावन्तः शाकलाना
मपते तावतो भ्यादधासपे तानि दनावासादयति ॥ स्रुवं च स्रुच
श्चासादयतीति ॥ तत्त्रात् ॥ ति क्रमेणैवासादनं तु केवनाव ॥ संप्रत्यय
कारादयस्रुक्पूर्वं स्रुक्पूर्वं स्रुवासादनं तु दत्वा रासादनमिसाकुः ॥ सोवि
दृष्टूतस्योदनासासादने शेषकार्यार्थमिलनाप्रासे: ॥ अतश्चवक्ष्य नाभोक्ष
णे च्येगाणां प्राणदानासादनालंभनानि भवन्ति शेषकार्यार्थत्वादेव ॥

स्रुक्

औ ३
स्रुवासादनं
ने

अं १

देवया० ५
१०५

अत्रोभयोरासादनमंत्रस्योहः॥ प्रियाभ्यां प्रियेसद आसीदतमिति॥ धामभ्यां१
आज्योदनयोरुभयोरपिमंत्रस्यप्रयोजकत्वात्॥ स्रुचस्रुवंचसंमार्ष्टि॥
अग्नस्रुतेवसोरस्रुचस्रुवंसंमार्ष्टिस्वशाखायामोदनयोः सर्पिरासिक्तौ
नंतरंस्रुचस्रुवसंमार्जनमुक्तं॥ सर्पिरासिंचतिस्रुवंचसंमार्ष्टीति॥ स्रुचश्च
अनुद्धासस्यवासंमार्जनं॥ वाग्यद्वोक्तावधारणे॥ कर्तव्यपाग्भ्यसमनुद्धा राम
सेवचोदकप्राप्तेकालेस्रुचस्रुवसंमार्जनंकर्तव्यं॥ अतश्चप्राह्नतरव
कालेस्रुवस्रुचौदक्षिणमपिशीलकेदकाज्यपात्रीणांसंमार्गतः त भाष्यं
धाण १०५

तः पत्नीसंनहनादि॥ आज्यभागयोश्चोपरलि॥ आसादनानंतरमात्मा
लंभोदकस्पर्शौकृत्वाहवनीयोपवाजनाग्निसंमार्गौ चरूणासम
वकंहोतवरणंकृत्वेमेपितिकर्त्तव्यमत॥ हविरस्यामिपतेसत्तानि न
भवंतिसालपनीयोपारूतानामिवात्रप्रसंगात्॥ होत्रामंत्रणाकरणे
तंत्रमध्येपानेपिभवतएवहोतुरपवर्तनत्वाद्दिमपरो तता ध्वर्युराज्य
भागाभ्यांचरलिवचनातंतद्युकोरमाह॥ आग्नेयंदक्षिणान॥ द
क्षिणादक्षिणोदनस्यापत्सर्पिरासेचनात्चलपूर्णाइत्यध्वर्युराज्य
च

स्रुचं

देवया.५
१०६
स्रुच २

मवदायाग्नेयमाज्यभागं करोति॥ अत्र स्रुवं च हस्तेनादधानेनानु
वाचनं कार्यं॥ उपविहोताहोतृषदने स्रुवं च स्रुचं चादधान आहाग्न
येनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्यभागं स दक्षिणस्योदनस्य सर्पिरासेचना
पाउ न्यनुराज्यस्यावदाति कामसतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति वष
ट्कृते जुहोतीति श्रुतेः॥ अत्रापि वषट्कारानंतरमेव होमो न तु वष
ट्कारेण सह। पुनर्वचनात्॥ सौम्यमुत्तरात्॥ उत्तरादुत्तरोदनस्था
त्सर्पिरासेचनात् घृतपूर्णात्कुंभ्यनुराज्यमवदाय सौम्यमाज्य

राम
स्रुव ८
भाष्यं
१०६

भागं यजति। अथाह सोमायानुब्रूहीति सौम्यमाज्यभागं स उत्त
रस्योदनस्य सर्पिरासेचनान्यनुराज्यस्यावदायाति कामसतिक्र
व्या ३ म्याश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रुतत्वात्॥ गृहमेधिस्वि
ष्टकृतोराज्यभागवत्समावदानौ॥ गृहमेधियागस्विष्टकृद्यागो
च यथाक्रममाज्यभागवद्भवतः॥ दक्षिणादोदनाद्गृहमेधियागः॥
उत्तरादुस्विष्टकृद्याग इति॥ तौ च समावदानौ तुल्यसंख्यावदानौ भ
प्र ५ वतः स्विष्टकृत्सकृदवदानः पंचावदेय उपरिष्टात्सकृदभिघारश्च

का ५
नौ ५

॥१

देव या०५
१०७

वा

त्सर्पिः॥ स्थालीपक्षे एकत्र समवाये स्विष्टकृदिसयं पक्षो भवति। एत
स्मिन्पक्षे स्विष्टकृत इडस्यापवादः। पंचावत्तिनां तु त्रिः स्विष्टकृदवदानमु
पपन्नं भवति॥ अप्रत्यभिधारणं च॥ प्रधानयागावदानानंतरं स्वि
ष्टकृदर्थावदानानंतरं चावदायपूर्ववदानस्थानयोः प्रत्यभिधारणं
मुक्तं। तदत्र भवतीति सर्पिः॥ अग्नेर्मनस्ये भ्योगहमेधिभ्यो नु ब्रूहि
ति संप्रेषणस्यादनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्यमुपस्तृणीते त
स्योदिरवघस्योपरिष्टादाज्यस्याभिधारयमितिकामसतिकाम

राम

भाष्य
१०७

सति क्रम्यात्राव्याहृमरुतोगृहमेधिनोयजेति वषट्कृते जुहोत्यथाह
ग्नये स्विष्टकृते नु ब्रूहीति सं० तरस्यादनस्य सर्पिरासेचनात्तत आ
ज्यमुपस्तृणीते तस्योदिरवघस्योपरिष्टादाज्यस्याभिधारयेत्सति
कामसतिक्रम्यात्राव्याहाग्नये स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोती
ति श्रुतेर्बाधात्॥ न संचराभ्युक्षणं॥ न प्राशित्रं॥ न चैडोपकरणं॥ इ
वदानं षडवत्तं ब्रह्मयजमानभागावदानं च दक्षिणादोहनात्॥ अप्ये
डमेवावर्धेन प्राशित्रमिति श्रवणात्॥ इडाग्रहणं भागानामुप

ति

तिनप्रसन
ज्य

नु३

देवया. ५
१०८

लक्षणं च्योदृकानुवर्त्तते ॥ प्राशित्रस्य तु वचनात्प्रतिषेधः ॥ न यजमान
भक्षस्तस्यापस्तंबः ॥ एवं पिष्टीलकप हुतः ॥ एवमेकम पन मिति श्रुतेः ॥
अधुनास्थालीपक्षमाह ॥ अनुद्धृत्य वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ अपव
चरुं पिष्टीलकयोः पात्र्योर्वा अनुद्धृत्य वा सादनादि स्विष्टकृतं करोति ॥
तत्र विशेषमाह ॥ सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ अनुद्धरणपक्षे आह
वनीये श्रापि चरुः सहितमेव चरुसंलग्नमेवाज्यमधिश्रयति ॥ आ
आहवनीय एवेत्यर्थः ॥ तदेव प्रतिनिर्दिशमाज्यमधिश्रयतीति

राम

धाविण २

भाष्य
१०८

श्रुतेः ॥ प्रतिवेशं सन्निकृष्टं ॥ उदगास्यो भयमासादयति ॥ चरुमभिधार्य
द्वौ स्यो प्राणदानं चरुवोभयमाज्यस्थालीभ्यं स चवेदग्रावासादयति ॥ अस्मि
न्पक्षे आज्यस्थाल्या एव चतुर्गृहीताभ्यामाज्यभागौ ॥ गृहमधि स्विष्ट
याग्गौ च प्रकृतिवद्धिषमावदानौ ॥ प्रससभिधारणमपि भवति ॥ स्विष्टकृ
ति द्विरभिधारणं च ॥ अन्यत्सर्वं पूर्वपक्षवत् ॥ पंचावत्तिनां तु प्रकृतिवदु
भयत्र पंचावत्तता कार्या ॥ अपरेद्युः प्रतीपं सेवस्तीर्णा वेदिर्भवति या
मस्त्व्यः सातपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णायां वेद्यां परिधीन्प्रशकलांश्चा

स्वधा॰५
१०१ श्री १
अ

पनिदधाति तथा संहोऽयं चरुं अपयनितदेवप्रतिवेशमाज्यमभिश्र
पयति ॥ अभिधार्योद्वास्यानतिस्थाल्यामाज्यमुद्वासयति स्रुवं च स्रु
चं च संमार्ष्टि पैतृं सोऽग्रमेव चरुमादायोदेति स्थाल्यामाज्यमादायो
देति स्रुवं च स्रुचं चादायोदेति सदर्भामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य परि
धाय यावन्तः प्राकलान्कामयते तावन्तो भवान्दधाति पैतृं सोऽग्रमेव च
रुमासादयति स्थाल्यामाज्यमाज्यमासादयति स्रुवं च स्रुचं च सकृच्चा
सादयति स्रुपविशति होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चादायाग्नयेऽनुब्रूहि

होता

राम
प
ति
माप्यं
१०१

स्तं स्थाल्या
एवं

सोऽग्नये माज्यभागं यं तु राज्यस्याददायाति क्रामन्प्रतिक्रम्याश्राव्या
हाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति स्वधा ॥ सोमायानुब्रूहीति सोम्यमाज्य
भागं स स्थाल्या एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामन्प्रतिक्रम्याश्राव्या
ह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति स्वधा ॥ मरुद्भ्योऽग्नये धिभ्योऽनुब्रूहीति ॥
इति प्रकृतिवदेव प्रधानास्विष्टकृत्प्रयाजयोः श्रवणात् ॥ अत्र स्थाल्यामा
ज्यमासादयतीति क्रमाभिधानार्थवचनमिति हरिस्वामिनः ॥ न मा
शित्रं ॥ अत्रोभयोः पक्षयोः प्राशित्रं न भवति ॥ उभयत्रापि डामे

वा वधति न प्राशित्रमिति श्रुतत्वात् ॥ अत्र हरिस्वामिनः ॥ इडामेवावर्त्तीस
य मनुवादः ॥ अंशे प्राशित्रमवद्धितस्य ॥ प्राशित्रमेवावदानं न प्राशित्रमिति
तु प्राप्तप्रतिषेधः ॥ ततश्च अंश भागादयोः प्रतिषिद्धत्वादिडावदेवदपार
ति ॥ इडांतं भवति ॥ एतद्दूहमेधीयं कर्मेडांतं भवति ॥ उभयपक्षेपि एतावत्
तएव श्रुतत्वात् ॥ पूर्वं यथाचेडुपात्रे इडांतं ॥ न्यायस्य प्राप्यणीयायां मर्गोवश्य
माणत्वात् ॥ पूर्वं मार्जनमुपहूय ॥ पूर्वपक्षे इडामुपहूय भक्षणं मार्जनं सं
वैः कार्यं भक्षणमिति ॥ उपहूय मार्जनं पंतरश्रुतत्वात् ॥ द्वितीये तु पक्षे भ

ततो

याराम

क्षणानंतरमेव मार्जनं पूर्वे शलिविशेषोपादानात् ॥ प्राश्नंतियुक्ताः युक्ता
ब्रह्माद्या अध्वर्यवः ऋत्विजः इडां प्राश्नंति ॥ उपहूय प्राश्नंतीति श्रुतत्वात् ॥
युक्तग्रहणं यजमानस्येडाप्राशनवारणार्थं ॥ यजमानगृह्याहविरुच्छि
ष्टान्नाः ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये वा भुंजेत ॥ यजमानस्य गृहे भवा यज
मानगृह्याः यद्धविरुच्छिष्टान्नान्तो पानयनास्तेन मोदनं ग्रासावोद्धृतं
स्थालीपक्षे स्थालीस्थितं वा प्राश्नंति रुच्छिष्टं सहाश्नंतीति हविरुच्छि
ष्टाः उपनीताः अनुपनीतस्य शूद्रातुल्यत्वेनाग्न्यधि ॥ शिल हविः शे

देवया० ५
१२२

षं भक्षणेधिकाराभावात् ॥ तथाऽऽऽ त्विजोपि तमोपि तमोदनंप्राश्नंति
अन्येपि ब्राह्मणापि तत्र समागता भवंतिति पित मोदनं प्राश्नंतिय पृथोद
नो बहुर्भवति ॥ नोच्चेद्बहु स्तर्हि न्येन प्राश्नंति ॥ ऋ त्विग्भ्यस्तु प्राश्नंते
च ॥ यावंतो गस्युाहविस्त्विष्टाशा: स्युस्तावंत. ॥ प्राश्नीयुरस्पो अपर्त्विजः

ओं ५ प्राश्नीयुरपो भ्यो न्ये ब्राह्मणां प्राश्नीयुर्यदि बहुरोदन: स्यादितिश्रुतत्वा

राम

त् ॥ अग्निकाः स्थालीन्निदधाति ॥ अग्निकांसत्रो याः स्थालीनिदधाति
सुगुसेप्रदेशो च चित्स्थापयति ॥ अपेताम निरञ्जितां कुंभीमपिधायति

भाष्य
१२२

दधाति ॥ पूर्णदर्वीयेतिश्रुतत्वात् ॥ निःशेषा अश्निता भक्षिता निरशिता
ननिरशिता ॥ अनिरशितां ॥ पूर्णादर्वी यस्मिन्कर्मणि तत्पूर्णदर्वांतं
स्मिपूर्णदर्वीयेति अशताद्धित्वान्मत्वर्थीयो यूप्रत्ययः ॥ अपिधापति धा

जप २

नं ॥ यत्र मानस्यान्न प्राशनं न भवति ॥ तेनात्र हेमपीपात्रो घसमाप्तिः
पवित्रप्रतिपत्तिः ॥ भागपरिहरणं ॥ जुहुपाएवस्तु नाद्धकोपस्तरी नांतं ॥
प्रस्तरांजनं जुहूमिव ॥ स्थालीपक्षेस्थाल्याचायारिधि प्रक्षेपः । संस्त्र
वाहुतिः । घृताच्यसिधुर्यौ पाहि सुम्नासि सुम्ने मा धेहीतिजुहुपाएवधु

नेतु सामर्थ्यपरि
प्रास सासुर्व न्ती
नापस्ति बंधुपिशी
नपयस्य तत्रोज्जर
[illegible]
तिनि[illegible]यास्थाला
अपिधो

रिनिधानं॥ वेद्योत्क्रविमोकः॥ औवेदेः स्तरणं॥ अग्नेरव्याह्नन बर्हिहोमः॥ प्रणीताविमोकः॥ राक्षसभागः॥ भागावेक्षणं॥ भागप्राशनं चेति॥ सांतपनीयां संस्थाप्य॥ नतो गृहमेधीयशेषं समाप्य नंतरं सांतपनीयामिष्टिं संस्थाप्य वक्ष्यमाणं कुर्यात्॥ सांतपनीयासमाप्तिश्च केषांचिद्बर्हिहोममात्रेण॥ केषांचिद्बर्हिहोमब्राह्मणतर्पणेषु ब्राह्मणतर्पणकर्मोपवर्गाधानस्रुपपत्तर्चतुष्टयेन॥ केषांचिद्बर्हिहोमादिनमःक्रयसंनेन सकलेनेति॥ येषां बर्हिहोममात्रमेव परिशिष्येत॥ तेषां गृह

उत्कर्षः

मेधीयायां प्रत्नवरणं दक्षिणादानं आहवनीयकल्पनं उपवाजनं समागादि सर्वं पुनर्भवति॥ येषांच्यप तर्पणचतुष्टयस्योत्कर्षः॥ येषांच बर्हिहोमोत्कर्षः सर्वस्य तेषां मते न भवति॥ प्रातर्वा शेषभावात्॥ वाज्राद्यावधारणे प्रातः प्रतिपद्य वद दर्विहोमानंतरं सांतपनीयां समापयेत्॥ नेदानीं कुतः॥ शेषभावात्॥ गृहमेधीयाशेषस्य दर्विहोमस्य विद्यमानत्वात्॥ ततो दर्विहोमे कृते गृहमेधीया समाप्तिं प्राप्नोति तदृत्वेव सांतपनीया समापनीयेतीति अतश्च दर्विहोमस्यापि सांतपनीयातंत्र मध्यपातित्वात्स्वतंत्रे

सत्तयो जुहोति ॥ मात्रा ऽग्निहोममात्रं भवति। नान्यज्जुहोति संबंधिनो दर्शपौ
र्णमासिकाऽग्नि कर्त्तव्यतेति ॥ येषां च वह्निहोममात्रो ऽर्थस्तेषां सर्वं भवत्येव
दविहोमे॥ मातृभिर्वत्सानां स्रंसृज्य निवासावत्सैवं भाति॥ गृहमेधीयस्
मान्नंतरं मातृभिर्गोभिः सह वत्सानां संसृज्य संयोज्य निवान्याया गोर्वे
सैवं भाति॥ तस्य रात्रौ संसर्गो न कर्त्तव्यः। पितृयज्ञे तस्य सांप्रयोज्यं न
मस्त्रिपत:॥ स्वपनं नष्ट वत्सा परकीये न वत्सेन योगो दुस्यते सा निवान्यु
च्यते॥ मातृभिर्वत्सानां संसर्जनं निवान्यां प्रातर्जुहोतिपितृयज्ञा यत्सेति

न्वे श्रुतवात्॥ यजमानगृहवर्त्तिनां सर्वेषां वत्सानां संसर्जनप्राप्तौ प्रातः
पितृयज्ञार्थं दोह्यायानि वान्याया गोर्वत्सस्य बंधनं कर्त्तव्यं तस्याः॥ वत्सां
श्चपरात्रौ मातृभिः सह वासयेति छंदोग सूत्रे॥ आग्निहोमार्थमप्यस्याः रा
त्रौ पयो न दोग्धव्यमिति मिश्रप्रसक्त्यां तरं विधत्ते॥ यवाग्निहोत्रहोमः॥
गृहमेधीय समाप्त्यनंतरं तस्यां रात्रौ यवागवा सायंप्रातरग्निहोमः कर्त्त
व्यः॥ यवाग्वेताꣳ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रवणात्॥ तंडुलैश्शिथिल
पक्वाय वाग्यूरिसभिधीयते॥ अपदर्विहोममाह॥ प्रातर्हुत्वा हुत्वावा

देकृपा·५
११४

स्थाल्या दर्व्यादाने पूर्णाति ॥ प्रातः अग्निप धाग्निहोत्रं हुत्वा बाहुत्वा वास
श्रेषायाग्गृह्मेधीयचरोः स्थाल्याः सकाशात्पूर्णादर्विमिति मंत्रेण दर्व्या कर
णभूतया स्थालीस्थमोदनमादत्ते गृह्णाति ॥ अथ प्रातर्हुते वार्षभरथा — अहुतेवा २
कामयेत सौम्या अग्निर्शितायै कुंभ्यो दर्व्योपहंति पूर्णा दर्वि तिश्रुतत्वात् । राम
छुप सोस्याहनि षेर्षे चतुर्थी ॥ अस्याअग्निरत्रिं नाया सत्रेशेषा या यागृह्मेधी
यकुंभ्यास काशा तू दर्व्यो उपहंति । द्रव्यं गृह्णाति ॥ उपपूर्वो हि निर्ग्रहणा
र्पाप१ र्थे वर्त्तते ॥ दर्व्याः स्य कौसासे मार्गाप लपनेपूर्वे कार्ये ॥ ऋषभ मा

गुरु

भाष्य

कृ १ हृयितवै ब्रूयात् ॥ ग्रहणानंतरमध्वर्युर्यजमानंप्रति ऋषभमाह्वयि
तवाइति प्रैषं ब्रूयात् ॥ ऋषभो यथारौति शब्दं करोति तथा त्वं तस्याह्वा
नं कुर्विति प्रैषार्थः ॥ अथ ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयादिति श्रवणात् ॥ स्तुते
जुहोति ॥ हृते ऋषभे हृतशब्दे सति तयैव दर्व्याहवनीये जुहोति ।
सयदि स्पोत्स वषट्कारइसु हेक आहु स्तास्मिन्वषट्कारं जुहुयादिति श्रुत
अव्याहरति६ त्वात् ॥ ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ य पुनस्त्वा ब्राह्मणात् एवदक्षिणत आसीनो
ब्रूयाज्जुहुधीति श्रुतत्वात् ॥ देहि मइति जुहोति ॥ देहि मइति मंत्रेण दर्व्या
२ अव्याहरति ऋषभे ब्रह्मा जुहुधीत्येवमाह २

देवया०५
११५

गृहीतमोदनंजुहोति॥ सजुहोति देहिमइति श्रुतत्वात्॥ इदमिंद्रायेति याग:॥ ऋषभोऽग्निमंत्रेण दर्व्यां गृहीतमोदनं जुहोति॥ सजुहोति देहिमइति श्रुतत्वात्॥ दक्षिणा॥ यस्मै ऋषभस्य हृतेजुहोति नमेवऋषभमध्वर्यवे दक्षिणां दद्यादिति॥ अहूतेयेद्वीहिहोमस्तदा सविहितेसांतपनीयां सस्थाप्य पुनस्तद्दृशो ऽग्निहोत्रहोम: कार्य:॥ हुतेचेत्तस्मिन्नेवविहारे॥ ६॥ मरुद्भ्य: क्रीडिभ्य: सप्तकपाल:॥ तत: पुनस्तद्दृश मरुद्भ्य: क्रीडिभ्य: सप्तकपाल: पुरोडाशो भवति॥

५५ राम

भाष्य
११५

अथ मरुद्भ्य: क्रीडिभ्य: सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतत्वात्॥ अत्रमरुद्भ्य: क्रीडिभ्य:॥ मरुत: क्रीडिन:॥ [illegible] मरुतां क्रीडित्वान्मरुत: क्रीडिनइति विभक्तय:॥ चतुर्द्धीकरणवर्जं सर्वं॥ आदित्यै चरु:॥ आदित्यै देवतायै चरुर्भवति॥ अत्रादित्यै अदिति: अदित्या: अदितिरिति विभक्तय:॥ चतुर्द्धीकरणादि सर्वं भवति॥ अयमेवा [illegible] आदित्ये [illegible] व्याख्यामस्मिन्क्रमे श्रुतत्वात्॥ [illegible] अन्यापि॥ अन्यत्रापि केवलेमेत्राश्च यत्रादित्यै चरुरेव भवति॥ तथापादित्ये चरुरेव भवति॥ तथापादित्ये

यत्रअदितिर्देवता भयतेत त्रा०७

त्रा२

देवयाः ५
११६

महि[illegible]ष्याऽस्यासे॥ अथवा अयमर्थः॥ अन्यत्रापि अस्मिन्नपि शाखांतरे
तैककालत्वं बर्कांते अदितेश्चरुर्भवति॥ तदाह शांखायनः॥ त्र्यंबकांतं सस्थाप्य
मैत्रश्चरुरदित्यै चेति॥ एवमपि च यमे त्र[illegible]गतानिरिस्त्रेष्वपि तत्क्रममस्ति॥ अ
थवा यत्रादित्यैश्चरुः श्रूयते॥ तत्रादित्यै भवति॥ नन्वादित्यापेक्षेव नियमः
अथवा किमत्रादित्यै दैवता वा मादित्यस्यैवेति संदेहः स्यादादित्यस्य चरुस्तेन च
सापि [illegible]व मादित्यै महिष्याऽस्यत्र कल्पेन चरुः सत्रं न्यूप्यते॥ अस्य सूत्रस्य स्त्र
लिवाक्योपलक्षणार्थत्वात्॥ तत्रादित्यं चरुं निर्वपतीति चरोः प्रकृति

राम
भाष्य
११६

तत्वात् इति॥ अयमेव वाग्याण आदित्येष्टि तिपथगोष्टि व्यपदेशाभिन्न
तं त्रैव प्राप्त आह॥ समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात्॥ कैडिनमादित्यस्य
स्त्र्यमैहविषी समानबर्हिः समानतंत्रे भवतः॥ कुतः कालकर्मैकत्वा
त्॥ एकस्मिन्नेव प्रतिपदः प्रातःकाले ह्युपविधानात्॥ कर्मणोपि प्रयाज
याज अनुयाजादेरेकत्वात् समानबर्हिर्गर्भः॥ अतस्तंत्रभेदः एककालकर्म
भेदावशात् समानतंत्रे एव भवतस्त्वर्थः॥ अथ महाहविरस्यते महा
हविरस्य च साप निर्मथ्यः॥ कर्त्तव्यमिति शेषः॥ निर्मथ्ये लुपदेशात्पूर्व

पी ३
एककालत्वा॥

वपा-५
११७ छ्र २

मग्नीसमारोप्योदवसायेवस्येतेनयजे वह्निश्चन्नेः॥ एतेनेतिसाकमे
धपर्वणा॥ तद्धेवान्यंचमहाहविःकुतः॥ नहितदवकल्पतेयदुत्तरवे
दावग्निहोत्रंजुहुयादिग्निहोत्रस्योत्तरवेद्यधिकरणनामाभूरिति
घ्य पुनस्तदेतदुदवसानेश्रुते॥ अन्तरवेदिश्चमहाहविष्येव। तस्मात्
र्वमप्युदवसानमहाहविष्येवालस्य संनिकृष्टत्वादिसभिप्रायेण राम
लक्षुतं॥ सिद्धान्तमाह॥ पूर्वेद्युर्वा॥ अथवापूर्वेद्युरेवानीकवत्साः
पूर्वमेवसमारोपोदवसानमंथनानिवृत्तोपर्वारंभेणीयाः॥२ भाष्यं

११७

यं

तेनेसेनतशब्दस्यसाकमेधाख्यसकलपर्ववाचित्वात्॥ अनि
स्यार कवत्वाद॥ सर्वकालस्यहिसाकमेधसंज्ञा॥ नहुत्वेकस्यमहाहविषः
तैं ३ अपिसाकमेधौरितिप्रयत्सानीकवत्पादीनांविधानात्॥ तस्मात्ता
निसर्वाणिसाकमेधशब्दवाच्यानि॥ अतोवानुबन्धेव धारणे॥
पूर्वेद्युरेवस्तर्पः॥ अयमेवसर्वेषांभाष्यकृतांसिद्धान्तः॥ अस्मि
न्पक्षेकेचिदेवमाहुः॥ समारोप्योदवसायगार्हपत्येनिर्मथ्यसा
कमेधार्थमेवसाधारणावग्नीविदधानीकवतीयादिविप्रण नयामग्नि।
।विदधीत स्यात्प्रसं।तरेषां॥ विदधीत अग्नीकवत्यादि त्र्यंबकांतासिमे वविहारे कर्तव्यं॥ नप्रत्ती
स्याति प्रणी।तस्यलोके केल।तत स्यपित्र्या दि पुपूर्वे स्य ध्याहवनीय ए वीपस्थानादौत
स्यसा धारणता ए।अयमपिपक्षोयुक्ततरः

देवया॰ ५
११८

यत्नां तावान्मात्रार्पिता त्र्यंबकं तु तेन तस्यातिप्रणीतस्य लौकिकत्वात् तत्रापि
अग्निषु पूर्वे संधाय हवनीयादतिप्रणयनं ॥ तावान्मात्रार्पिता त्र्यंबकं तु तेन तस्या
तिप्रणीतस्य लौकिकत्वं ॥ तत्रापि त्र्याग्निषु पूर्वे संधाय हवनीय एवायस्या
नाहौलस्य साधारणत्वात् ॥ अयमपि पक्षोयुक्तः तथ्वं वदत्पते ॥ अन्ये अग्न्याः
समारोपविधानादग्नौ समारोपयति ॥ अथ महाहविर्विषिल्वीप्याह ॥ नित्ये
भ्याधिकानि ॥ अहोहविर्षि नित्येभ्यः ॥ अन्यापि विभ्यः पंचभ्याहविर्भ्या
धिकानि हविषि त्र्यंतरं निरोपः ॥ तानाह ॥ प्रैयाग्नं ॥ ऐंद्राग्नं द्वादश

भाष्य
११८

कपालः पुरोडाशः षष्ठं हविर्भवति ॥ अथैंद्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवतीति श्रुतत्वात् ॥ माहेंद्रश्चरुः ॥ महेंद्रदेवत्यश्चरुः सप्तमं हविर्भ
वति ॥ अथैंद्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति माहेंद्रश्चरुर्भवतीति
श्रवणात् ॥ वैश्वकर्मण एककपालः ॥ वैश्वकर्मणो विश्वकर्मदेवत एककपालः
पुरोडाशो भवति ॥ अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतेः ॥
अयमुपांशुरेककपालत्वात् ॥ सर्वहुतश्च तत एव सावित्रस्तु नित्य उपां
शु ॥ एवमत्र द्वे हविषी उपांशु भवतः द्वेद्वयोरिति श्रुतेः ॥ एवमत्राष्टौ ह

देवया० ५
११९

विंषि भवंति॥ तेषामैंद्राग्नस्य चतुर्धाकरणाभावः॥ इतरेषां समानं सर्वं भवति॥ उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमंथनपृषदाज्यं वरुणप्रघासवत्॥ अथ
त्र महाहविषि उत्तरवेदिकरणमग्निप्रणयनं अग्निमंथनं पृषदाज्यग्रहणं चैव वरुणप्रघासवद्भवति॥ तत्रोत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति सिद्धं॥ अग्निमंथनं पृषदाज्यग्रहणं च वरुणप्रघासवद्भवति॥ तत्रापि वैश्वदेविकामेवं तद्दैवात्रापि भविष्यतीति तत्कथं वरुणप्रघासवदित्युक्तं उच्यते॥ वरुणप्रघासेषु महाहविःषु चैंद्राग्नादीनां

नतु तु

राम

भाष्यं

११९

३ अत्र पुनरग्निकसंबंधेऽद्यापितेअग्निकानां मंतरा येमंथनं स्यात् ३

मधिकहविषां मंथनसंबंधज्ञापनार्थमेवमुक्तं॥ इतरथाग्निमंथनस्य पंचहविःसंबंधादधिकैः सह संबंधो न स्यात्॥ नपा च यदाधिकं हविर्विस्मृतं स स्वतंत्रं क्रियेत तत्र मंथनं स्यात्॥ अत एव प्रतिप्रस्थातुरग्निमंथनस्य प्रतिषेधः महाहविषि दिवा कर्मज भूरिस्रुप क्रम्यतस्यावदुपकिरं स्कृतवेदिग्रहणेति पृषदाज्यं मंथसग्निनवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूंषि भवंति सप्तैतान्येवं पंचहवींषि ध्रुवं सप्तैतान्येवं पंचहवींषि भवंति स यदाग्नेयस्यादिश्रुतत्वात्॥ ऋषभो दक्षिणा॥ अत्र महाहवि

न
सं ४

षिऋषभोदक्षिणा॥शारवांनरा तु॥ततो महाहविः कर्मापवर्गोतं समाप
नीयंसिद्धमिष्टिः संनिष्ठत इत्यापस्तंबवचनात्किंचितु महाहविषोऽन्त
विसर्गात्प्राकू पितृयज्ञत्रैयंबकाभ्येष्यंति॥तस्य किंमूलमिति तएवविदुः।
अपपितृयज्ञमाह॥ ७॥ पितृयज्ञउपांशुचरणं॥ पितृयज्ञ इति वक्ष्यमा
णायाइष्टेः संज्ञा तस्मात्पितृयज्ञोनामेति वचनात्॥ तत्रोपांशुचरणं भ
वति॥तेनोपांशुचरंतीति श्रुतेः॥तेनपितृयज्ञेन॥चरणशब्दे सर्वमिसस्त
त्वादत्रैषपक्षिके सर्वमुपांशुभवति॥पुरस्तादुपचार॥ इति विपर्यसादिहपुर

राम

भाष्य

१२०

स्तादुपचारो भवति॥उत्तरतउपचारोयज्ञ इति परिभाषाबलेनयद्युत्तर
तः क्रियते तत्सर्वमिहाहवनीयस्यपुरस्तात्कर्तव्यमित्यर्थः॥तद्यथाब्रह्म
वरणमासादनं निनयनादिकं च॥अनेन तौ च विपर्ययौपित्र्यत्वाद्दक्षि
णामुखेकर्मणि क्रियमाणे दक्षिणा दक्षिणादिक्प्राची अपरा दक्षिणाउत्त
राचापरा॥ पूर्वीचोत्तरेति॥ तेनश्रपणस्यपश्चाद्बर्हिरासादनं विहितं त
त्रेहपत्यदक्षिणाभ्योस्तरतः प्राकसंस्थं च कर्तव्यं॥पात्राणामग्राणि च
तस्य प्राकपाणि श्रपणस्यपश्चाद्बर्हिरासादनं तत्पुनरुत्तरतएव॥ब्रह्मयज्ञ
मानयोश्च॥ ब्रह्मयज्ञ

स्थायतेऽ
चाउ

देवपा॰ ५
१२१
पोद २

मानयोर्दक्षिणत उपवेशनमुक्तं तत् सर्व्वाभवति एव मादि सर्वेमह नीषांय
श्मुनेः सजाधिके न गार्हपत्य गार्हपत्यस्य पुरस्तादेव ह न नपेषणे एवं बर्हिषभ्य
उत्तरलोग्निधात्तेभ्यो दक्षिणतः पुरस्ताद् ग्नय कव्य वाह नायेसेव मोदोदिशाउ
पविशेते तत्रा विपर्यस्ताए वमुख्या ग्नाद्याः ॥ अविदिशास्वेवक्तं पर्यायो नोप

च ५ दिशासु ॥ ब्रह्मयजमानयोभ्या ॥ कारासुरस्ताडुपचारः द्दस नुदर्भ्येत ॥ ब्रह्मय
जमानयोरपि पुरस्तादुपचारो भवति ॥ दक्षिणाग्नेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि प्र
सन्मुखावुपविशेते ॥ तत्रापि दक्षिणतो ब्रह्मा उत्तरतो यजमान इति ॥ हवि
~~आ...जमानयो~~

चित्र
राम
भाष्यं
१२१

या
ना॰ १ रासादनंतर मिर्छोयजमानश्च ब्रह्माचपश्चात्सरितः इति श्रवणादिहतद्वि
परितं पुरस्तादुपवेशनं सूत्रितं ॥ पुनरपि प्रधान प्रचरण काले पुरस्तादुपवे
शनविधानाश्च ॥ पक्षांतरमाह ॥ पूर्ववद्वा ॥ अथवा ब्रह्मयजमानयोः पू
र्ववद्वोपवेशनं भवति ॥ पूर्ववदिति प्रकृति वेदवद्दक्षिणतो विपर्यस्तायो
दक्षिणस्यां दिशि परस्पराभिमुखौ ॥ तत्रापि ब्रह्मा दक्षिणतः प्राङ्मुखः
प्राचीनावीती यजमान उत्तरतः प्राङ्मुख इति ॥ अपत्नीकः ॥ अपत्नी
पत्नीकर्तृकः कः पितृयज्ञो न भवति केवलस्यैकाकिनो यजमानस्य वा त्राधिकारो न

देवया॰५
१२२
सोमहोनस्य-पा

तु पत्नी सहितस्येत्यर्थः ॥ अतोऽत्र पत्न्याः प्रतिषेधात् पत्नीं संनह्येति प्रैष
स्याभावः ॥ आज्यविक्षणं लाज्यसंस्कारादध्वर्युः करोति ॥ दक्षिणाग्निराह
वनीयवत् ॥ दक्षिणाग्निरत्राहवनीयवद्भवति आहवनीये यत्क्रियते ।
तत्सर्वमत्र दक्षिणाग्नौ कर्तव्यमित्यर्थः ॥ दक्षिणाग्निराहवनीयवदिति वक्त
व्ये वत्करणं स्वकार्यपरित्यागेनाहवनीयकार्यं करोतु यथा स्यादित्येवमर्थं ॥
तेनान्वाहार्याधिश्रपणं भवतीति नैमित्तिकहोमो कमपि स्वकार्यं परित्या
गेनाहवनीयकार्यं करोतु यथा स्यादित्येवमर्थं मंत्र भवति आहवनीयसंब

राम
भाष्यं
१२२

धिश्चेति ॥ पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरति ॥ गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षि
णाग्नेश्च मसंनिधायालभ्य दक्षिणाग्नेः पुरस्तान्निधानार्थं पूर्वेणाहवनी
यं परिहरति गार्हपत्याहवनीययोर्व्यवायाभावादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥
अन्यथा गार्हपत्याहवनीयान्तराले नयनेन तयोर्व्यवायः स्यात् ॥ ननु
हविष्यान्ने सिद्धिनोक्तिः पुनरुक्तमिदं ॥ सत्यं ॥ पित्र्यत्वात्कर्मणो
प्राद्दक्षिण्येन गार्हपत्यसमर्पणेन वहरणं प्राप्नोति नाहवनीयपूर्वेणानेन नि
यमः क्रियत इति न पुनरुक्तं ॥ अत्र च पूर्वं दक्षिणाग्न्यावरत्वान्न्याधानं

षडासनोपकल्पनं ब्रह्मवरणं तदुपवेशनं च ॥ ब्रह्मवरणं चाहवनीयस्य पु
रस्ताद्दक्षिणाभिमुखो ब्रह्मा पूर्वाभिमुखो यजमानः ॥ ततो व्रतग्रहणं
अंतरेण यस्याग्नीगत्वा दक्षिणाग्निस्तरणस्थितो दक्षिणाग्निमीक्षमाणः
प्राचीनावीती करोति ॥ ततः प्रणीताप्रणयनादि ॥ प्राग्व्रतविसर्गात्क्रिया
णा(?) करे । पक्षे ब्रह्मवरणव्रतग्रहणयोरभावः ॥ अध्वर्युर्यजमानो वायः पिंड
दानं करिष्यन् भवति तेन पूर्वं नीवीबंधनं कर्तव्यं ॥ व्केनेविस्तं सनो
पेत्वगात् ॥ पित्र्यत्वाच्च सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणाभिमुखैर्दक्षिणसंस्थं स

राम

भाष्य
२२३

वै यथास्थं कर्तव्यं ॥ प्रतिस्रुचुद्धरणपक्षे यज्ञोपवीतिनाहवनीयस्योद्धरणं
कार्यं ॥ प्राचीनावीतिना दक्षिणाग्नेः ॥ सर्वेस्साकमेधार्थोद्धरणपक्षे यज्ञो
पवीतिनाहवनीयस्योद्धरणं कार्यं ॥ प्राचीनावीतिना दक्षिणसंस्थं सर्वे
यथास्थं कर्तव्यं ॥ प्रतीस्रुचुद्धरणपक्षे यज्ञोपवितिनाहवनीयस्योद्धरणं का
र्यं ॥ प्राच्यीनावितिना दक्षिणाग्नेः ॥ सर्वे साकमेधार्थोद्धरणपक्षेतु ले
ष्वेव ॥ आसादनान्यपि सर्वेषां दक्षिणाग्राणि दक्षिणाग्रैर्दर्भैरास्तृता
नि स्येसेवमादि सर्वं मत्स्यं ॥ अपवव्या पूर्वेणाहवनीयं परिहरतीतिच

देवया० ५
१२४

कारेणानुस्मृष्यते॥ अर्थप्रयोजनत्वस्यासत्त्वे सर्वत्रलयोजनवत्॥ षट्कुसुमस्त्रुक्सुवाज्यस्थाल्यादिकं॥ तत्सर्वमुपविपूर्वेणाहवनीयं परिहरति दक्षिणवेदिं प्रापि नयति॥ अव्यवायार्थमेवानेनेत दृष्टा व्यवायनिषेधादेव प्राप्तेः॥ सव्यं गार्हपत्यस्य पश्चात्परिहरति तथा परिहरणेनापि त्र्यमप्रादक्षिण्यं चानुगृहीतं भवति सव्यव्यवायस्य तन्मा भूदिति सवमर्थपूर्वेणपरिहरतीति प्रादक्षिण्येन नयनं नियमेनोक्तं॥ नव्यवेयादिति कर्तुर्गवायनिषेधात्सा त्राणामन्तरालेन नयने व्यवायो नैभविष्यतीति शंकानि

राम
भाष्यं
१२४

रासार्थं च॥ पात्राणामप्यंतरालेन नयने व्यवायो भवत्येव। तान्यपि गार्हपत्याहवनीययोरन्तरेणाननेया नीत्यर्थः॥ अत्र ... तरागमनप्रतिषेधस्तत्रैव ज्ञेयं न्यायस्य समानत्वादिति॥ पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपाल॥ पितृभ्यः सोमवद्भ्यः सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः षट्कपालः पुरोडाशो भवति॥ सपितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालपाला अत्र पितृभ्यः सोमवद्भ्यः सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः षट्कपालः पुरोडाशो भवति॥ सपितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रवणात्॥ पक्षांतरमाह॥ सोमा

देवया-५
१२५

यवापितृमते ॥ अथवा सोमाय पितृमते पितृमद्ग्रहण विशिष्टाय सोमा
य षट्कपालः पुरोडाशो भवति ॥ सोमाय वा पितृमत इति श्रुतत्वात् ॥ ग्र
हणं तु गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य न दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना कार्यं ॥ स
जंघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडा
शं निर्गृह्णातीति श्रवणात् ॥ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥ स्यादग्नेरनुमतिः
धाना धानाः ॥ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना भ्रष्टव्या वाद्धिनीयह विर्भवति ॥४॥
अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथितएकशलाकया

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मंथः ५
हपितृभ्योऽग्नि
ष्वात्तेभ्यो दन्तभ्
तेभ्यो मंथस्त्वनी
यहविर्भवति ॥
मंथः क्षीरसक्त
नः ६

नाणीउ
राम
भाष्यं
१२५

मंथो भवतीति श्रुतत्वात् ॥ अथ पितृणामासिवदन्तिः तमंत्रैर्नुद्धृतसंज्ञु
ष्टतमाधिवहतमग्निति पाणीबिलजपेऽर्हः ॥ यत्र पतिदेवपितृ मुवशि
शुद्धिनी देव्याप विश्राय कर्मणे शुंधध्वं देव पितृयस्याप्याइति पात्र प्रोक्ष
णोपितृपीतये त्वा गृह्णामीति हविरावपने ॥ सदं पितृभ्य इति मुसल
नावधाने पितृभ्यः शुंधध्वमिति फलीकरणे ॥ आपितृयजं वहे संगारा
हरणे ॥ धान्यमसि धिनुहि पितृ निर्विपेत्वा पोदेव पितृभ्यो वेदो भवेति
वेदबंधने ॥ विपर्ययस्यपि त्र्येषु तु सकृदिति परिभाषणात् प्रदसह्लृदेवेषु त तु त्तस्त्व

उलु
सान्नितमंत्र
पितमजुष्ट
मपि न्युतम
भि
सोने

सह्मसिक्त्रश्चविपिश्रत्वाद्त्रसक्रद्धरणे प्राप्त आह ॥ चतुर्वा ग्रहणं ॥ वा निर्धा
रणे ॥ चतुर्वा चतुः संख्याकमेव ग्रहणं भवति ॥ न सकृत ॥ त्र्योर्द्के नैर्योव प्रा
प्ते ॥ यदुक्तमपद्सहदैवेन त्सम्भसिक्त्रश्शलितप च यत्र स्मरणं तद्विषयमेव ॥ य
था ॥ त्रिःप्रक्षालितं ॥ देवेभ्यः सकृत्प्रक्षालितं पितृभ्य इति ॥ गार्हपत्यस्य पु
रस्तादवहननपेषणे ॥ गार्हपत्यस्य पुरस्तादुदग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रावह
ननपेषणे कर्त्तव्ये ॥ पुरस्तादुपचार इत्यनेनाहवनीयस्य पुरस्तात्प्राप्नोति ॥
अतो वचनादंमुच्यते ॥ सतत एवायोक्षा आन्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा

न.
त३
न५ राम
न५
८ व

तिष्ठन्नवहंतीति सक्रुत्पत्नीकरोतीति वचनात् ॥ अतएव श्रुतिवचनादत्राध्वर्यु
णाग्नीध्रेण चाहवहननं दक्षिणामुखेन तिष्ठता कर्त्तव्यं ॥ पत्नीकरणं च स
कृत् ॥ न त्रिरिति ॥ दक्षिणार्द्धे कपालोपधानं ॥ गार्हपत्यस्य खरस्य दक्षिणा
र्द्धे दक्षिणभागेषणं कपालानामुपधानं कर्त्तव्यं ॥ स दक्षिणेव दक्षिणेदुपलेउ
पदधाति दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधातीति श्रुतेः ॥ तत्रश्चो
पवेषेणांगारानुत्तरतः कृत्वा दक्षिणार्द्धे कपालोपधानं दक्षिणामुखेन क
र्त्तव्यं ॥ प्रथमं मध्यमं ॥ धरुणमसीति रक्षितः ॥ विश्वाभ्य इति पश्चात् ॥ तस्या

युत्तरतः । प्र
त्रंमसीति ७

देवया·५
१२७

नरतः पंचमं चितस्येति॥ मध्यमस्य पुरस्तात् षष्ठमिति॥ आदित्यचरुं वेदे
सह॥ धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ॥ धानानां भर्जनं पत्न्यनं दक्षिणाग्नौ कर्तव्यं
अतस्तदर्थं कपरोपधानमपि दक्षिणाग्नावेव कर्तव्यं॥ प्रथमकपालध
र्मेण तत्र नांगाराणां प्राचं करणं दृष्टस्य तस्यानुपयोगात्॥ अतोंगारा
णामनुपर्यायापर्यायोपधानं उपरिष्टादंगारैर्निधीयत एव। धर्ममात्रत्वात्।
गार्हपत्यस्यापवादोयं दक्षिणाग्नाविति॥ इह सामर्थ्याद्भूतानामपूर्वं धा
नानां श्रपणं ततः पेषणं॥ श्रुतौ च पूर्वं पेषणं ततः श्रपणमिति क्रमः। त

राम
भाष्य
१२७
८५

त्र धानानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासे सति किं धर्मा भवंति उत नेति संदेहे
सति भवंतीति पक्षे प्राह॥ तर्मलोपात् … तिवद्धि … तान भवंति॥ अतः क्र
ला अपि द्विगुणाः श्रेयस्त्वेन न भवंतीति पक्षोपुक्तः इति प्राप्ते तन्निरासा
र्थमाह॥ श्रपणपेषणविपर्यासेपि धर्माः॥ धानाश्रपणपेषणयोर्वि
पर्यासेपि क्रमान्यत्वेपि प्राकृता धर्माः। प्रमंत्रेणाधिश्रपणपर्यग्निकर
णहस्ताजिनास्तरणादृषदुपलाधानादयो भवंत्येव॥ कुतः॥ यतो धर्माः
प्रधानभूताः॥ क्रमस्तु गुणभूतः॥ न च गुणभूतः प्राकृतः क्रमो न संभ

क्रम २

देवपा॰५
१२८

बलीतिप्रधानभूतधर्मपरिसाग्गोपुक्तः॥ तस्मात्क्रपणप्रेक्षणयोर्विपर्यासे
पिधर्मोभवत्येव॥ अभिमन्थ्यार्द्धाः पिष्टानिवान्याउग्धेसक्तून्मथितए
कशलाकयामंथः॥ पुरोडाशं धामा ध्याभिमन्थ्यमोमरिसभिमर्श्यनोनं
तरं॥ धानाउदास्येद्धावि भज्येरं पितॄणां वर्हिषदामिदं पितॄणामग्निष्वा
त्तानामिसभिमन्थ्यामग्निष्वात्तसंबंधिनीरन्ध्वाः धानाः पिष्टाः सक्तून्निर्वपे
णेनचूर्णीकृतस निवान्यापयोगोदुग्धे क्षीरमध्येएकशलाकयासक्तून्म
थितएकवारमेवाप्रदक्षिणमथितावित्येडितामंथोनिष्पाद्यितव्यः

राम
सै५
भाष्य
२२८

तिशेषः॥ अपपितृभ्योवर्हिषद्भ्योन्वाहार्यपच्ये धानाः कुर्वन्तितत्रार्द्धाः
पिंषसद्धरेसेवधानाअपिष्टाभवंतितोधानाःपितृभ्योवर्हिषद्भ्यो
पपितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योनिवान्यायेदुग्धेसक्तुपमथितएकशलाकया
मंथोभवति सकृदुपेव पराञ्चः पितरइति श्रुतत्वात्॥ स्वपंमतवत्सा
यपरकीयेनवत्सेनयापीतदुग्धेतसा निवान्योमूंथ आह्वालिताः स
क्तवः॥ सक्तुपविमथितः सक्तृदाह्वालितः॥ एकंचासोशलाकान्येके
शलाकाशीर्षकरहितइत्यर्थः॥ पूर्वकालैकेतिसमासः॥ आपस्तंब

ने-
तद्दुग्धेशलाक
मा५

देवया·५
१२१

सूत्रेपि॥ उद्वासनकाले धानाउद्वास्यविभागमंत्रेणविभज्यार्द्धाआ
ज्येनसंयौसृद्धाः पिष्टानामावृत्तास्नु[illegible] तत्वान्निवान्यायेदुध
स्याईश्राराव सक्तूनोष्पिकयुश्रालाकये॥ कांडेनवाद्दर्शिमुखस्त्रिःप्रस
व्यम्रवान्वारभ्योमन्मपातिशलाकालोस्यंमथंकृत्वे के के शोहंमी
ष्यासादयतीति॥ मानवे॥ अभिवान्यायाः पयस्यूर्दु पात्रेप्रसव्यमि
क्षुश्रालाकयाद्वाल्पशतकामुद्धरतीति॥ स्यमृतावपितिवान्याये
दुधेसक्तूदुपमपितरइतिदुग्धेइति सँमीदुधेप्रक्षिप्यधानानांचूर्णं

णाक्रे
राम
भाष्यं
१२१

ध इति मौवाचार्याव्याख्यातवंतः॥ इदानीमिदं विचार्यते॥ किंमंथस्यएव
कग्रहणमुतागृहणमिति॥ किं तावत्प्राप्तं॥ तत्र सत्रकार एव पक्षंपरि
गृह्णाति॥ अग्रहणंमंथस्य॥ ततोर्द्धाः पिंडं षंतीति सूत्रेतरेति व्यवहि
तेनसंबंधः॥ अत्रै वेहतुवेनान्वयात्॥ तत्रमंथस्याग्रहणं॥ एषपक्षस्य
निष्प्रानोहेत्रोनस्यतत्रं [illegible] ष्टिकग्रहणं न भवतीसर्पः कुतः॥ ततो
द्धौ पिंडं षंतीति सूत्रेतेः॥ यतएवंश्रूयते॥ अपपितृभ्यो बर्हिषद्भ्योन्वा
हार्यपचने धानाकुर्वतितत्तोर्द्धाः पिंडंषंतीति॥ अस्यार्थः॥ तेस्यतस्मात्

तप्यतस्ता

देवया० ५
१२०

भ्यो बर्हिषभ्यो गृहीताभ्यो न्वाहार्यपचने भ्रष्टाभ्यो धानाभ्यः सकाशा
द्दृद्धो धाना आदाय पिंषंति चूर्णयंति॥ ततो बर्हिषभ्यो गृहीतानाम
वधानानाम ध्यान्यम्यायिमद्धो नोपेषणस्य विधानात्तदर्थं पृथक्ग्रहणं
न कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह॥ ग्रहणं वाक्षोदितत्वात्॥ वा शब्दः पक्षव्या -वोराम
वर्त्तौ॥ मंथनस्य पृथगेव ग्रहणं कर्त्तव्यं॥ आग्निष्वात्तो द्देशेन स्यतंत्रंच
तुर्मुष्टी कग्रहणं कर्त्तव्यमिस र्थः॥ कुत एतत्॥ चोदितत्वात्॥ शाखांतरे
पृथग्ग्रहणस्य विहितत्वात्॥ स्वशाखायामप्येतानि हवींषि भवंती त्येभोक्ष्यं

ततोऽपिंषंति
नीतिश्चत्ते

ततोऽपिंषंति॥ त्रयाणां हविषां विधानात्॥ अवहननश्रपणयोः सहक्रिय
माणत्वात्तेनार्द्धाः पिंषंतीति तदर्थ आमस्य प्रकलितः प्रासस्य स
मविभागस्यानुवादः॥ अतो नेतद्बले न चोदकप्राप्तस्य ग्रहणस्याभा
वोवधारयितुं शक्यते॥ तस्मान्मंथार्थं पृथग्ग्रहणं भवत्येव॥ त
थाच्यमानवे॥ प्राग्दक्षिणाग्रचाराः पितृयज्ञे नच्यंर सुपमूलं बर्हिर्दी
न्यन्नस्तराभूयस्ध्मा बर्हिःसनस्यापरेतोपरीस्तीर्यैकैकपात्राणि
प्रयुनक्ति अन्नसाग्निव्रहरणाद्दक्षिणतः पुरस्ताद्दक्षिणाग्नेः प्र

देवया॰५
१३१

णीता सादयति दक्षिणाग्नौ निष्पति दक्षिणतोग्निं शंनिर्वपति
सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो यवधानाभ्यः पितृभ्यो
ग्निष्वात्तेभ्यो मन्थं यथायसिद्धमाधिश्रयणाभेदमाना सुपर्यग्निक
रोति धाना नामितरार्द्धं मंथापि न षिसिद्धमाधिमास नोधिति
आपस्तंबेच समूलं बर्हिर्भवत्युपमूललूनं वा वर्षीयानग्निरिध्मो ह्रस्
धीयाश्चेति कात्यायनः॥ पूर्वमूललूनं बर्हिरिति॥ पूर्वेण दक्षिणमग्नि
मेकैकं पात्रं प्रयुनक्त्यपरेण यजमानान्निति। अत्रेक्षपदो क्रमः॥

राम
भाष्यं
१३१

त्रयाणामपि हविषां ग्रहणादि फलीकरणांतं कृत्वा यवमय्यश्चेत् षट्क
पालार्थान् यवान् पृथक्कृत्वाभिपरिकृष्णाजिनादानादिप्रोहणांतं षट्कपा
लार्थानामेव पेषणं कृत्वाईक्षणसंवापसंयवनादि श्रपणानि कृत्वा धा
नामंथानां यवनां दक्षिणाग्नौ कर्परादिपि श्रयणं॥ गार्हपत्यादेवोभयोः
१५७ पर्यग्निकरणं॥ यथाविधिश्रितं श्रपणं पुरोडाशस्य श्रतालंभो धानाना
न्च॥ ततो धानाउद्वास्य विभज्यार्धा भिन्नार्धा अभिन्ना उपपूर्वी पहिताभ्यामेव
दृषदुपलाभ्यां मन्थानां पेषणं कृत्वा क्षणसंवाप दुग्धोपसर्जनीजिन

देवया०५
१३२

यत्नाद्वालनानिरस्त्वा पुरोडाशस्याभिवासनां पात्रांगुलिप्रक्षालनं
निनयेनेनं चाहवनीयं पूर्वेणोदक्संस्थं कुर्यात् पुरस्तात्तु पश्चाद्दक्षि
णस्यात् ॥ तथा हि तेषां दिग्विपर्ययेण प्रसक्तसंस्थनिनयनं कृतं भवती
ति ॥ दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवां
तरदिक्स्वक्तिमात्र्यां ते ॥ अप्यां ते त्रिलायपहेसादिमंत्रैरात्मभ्यः पात्रां
गुलिप्रक्षालननिनयनांते कृते दक्षिणाग्निं दक्षिणे न दक्षिणाग्ने
दक्षिणस्यां दिशि अपोसारिमाणमुदग्द्वारपरिवृतं सम्यक् उपरि

राम
भाष्यं
१३२

१ कृतान्मध्ये तत्परिवृत्तस्य मध्ये प्राक्त्यामेव दर्शपौर्णमासिकीं वेदिं करोति । कीदृशीं आवांतर दिक्स्वक्तिं ॥१

संमिताद्धृतमात्रं कं परोदिनी आवर्तंप्रदेशौ ... ॥ आग्नेयनैर्ऋतवाय
व्येशानीष्ववांतरदिक्षु स्वक्तयः कोणा यस्याः सा अवांतरदिक्स्वक्ति
का ॥ शारवांतरेहि दिग्मुक्तिः पक्षाने ॥ तद्धारणापावांतरदिक्स्वक्ति मिल
तं ॥ स्पष्टतो तथा श्रवणात् ॥ अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं चतुःस्वक्तिं
वेदिं करोत्यवांतरदिक्षु स्वक्तिः करोतीति ॥ तथा चमानवे ॥ अग्रेणा
न्वाहार्यपचनं चतुः दक्षिणाग्निं त्रिषु प्रक्रमेष्वपरिमितवा ऽव का
शेपुरुषमात्रं क्षिप्तां चतुरस्त्रां वेदिं करोतीति ॥ आपस्तंबोपि ॥ अग्रे

देवया ५
१३३

णान्वाहार्यपचनं यजमानमांत्री चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति प्रतिदिशं स्र
क्त्यो वांतरादेशान्प्रति मध्यानुद्धतास्यानाभवति न प्राची वेदिरुद्धसा
पितृयज्ञो हि न दक्षिणायां यज्ञो धर्मे दिशावांतरोद्धन्यो भये त्रिहि देवाश्च
पितरश्चेज्यंत इति विज्ञायते ये के च देवसंयुक्ता मंत्रा देवेभ्यः पितृभ्य
इति नास्संनमति यथा भवति देवपितृ यजनीस विकारो वर्तिपरिवत्त
रंती लिख्य तत्रासां परिवृत्त [illegible] परिवृत्त करणमुक्तं ॥ दक्षिणाग्निं मध्ये स्था
करोति ॥ वेदिमानमुत्तरकरणांतं कृत्वा तन्मध्ये सकृत्सकृत्सरि सम

राम
भाष्यं
१३३

हनादि पंचभूसंस्कारान्कृत्वा अस्या वेदेर्मध्ये गर्भे सधानाभर्जितं दक्षि
णाग्निं करोति अन्यकर्परादिना आनीय मध्ये स्थापयति ॥ तन्मध्ये ग्निं
समादधाति श्रुत्वात ॥ ततोन्वाहार्याधिश्रयणं ॥ असांते एव परिव
त्तादि करणस्योपदेशात् [illegible] साम [illegible] दोन्चिसा [illegible] नहि [illegible] नान्वाहार्या
धिश्रयणो दक्षिणाग्निं तत्सहितु आनेतुं शक्यते घटते वेति ॥ प्रणीता
नुहरणं ॥ दक्षिणाग्नौ नियमाने प्रणीतानामभ्यरण पश्चात्तो [illegible] धनं
कर्तव्यं [illegible] रागरवांतरात् ॥ ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छत ॥ ब्रह्मयजमानावपि

३ तौ

देवया·५
१३४

दक्षिणाग्निं दक्षिणतो वेदिं मध्ये नीयमानमनुगच्छतो यस्मिन्पार्श्वे उपविष्टो
त स्मार्धेस्याविर्वाऽनुगस्तस्यैवोपविशन्तः पुरस्तात्सभ्यां देति ॥ स्फ्यादानादि करो
ति ॥ एवं मन्वाहार्यमाधिश्रित्य ततः स्फ्यादानादि सत्तण वज्रादानादि कर्माध्व
र्युः करोति ॥ अग्नेरखाहरणमग्नीध्र एव करोति नाध्वर्युः क्वचिदप्यनुक्तत्वात् ॥ स
तत एव प्राक् स्तंबयजुर्हरेति स्तंबयजुर्हरणापेक्षया अग्रपरीग्रहणात्पश्चादिति पूर्वेण
परिग्रहेण परिगृह्य मध्ये विमृज्य आहृत्य प्रोक्षणीरासादयति प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरु
पसादयति स्रुवः संमार्ष्ट्याज्येनोदेहीतीति श्रुतत्वात् ॥ प्राक् स्रुवपत्नुरि

लिश्रवतिहरतियच्च यस्य गतिसत्यत्वेनो हरणपरिग्रहेणाश [illegible]

राम
ये हासा
भाष्य
१३४

लिस्रुचं न्यञ्च्ये वा तोदीच्यो वदी... वदिति दर्शि... त्तीति... स्यामिनः । स्फ्या
दानमंत्रे आदेश्वरकृतं देवपितभ्यः स्वाहः पृथिविदेवयजनि ओषति प्रहरणे ॥
आपारस्य पृथिव्यै देवयजन्यै तपजमानादिति च ॥ पत्नीं संनह्येति प्रैषस्या
भावः पत्नीसंनहनस्य न ॥ पत्न्या अभावात् ॥ आज्यावेक्षणमध्वर्योः ।
यज्ञोपवीतसाज्यग्रहणे ॥ अध्वर्युरेवैको यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ आज्य
ग्रहणे अध्वर्युरेवैको यज्ञोपवीतीकृतस्य बः स्यात् नान्ये सयज्ञोपवी
तीभूत्वाज्यानि गृह्णातीति श्रवणात् ॥ द्विर्वी पभृति ॥ उपभृति द्विर्वा द्वौ

श्रौया· ५
१२५

स्रुवेणा आज्यंगृण्हाति वा अप्सु स्रुवेण पातदार्ढ्यं दिस्रुप्रभृतिगृण्हीयाद्यो
ह्यत्रानुयाजो भवतास्ति न ह्युपावेव स्रुवउपभृतिगृण्हीयादिति विकल्पश्र
प३ वणात् ॥ जुह्वां ध्रुवायां । चतुर्गृहीतमेव ॥ ध्रुवायां ग्रहणे च प्रियेदेवपितृणा
मना धृष्टे देवपितृयजनमसीति मंत्रस्योहः ॥ आज्यग्रहणानंतरं पुनरस
यं वृते ध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ स पुनः ॥ प्राचीनावीतिभूत्वा प्रोक्षणीर
ध्वर्युरादत्ते सदध्ममेवाग्रप्रोक्षत्यवेदिमिति श्रुतेः ॥ प्राग्रं पि बर्हिः ॥
वेधां निदधातीति शेषः ॥ बर्हिरत्र प्राग्रं पि आसादनीयं वेदिमध्ये प्रो

राम
भाष्यं
१३५

म
क्षणार्थं ॥ न तु दक्षिणपर्यवरो न दक्षिणाग्रं ॥ अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति
न समुरस्थाद्भूध्मा सादयति तत्रोक्षोपनिनीयति श्रुतत्वात् ॥ विस्रंस्य यु
नं चोपग्रहीतानि स्तरणं न्वग्निपर्येति ॥ संवहन बंद्धं बर्हिर्विस्रंस्यानं
नं तस्मूर्संनह न बर्हिश्चोभयमग्र गृहीत्वा वेद्येस्तरपरकोणादारभ्य
त्रिस्त्रिर्वारं अप्रदक्षिणं वेदिस्तरणं न्वग्निं पर्येति ॥ परितः सर्वतो गच्छति
अप्रसंनहनमनुविस्रंस्यापसलविभिः परिस्तरणं न्पर्येतीति तत्वात् ॥
अपसलवि अप्रदक्षिणं ॥ अत्र च यस्या संस्थादेवपितृभ्यः स्तरणंतु

देवया० ५
१३६

वेलाच सन्नहनं दक्षिण श्रोणौ स्तरणीयां प्रकृतौ तस्य तत्र दृष्टत्वात् ॥ प्रस्तर
मात्रं त्रिष्टात्ताव त्रीति पर्येति ॥ प्रस्तर मात्र मुष्टिमात्रं बर्हिः त्रिष्टायरिशेष्य
तावदेव त्रिरेव प्रदक्षिणं पर्येति परिलोगच्छति ॥ सोपसलवित्रिः पीरस्ती
र्ययावत्प्रस्तरभाजनं तावसारिशि नष्टप्य पुनः प्रसलवित्रिः पर्येतीति
श्रुतत्वात् ॥ प्रसलविप्रदक्षिणमित्यर्थः ॥ नं स्तृणा सविधाति ॥ ततस्तेन म० राम
षितं प्रस्तरमात्र अविधाति विधाति व्यवधानरहितं विप्रसारं ब्रोलोनि
धानं विनैव दक्षिणाग्रं स्तृणाति ॥ सदक्षिणैव परिदधातिदक्षिणा प्रस्तरं भाष्यं
२३६

५८

स्तृणातिनां नरेदधाति विस्टं तोइति श्रुतेः ॥ केचिन्मत्रावरुणौत्वा पुरस्ता
सरिधत्तां ॥ पूर्वस्यादक्षिणतः पाविति चोहंति [illegible] नेसपरो परिधीनिय
विवाधिता बहुवेनननिर्दिष्टाः ॥ प्रकसनुसारात् द्वौहि परिधी दक्षिणाग्नौ
त्रात्त्येपो परिधा तु ॥ नमध्यमः सर्वत्र प्रागग्रएव परिधय ॥ प्रस्तरस्रुग्ने स्रु
तर पार्श्वे स्तरणी यइति तत्रस्यास स्पन्दे वपित भाइस्त्रू ॥ प्राकस्य स्थ
हविरासादन [illegible] ॥ अत्र हविरासादनं प्रोक्तं संभवति ॥ त्रपा
सस्रुक्स्थं सपघ्तोढिवे र्येयेण प्रा ज्यान्दीप्यीहात ॥ सातत्र जुहूमासा
५८

दयस्य पश्चार्धमुपभृतमप्युवामयपुरोडाशमप्यधानांश्रयमं प्रमास्साध
हवींषिसंमृशतीति श्रवणात् ॥ सामिधेनिप्रैषाप्याज्यभागाभ्यां यज्ञोपवी
तिनः सर्वे ॥ अग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीसेवंप्रैषः सामिधेनिप्रैषा
दिनमारभ्य आज्यभागाभ्यां आज्यभागपर्यंतं सर्वेपि जमौं ता ऋत्वि

उ जोपवीतिनः कृतसमाः कर्मकुर्वतीति शेषः ॥ पश्चात्परितो ब्रह्मयजमा
नौ ॥ ब्रह्मा च यजमानश्च ब्रह्मयजमानौ तौ दक्षिणाग्नेः पूर्वदेशाद्दक्षिण
पार्श्वमार्गेण पश्चात्परस्तात् परितः परिक्रम्यागच्छतः ॥ दक्षिणाग्नेरप

नसहि
राम
भाष्यं
१३७

रस्यां दिशिगतासाज्युरेवोउपविशतः ॥ तत्रापि दक्षिणतो ब्रह्मा उत्तरत
श्च यजमान इति ॥ ते सर्वएव यज्ञोपवीतिनो भ. तैर्वा यजमानश्च ब्रह्मा
च पश्चात्परितः पुरस्तादग्नीदिति श्रवणात् ॥ दक्षिण समिधे पनसर्व
पश्चाद्दक्षिणपार्श्वेण पश्चिमपार्श्वे गमनं दक्षीयति ॥ कुतः ॥ पूर्वपार्श्वाद्दि
दिस्सूत्तरत्र स्थान गमने पुरस्तात्तरी तरलि षच्चनात् ॥ दक्षिणपार्श्वेनेति कु
तएतत् ॥ अन्यथा व्यवायप्रसंगात् ॥ पुरस्तादग्नीत् ॥ अग्नी पश्चिम
पार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वेन गत्वा पुरस्ताद्दक्षिणाग्नेः पूर्वस्यां दिशिपर्येतिपरि

ह्यु
श्चौ
मुखाये

ऋध्यगाध्युति॥पुरस्तादग्नीदिति श्रवणात्॥पश्चिमपार्श्वादिति तु नएतत्
उत्तरत्रपश्चादग्नीदिति प्रसापत्तौ पूर्वश्चाद्वचनात्॥अतएव सामी धेनी
प्रेषादर्वागग्नीद्स्वरूप पश्चिमपार्श्वे एवावस्थितः कर्मकुर्यादिति॥तत
श्रूतो तारमामं आग्नये सामिध्यमानायेति प्रेषः॥अप्येधामिभ्यादध्यद
हाग्नये सामिध्यमानानुब्रूहि सादि आवाह्यो प्रविशातीस तस्यश्रुतत्वा
त्॥अध्याद धादिति वर्त्तनं सामीध्येवेद्धेति शाब्दप्रसंगः॥क्षिप्रमेवाध्याध्य
स्यैर्भिस्यः॥इदमेह तत्तीयन वक्त्रेण सव वाधनं॥इध्मप्रेषौ क्षिपः तती

मौ ५ — १ द्वि (margin)

ध्यम ८ साम (margin)
म भोष्य (margin)

५ निह्नवः।पुर्वाघारः।उत्तराघारः।ध्रुवा समंजनं।तोस्वरणे विशेषमाह ५

येप्रणवे सर्वस्या अष्टादशाक्षाष्टकए एवात्रेधोभवति॥उपसद्धन्मात्राव
दिसेवंशोसेनुक्तत्वात्॥अनुयाजसमिसरि त्रोषणं॥अत्राहापस्तंबः
म एकामनयाजसमिधंवशोष्य समशाद्धं त्रैपंविभज्य त्रिराद्धातीति
कात्येप॥अनन्यमानापांसामि धेन्यां त्रिरिध्ममादधातीति॥तत
उपवाजनं॥परीसेव ब्रूयात्॥आश्राव्यसीद होतरिसेव ब्रूयात्॥आश्रा
व्यश्रावणं कृत्वासीद होतरिसेव ब्रूयात्॥आग्निर्देवो देव्योहोतति॥ ना
अथाश्राव्य नहोतारं प्रवृणीते इति सीद होतरिसे वा होतित्यश्रुतत्वात्॥

देवया-५
२३९

अपबर्हिषः प्रयाजाः। अपेति वर्जनेनार्थः॥ अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवच-
नीयः। तद्योगे च पंचम्यपाङ्परिभिरिति बर्हिष इति पंचमी॥ तेनायमर्थः
अपबर्हिषो बर्हिः प्रयाजवर्जिताश्चत्वारः प्रयाजा भवंति। तदभावात्
द्योगिनश्चचारो ममसेत्सनुमंत्रणस्याप्यभावः॥ उपविशेति होतापरने
उपविश्यपश्येति प्रस्तरो ध्रुवः स्रुच्चा वाघाप प्रसङ्गे ति कामसतिकस्या
श्राव्याह समिधो यजेति सोपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजानुप्रजतीति भवन्त
ता दुः। आनुयाज्याश्च॥ चकारादपबर्हिषस्तद्वदुच्यते॥ अनुयाजा

होत
राम
भाष्यं
२३९

अप्यपबर्हिषो द्वे बर्हिरिस्येन हर्जिता भवंति॥ तत्रापि हि श्रूयते देवा-
न्यजेति सोय बर्हिषो द्वौ नुयाजौ यजतीति॥ असमानयनं वा बर्हिः सं-
योगादिति। चतुर्थे प्रयाजे प्रकृतौ यदुपभृतः समानयनमुक्तं तदत्र न
भवति। कुतः॥ तस्य बर्हिः संयोगात्॥ अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति
बर्हिषीति॥ अथ वा भवति समानयनं॥ समानयनस्य चतुर्थसंयोगात्
अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति॥ बर्हिषीत्यनुवादएव तस्य चतुर्थ-
त्वात्॥ समानयनं भवत्येवेति पितृभूतिः॥ भवत्येति कर्कः॥ तत्रोपभृ-

४२

देवपो॰ ५
१४०

२ मसगतीस जुहोति॥ स्रुचावाहत्या प्रसगतीस प्रतीच्यां दिश्यवतिक्रम्य
प्रयाजानाज्यभागौ जुहोति अनुयाजौ च २

१ पक्षेसमानयनाभावः अश्यहणपक्षेतुभयमिति कैश्चै १

तिष्ठि ग्र्याहिषेजा च्यां दिश्यति क्रम्य प्रयाजाज्यभागौ जुहोति अनुयाजौ चे
जुह्वा स्रुवादाय प्रसगतीस्थमतीति क्रतत्वात्॥ एवं च सति प्रकृति वल्लत
भवति॥ अन्नेनौहि दक्षिणातिक्रामतीत्युक्तत्वात् दक्षिणां दिशं गत्वा होमः
कृतः। इहापि दिग्विपर्यासेन प्रतीच्यैव दक्षिणेति प्रधानेषु स्विष्टकृति
च्याति क्रमणं प्रतिषिद्धं नातिक्रामतीति क्रतत्वात्॥ हविर्भिश्चरिष्यतः
प्रतिविपर्ययेति॥ आज्यभागानंतरं हविर्भिश्चरिष्यतो वि: प्रचार
करिष्यतो ब्रह्म यजमानाग्नीध्राः प्रतिविपर्ययेत्ति॥ यत्र पूर्वमुपवि

राम

भाष्यं
१४०

ष्टा॥ पुनस्तत्स्थानं प्रत्यागच्छन्ति॥ ब्रह्म यजमानौ त्वपसव्यं कृत्वाप
श्चिमपार्श्वादुत्थाय दक्षिणपार्श्वेन गत्वा पुरस्तात् स्वस्वधुरेवोपपूर्ववदुपवि
शतः। अग्नीध्रश्च पूर्वपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वेन पश्चादुत्तरो गत्वातिष्ठतीस
र्पः॥ ते सर्व एव प्राचीनावीतिनो भवेते हविर्भिः प्रचरिष्यंतस्तत्र यु
जमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात् परीतः पश्चादग्नीदिति क्रतत्वात्॥ पित्र
त्वादपसव्यं सर्वे च प्रागेव सव्यस्य तु वाचनिकस्याज्यभागो तस्याव
धिः पूर्णाहुतिं प्राचीनावीतित्वं प्रागेवेति पुनर्नसव्यमितं॥ प्रतिशब्दस्

धा

योगाभ्ययत्तसामिधेनीत्रैषासौविपर्ययः॥क्लीभवतितदाहप्रतिवि
पर्ययः॥अपवघारितपूर्ववदेतिसत्रासभ्याउपविष्टोततस्तत्रैवा
सलोकुपविशानः॥अतोविपर्ययः पाशिकइति॥सर्वेभ्योवघतियथापू
र्वसोमवभ्योमध्यात्तस्सतत्॥पितृभ्यःसोमवभ्योपिसर्वेभ्योह
विर्भ्योमध्यात्हविषामध्यप्रदेशात्॥सकृत्सकृदिसैकैकमवदानमव
घति॥तच्चयथापूर्वंहविषांनिर्वापक्रमेण॥प्रथमंपुरोडाशात्॥ततो
धानाभ्यः॥ततोमंथादिति॥सहावदधातिमगोकर्णाल्लितिनाभता

बासन्नौमनतः २
यै३

राम

भाष्यं
१४२

वदानेनत्रिभ्योपिहविर्भ्यएकैकमवदानमेकत्रैवावदायस्नुच्यिसह
वदधाति॥नुक्तंत्रीण्यपवदानानिसहैवप्रक्षियतीसर्पः॥तावद्वा
तावदानंतच्चैलस्मिंश्चैवलपुपात्रेएकत्रावदायस्नुच्यितेनसहावधे
यानि॥२१॥द्विरभिधारणं॥अवदानानंतरमुपरिष्टाद्दिरभिधारणं
कर्त्तव्यं॥अधस्तात्तुसकृदेवोपस्तारः॥अनतिक्रमणंच॥यत्रविस्पा
नेअतिक्रमणांतरमुपरिष्टात्तत्रनभवतीसर्पः॥सोमवभ्यएवायम
वदानप्रकाराभविष्यतिनसोमार्यपित्तमतेएवमुपस्तारादिअवदा

देवया.५
१६२

नं कर्तव्यं ॥ अथाह पितृभ्यः सोमवद्भ्योनुब्रूहीति सोमाय वा पितृमते स्व
ति स्वधाकारस्य स उपस्तृणीत आज्यमथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेने
व सह धानानां तेन सह मंथस्य तस्य हृद्दं धानास्थोपरिष्टादभिराज्य
स्याभिघारयति प्रसन्नत्वप्रवदानानि क्रमेणावदानविधानं
शाखांतरात् ॥ एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामंथपुरोडाशानाम
नेनैव क्रमेणोत्तरतो मुखात् ॥ उत्तरस्माद्धविर्भागादेकैकमवदानमवदा
यावदायसहावदधाति ॥ द्विरभिघारणमनतिक्रमणं अवदानानां

स्वतंत्रिप्रका
र निर्दिष्टः॥

भाष्यं
१६२

सं.६

सुभि० [illegible] लक्ष

त्रैलिघारणं च ॥ अथाह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योनुब्रूहीति स उपस्तृणीत आ
ज्यमर्पो धानानामवद्यति स तेनैव सह मंथस्य तेन सह पुरोडाशस्य
तस्य हृदेवं धानास्थोपरिष्टादभिराज्यस्याभिघारयति प्रसन्नत्वप्र॰ वदाना
नि नेति क्रमेणेति एवोपोथाया [illegible] अथाह पितृन्बर्हिषदो यजेति
वषट्कृते जुहोतीति श्रवणात् ॥ अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मुखात् दक्षि
णस्माद्धविः प्रदेशादेकैकमवदानमवदाय सहावदधाति ॥ एवमिस
त्राप्यनुवर्तते ॥ तेन सह विधानं द्विरभिघारणमनतिक्रमणं प्रसभिधा

देवपा०५
२४३

रणं॥ औं हो पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योनुब्रूहीति संप्रेष्यति आज्यमथास्य
मंपस्यावद्यति सतेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानां संसृष्टां वैधा
उपरिष्टाद्भिराज्यस्याभिघारयति प्रसूनं तम्यवदानानि नातिक्रामतीत
एवोपांशु याज्यामाह पितॄन् अग्निष्वात्तान् यजे इति वषट्कृते जुहोतीति श्रव
णात्॥ पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं॥ एवमिम सर्वमनुवर्तते॥
एवमनेनैव पूर्वोक्तेन प्रकारेण यथापूर्वं हविषामुपस्तरण क्रमेण सर्वहवि
षां पुरस्तान्मुख्यात्सर्वप्रदेशान्॥ एकैकमवदानमवदाय स्रुच्युपसह

क
राम
भाष्यं
२४३

वद्धानादिभिरभिघारणमनतिक्रमणं याहविषां प्रसमभिघारणं तूष्णीं भवति॥ अथा
हाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति तत् स्विष्टकृत इति प्रकृत सं प्रेष्यति आज्य
मथास्य पुरोडाशस्यावद्यति सतेनैव सह धानानां सह मंथस्य तस्य सकृत् सकृदुपास्त
स्योपरिष्टाद्भिराज्यस्याभिघारयति न प्रसूनं तस्यावदानानि नातिक्रामतीत एवो
पांशु याज्यामाहाग्निं कव्यवाहनं यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रवणात्॥ स्वि
ष्टकृत्॥ स कव्यवाहन यागएवास्य स्विष्टकृद्यागः॥ अतस्तद्व्यतिरिक्तो चोदकप्रा
प्तस्विष्टकृद्यागो न कर्तव्यः॥ तत्स्विष्टकृत इति श्रवणात्॥ केचित्त्वा

नलुप्य. तत्

२धाने पञ्चानामेव धयोरवदानमगत्रेणनतोलेसंस्कारमेव। ननु याग साधनं। यतो धानामंथयोः सो
म वद्देवतासंबंध ॥श्रु२

देवया.५
१४४

स्वि

ग्नयेकव्यवाहनायेष्टकृतेइनु ब्रूहीति विशेषणं कुर्वंति॥ तन्नोपपद्यते।
श्रुतौ तस्यादृष्टत्वात्॥ अतोयथाश्रुतएवप्रयोगः कर्त्तव्यः॥ अत्र सोमवं
तौ नास्ति केवलमवदानं श्रूयते॥ सोमवद्याग श्चोसन्ति समयेषद्
पालावस्यैवएवो मन्त्रः॥ तेन धानामंथयोः समुच्चयो विकल्पो वाध्य
बाधक भावो वा वक्तुं न शक्यते॥ उत्पत्तिशिष्टस्य बलवत्त्वात्॥ इतर
६ स्य चतुर्बलत्वात्॥ अतश्चैतयोः स्वदानं संस्कारार्थमेवेति॥ चिंसाः
एतत्प्रयोजनां संस्कारकस्य ग्रहणाविस्मरणे यागावृत्तिर्भवति॥ एवं

राम
नं१
भाष्य
१४४

च बर्हिषद्यागे धानावदानमेव प्रधानं। पुरोडाशमंथावदाने संस्कारके
अग्निष्वात्तयागे च मंथावदानमेव यागसाधनं॥ पुरोडाश धानावदा
नेतु संस्कारके॥ कव्यवाहनयागे तु त्रीण्यपि सद्भावान्येवात्रैकैकविस्म
रणे यागस्यावृत्तिरेव तदा पर्यो भवति॥ पंचावृत्तिना तु विनिर्दिष्ट आपक्षं
बेनोक्तः॥ द्विः प्रथमस्यावृत्ति संख्यावृत्ति नइति॥ पंचवृत्तिनः सर्वयागे
षु यथालक्षणमंथयोरेकीयं हविस्ततोद्विरवद्यति॥ इतराभ्यामेकैका
मेवइत्यर्थः॥ कव्यवाहनायागे च सर्वेभ्यो द्विरवद्यति॥ सर्वेषां तुल्यत्वात्॥
द्वि

एकप्रसुवाय ३ स्विष्टकृत इसेवतु चतुरवत्तिनोप्यत्र बाधितमेव ॥ वपनात्

३ ए स्वधेसस्तु स्वधेति वाश्रुतप्रसाश्रुते ॥ अथवा अत्र प्रधानयागेषु स्वि
(३ आ) ष्टकृद्यागे च ओ ३ स्वधेसा श्रुतं तु श्रावयेति स्थाने वक्तव्यं ॥ अस्तु स्वधेति च
प्रसाश्रुतं अस्तु श्रौषडिसस्य स्थाने कार्यो ॥ तदुताश्रावयंतो ३ ए स्वधेस (राम)
स्तु स्वधेति प्रसाश्रावणमिति श्रुते ॥ स्वधानमइति वषट्कारः ॥ स्वधा
नमइसेव मत्र वषट्कारः कर्तव्यः ॥ स्वधानमइति वषट्कार इति श्रुतेः ॥ एवं
सत्रे वात्राब्दो विकल्पार्थः ॥ तदुहो वा यासुरिरा श्रावये दुरेव प्रसाश्राव (भाष्यं)

ये पुर्वषट्कुर्युर्नयज्ञस्पविधोया अपामिति श्रुतत्वात् ॥ ओं स्वधे सामिषु स्था
(वं२ पु) नाप्सर्षं प्लुतौ भवेसेवेति पद्ममंजरीकारः ॥ तथा चाह आश्वलायनः ॥ मिसाः
(३ पु) प्लुत यइति [illegible] ते नतु स्वधेसत्रसुंकारः ॥ स्पकराद्ध गतो ऽकार स्यौं [illegible] तो ३ ए स्वा (पु ३)
३ धेति अस्तु स्वधेसत्रापि स्वशाद्ध गतो ऽकारः [illegible] तः अस्तु स्वा ३ धेति ॥
स्वधानमइतिस्वा ३ धा ३ नमइति वा ॥ एवं ये ३ स्वधामहेइस पियियज्ञाम (पु ४)
हेसस्य स्थाने भवति ॥ मंपमरूपहूयहोता घर्षे ब्रह्मागनी दव प्रायनिहधा
ति ॥ मंपमितिमंपि कदेशमुपहूये ॥ इडोपहूत इसादिनाइडानिगदनैवो
स्वधानमइसत्र स्वशाद्ध गतस्याकारस्यनिसं प्लुतः ॥ धागतस्याकारस्यैव प्लुसिक्तः ॥ ५ ॥

तं ब्रह्मा वैजि प्रतिमग्नीध्रे प्रयच्छति ३

पहूयहोताध्वर्युब्रह्माआग्नीध्रेभ्यस्त्वार ऋत्विजो वेदप्राश्य उ अवघ्रा
यावघ्रायवनिदधाति ॥ तद्देवराव होत्रे मध्यमादधातितः होतापहू
हूयाबैवजिप्रतितं ब्रह्मणेप्रयच्छति तमग्नीध्रेवैवजिप्रतीतिस्मृतेः ॥
इतरेतरसमर्पणं तुसामर्थ्य परिप्राप्तसवान्नेपनिबंधा यजमानस्य
तु अवघ्रणमपि प्रेनेवति ॥ अविहितत्वात्तु ॥ स्विष्टकृद्भागानंतरमु
पवस्य त्रयस्तु सावंसिच्चरमभ्युक्ष्येहोत्रेमयंकेददासमर्पणंकार्यं ।
अग्नेमंथस्यावदाय सव्यपाणौकुरुतइतिमंपेनप्रयोजनस्यविद्य

मानत्वात् ॥ ततोहोताइडांनिगृह्यमंध्यमुपहूयावघ्रायाध्वर्यवेसम
र्पयेति अध्वर्युरपितमवघ्राय ब्रह्मणेप्रयच्छति ॥ ब्रह्मापवघ्रायतम
ग्नीधे समर्पयति ॥ अग्नीदपितमवघ्रापात्रेनिदधाति सर्पः । अ
स्मिन्पक्षेएलावेदकर्तव्य ॥ नप्राशित्रेडाषडवत्तभागाः ॥ पक्षांतर
माह ॥ प्राशित्रमवदायेडांवा ॥ नात्रा ब्दोविकल्पार्थः ॥ अपवाप्रकृलि
वेदेवप्राशित्रमिडांवावदायापहूयावघ्रायनिदधाति होत्रादयइति
पूर्वेणसहसंबध्यते ॥ एतत्त्वेबोध्यं कुर्वंतिपश्चात्तेवेतरस्यस्ययज्ञसे

दर्शपू० ५ | १४७

डाग्राशित्रयोः समवधानेऽपूर्वमेवैतस्यापि समवधेयुरसत्यामुपहूतेवाजिघ्रे
तिनप्राश्नातीतिश्रवणेनतु॥ एतस्येवेतिसुरतिप्रसिद्धा॥ एवंकर्तव
औदुधारणपि॥ उत्तरश्रोबेयौद्धर्यो॥ अपिखल्वेतववक्ष्यमाणमेवपक्षके
चिदनुतिष्ठति॥ तमेवदर्शयति यथान्येवेति॥ तुशब्दएकीयमत
व्यावर्त्त्यर्थः॥ इतरःसंपूर्णमासादिषुयज्ञेस्वयमपाइडाप्राशित्रेचसम
वधातिसर्वेभ्योहविर्भ्यःसंभृत्यावधाति॥ पूर्वमेवेतस्यापिपितृयज्ञे
स्यसमवधेयुः॥ आवैवाजिघ्रंतीति॥ आरभ्यनपिपक्षेइडाप्राशित्र

रा० भाष्यं | १४७

योरवघ्राणमेव कर्त्तव्यं॥ नतुप्राशनमित्यर्थः॥ प्राशनपक्षमुपाह
सर्वेप्राश्नंतिवा॥ अपवा॥ अपवाइडांप्राशित्रंच्यावदायसर्वेऋ
त्विग्यजमानायथाविहितप्रकारेणप्राश्नंति॥ वाशब्दो विकल्पा
र्थः॥ प्राशितव्यत्वेवेयमन्यामहइतिहस्माहासुरिर्यस्यकस्यचाग्नेः
जुह्वतीतिश्रुतेः॥ इडावदानंप्राशित्रावदानंचयज्ञांतरवत्नापिप्राशितव्य
मेवत्वयंमन्यामहइतिहस्माहासुरिर्महर्षिरित्यर्थः॥ एवंचात्रपक्षत्रयं॥
तृतीयेपक्षेषडवत्तमेवयजमानभागाअपिभवंति॥ नपूर्वयोः अव

देवया० ५
२४८

प्राणपक्षेपि मार्जनं भवसे वोनत: ॥ पवित्रप्रतिपत्ति: ॥ ततोपेपक्षे भागप
रिहार: ॥ अन्वाहार्यदानं ॥ उदगुद्वासनं च ॥ ततो वेदि परिषेकादि ॥ अग्ने
ब्रह्मामंत्रणो विधानात् ॥ तत: पूर्वभाविनां पदार्थानां प्राकृतं च विकृता
विशेनेन न्यायेन पूर्वमनुष्ठानं ॥ ततो वेद्यक्ता नां वेदि परिषेकादिको
दीनामिति ॥ वेदिं त्रि: परिषिंचसुदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा ॥ अध्व
र्युर्यजमानो वा उदपात्रेण प्रदक्षिणं वेदिं त्रि: परिषिंचति ॥ अपरस्त
दो दास्य भवति यद्यध्वर्युर्वा यजमानो वो भमाद्यो येति आपस्तंबः ॥
४८

राम

भाष्य
२४८

प्रक्षिपुपित्र वनेजनं परिषिंच्य परिषिंच्य पूर्ववत् ॥ वेदिं त्रि: परिषिंचतीति त्रि:
षे परिषेचनमुक्तं ॥ तत्र प्रतिपरिषेकं परिषेकं परिषिंच्य परिषिंच्य स्तृत्विक्षुवेदि
कोणेषु पित्र वनेजनं पिण्डानां पितृ पितामह प्रपितामहानामवनेज
नावसावव नं करोति ॥ पूर्ववेदि सनेन निक्ष्वेति उदपात्रेणापसव्यं यजमानस्य पितृप्र
नेष भृतिं त्रीनि वेद्यता वल्लभ्यते ॥ स यजमानस्य पितरमवनेजयस्व साव व
नेनिक्ष्व स साववनेनिक्ष्व स सावववनेनिक्ष्वेति पितामह मसाववनेनि
क्ष्वेति प्रपितामह मिति श्रवणात् ॥ वेदिस्तृत्विक्षिवति शाखांतरात् ॥ स्प

त्रिः परिषिंचतीति त्रिरावृत्तः एकोयं परिषेकः तेनानमर्थः ॥ वेदिमप्रदक्षिणं

देवपा ५
२४१

रावायांसुक्तिपुपिंडदानविधानाच्च ॥ केचिदेवं व्याचक्षते । त्रिः परिषिच्य
पितुरवनेजनं ॥ पुनस्त्रिः परिषिच्य पितामहस्य पुनस्त्रिरेव परिषिंच्य प्रपिता
महस्येति ॥ प्रसव्यवनेजनमितरथा वृत्तिरिति संप्रदायः ॥ उत्तरापरस्यां प्र
थमं ॥ सक्तिपुपित्रादीनामवनेजनमितिसकलेत व प्रथममुत्तरापरस्यां स्रक्तौ
वायव्यकोणे प्रथमं पितुरवनेजनं ॥ ततो प्रादक्षिण्येन दक्षिणापरस्यां द्वितीयां
पूर्वदक्षिणस्यां तृतीयमिति ॥ सव्ये समवदाय
सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिंडान्दद्यात् सकृत्सावेनन्तरमिति ॥ अवनेजनानंतरं सर्वेभ्यो

राम

भाष्य
२४१

ममयस्यान्नस्यायसव्येपाणौ कुरुते

हविभ्यः सकृत्सव्यपाणौ समवदायमिश्रीकृत्य त्रीन्पिंडान्दद्याद्य
थावनिक्तं यस्यां स्रक्तौ यस्यावनेजनं कृतं तस्यां तस्मै केवलं पिंडं ददाति । अ
सावेतत्त इत्यनेन मंत्रेण ॥ अथास्य पुरोडाशस्यावदाय सव्यपाणौ कुरुते
धानानामवदाय सव्यपाणौ कुरुते सर्वे मा[illegible]श्यांतरदिशामनुस्र
क्ति स्रक्त्यां यजमानस्यपि त्रे देहं सावेत तत्र तान् [illegible] वणात् ॥ अवदायेति
वचनाद्गुष्टपर्वमात्रं वैद्य ॥ उत्तरपूर्वस्यां पाणि निमृष्टे त्रपितर इति ॥ पिं
डदाने अत्र पितर इति मंत्रेण उत्तरपूर्वस्यां स्रक्तौ ईशानकोणगायांपा

म २

चे

णीनिमृष्टे॥ हस्तोमार्जयेतीह स्वगतं अंल्वेन तात्रनिमार्ष्टि सर्पः॥ अथयेमावे जपं
मवांतरादिशमनुस्त्रक्रि त्तस्यां निमृष्टेऽपि तरइति श्रुतेः॥ यज्ञोपवीतिनः स
र्वैनिः क्रमोरन्यो स्वत्रमीमदंते सा हवनीयमुपतिष्ठंते द्वाभ्यां॥ हस्तनिर्मार्ज
नानंतरं सर्वे क्रत्विग्यजमानायज्ञोपवीतिनः कृतसव्यावर्त्तनं चंतदभुरवाः
परिवृत्ताग्निं क्रम्याहवनीयस्य पूर्वपार्श्वे नाहवनीयस्योत्तरतः समीपेआग राम
सोक्षिन्नमीमदंतेति द्वाभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठंते॥ ते सर्वएव यज्ञोपवीति
नो भूत्वोदन्यच्च उपनिष्क्रम्याहवनीयमुपतिष्ठंतइतिऐंद्रीभ्यामाहवनीयमु भाष्यं

पतिष्ठंतइत्यादिश्रुतेः॥ परिवृत्तस्योदग्द्वारत्वात्॥ ततोनिष्क्रामतामर्पा
दुदङ्मुखेतसिद्धत्वं हस्तिनर्थमितिचेत्॥ न॥ पश्चतो [illegible]
[illegible] पश्चते॥ नवलोकनार्थमुदं चरस्थत्वमिति
नदोषः॥ अथवाश्रुतेरनुवादस्यानुकरणमेवैतत्॥ मनोन्वाह्वामहइति
गार्हपत्यंतिसृभिः॥ ततआहवनीयसमीपाद्गार्हपत्यं प्रत्यागत्यमनो
न्वाह्वामहइति तिसृभि रिंग्भिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठंते॥ सर्वेगार्हपत्यस
मीपेस्थित्वा तं विलोकयंतस्त्रुच्यपदंतीसर्पः॥ अवस्थानेत्यसर्वेषामं

नर्बर्हिर्भावेन अंतरतःस्वामी यथा पूर्वम् विजृम्भेति ॥ अथ प्रतिप
रेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठंते मनो न्विसादि श्रवणात् ॥ प्राचीनावीती प्रवि
श्यामीमदंतेति दाताजयति ॥ उपस्थानानंतरं पिंडदाता प्राचीनावीती
प्राचीनावीती रूत्वाप सव्यःपुनःपरिवृत्तं प्रविश्यामीमदंतेति मंत्रंस्व
रेणजयति ॥ अथपितरोदद्दाति सपुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य

म जपत्यमीमदंतेत्यादि श्रुतत्वात् ॥ उपस्थानानंतरं सर्वेप्यपसव्यं कृत्वा
परिवृत्तं प्रविशेयुः ॥ कुतः अग्ने सर्वेषांयज्ञोपवितित्वविधानात् ॥ वि

अवनेज्यपूर्ववत्प्रदक्षिणंनीविंविस्रस्य नमोवइत्यंजलिंकरोति ॥
ततःपूर्ववदिति वेदिं परिषिंच्य ॥ तत्राप्ययंविशेषः ॥ प्रदक्षिणमत्रप
रिषेकोनपूर्ववद्पूर्वप्रदक्षिणं ॥ अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ प्रसवनेजन
मितरथावेत्तिश्चभवति ॥ अथोदपात्रमादायपुनः प्रसलवित्रिः
परिषिंचन्पर्येतिसयजमानस्यपितरमवनेजयत्यसावव
दं नेनिंक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेतिप्रति

देवया॰ ५
१५२

नामहे इति श्रुतत्वात्॥ ततो नीविं विस्रंस्य नमो वः पितर इति मंत्रेणैकमं
जलिं करोति नमस्कारार्थत्वात् पुरांजलिः कार्यः॥ अथ नीविमुद्धस्य न
मस्करोति श्रवणात्॥ षण्णां नमस्काराणां॥ अथवा षण्नमस्कारान् षडंज
लीन्करोति॥ तत्त्वेकः पंच … वा नमस्करोतीति षण्णां नमस्काराणां श्रव
णात्॥ तत्र नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो नमो व इति षष्ठो मंत्रः॥
पूर्वे तु पक्षे सि… केचित्तु शोषाय … वर्जयित्वा षडेव नमस्का
राः कर्तव्या इत्याहुः॥ केचिच्छाखांतरे एतद्द्वयं वर्जिताः षडेव नमस्काराः प

पितरः ५
शीनायेति द्वे ५

राम
भाष्यं
१५२

टि॰ १

ठ्यंत इत्याहुः॥ गृहान्नः पितरो दत्तेति च॥ गृहान्न इत्यस्य मपि यं मंत्रो
नमस्काराणामंते पठितव्यः॥ जपाश्च कर्मण इति न्यायात् जपोयमा
शीः प्रार्थनार्थः॥ गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणां हे पितर इत्याह एषो
एतस्याशीः कर्मण इति श्रुतेः॥ ब्रह्मामंत्रणादि प्राक् स्रुग्ग्रहणात् प्र
याजवत् यज्ञोपवीती विपर्ययेन॥ कुर्यादिति शेषः॥ प्रयाजवत् यज्ञो
पवीति पर्ययं कृत्वा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दिक्षु विपर्ययश्च प्रयाजवत्कृ
त्वा ब्रह्मामंत्रणादि ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्यत आरभ्य प्राक् स्रुग्ग्रहणात्

कर २

देवया॰५
१५३

हनोद्वहतेन कर्मणा अव्यवहितं यथा स्यं कुर्युः॥ तस्तर्वएव यज्ञोपवीतिनो
भूत्वानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्तस्था यजमानश्च अत्नाय पश्चात् सरीतः पु
उरस्तादग्नीदुपविशति होता होतृषदने थाह अस न्अस्थास्यामि सत आ
रम्भ प्राक् स्त्रुग्व्यूहनोद्वहतेन कर्मणा अव्यवहितं यथा स्यं कुर्युः॥ तस्त
र्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्तस्था यजमानश्च अ
त्नाय पश्चात् सरितः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता होतृषदने थाह अस
न्अस्थास्यामि सि मिध माधायाग्नि मग्नीन्समृड्ढीति स्त्रुपावादापश्र

राम
भाष्यं
१५३

सउ॰ ति क्राम सति कम्याश्रा व्याहेद्यान्यज्ञेति सोप बर्हिषोद्वा वनुया
जौ यजतीति श्रवणात्॥ प्राक् स्त्रुग्व्यूहनादि स्कत्तु तो स्त्रुग्व्यूहनाद्प
सव्येनैव कुर्युः॥ नेरस्त्रा विपर्ययो विहितोऽदत्त त्वाद्विति॥ अपसव्यं तु
पि अत्ता द्वासूत्रेमेवेति न विधानमपेक्षितं॥ न प्रस्तरमादत्ते॥ अनुया
जो धारानुयाजस्य कत्वा स्त्रुचा वासाय व्यूहनपरिधंजनस्त्रुक्त्वा क
प्रेषानंतरं प्रस्तरादानकाले प्रस्तरं नादत्ते न गृह्णाति॥ अपसाद
यि त्वा स्त्रुचौ व्यूहति स्त्रुचो व्यूहति स्त्रुचौ व्यूहस परिधीन् समंज्य परि

देवया० ५
१५४

धीन्समज्यपरिधिमभिपर्यधोग्ना्वीहविर्लौदव्याहोतारोभद्रवाच्याय
प्रेषितोमानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकꣳ होताप्रतिपद्यते ना धर्युः प्र

म ३ स्तरꣳ समु ल्लूयतीसैवोपास्त्येयदाहोतासूक्तेवाकमाहइतिश्रवणात्॥ अ — राम

नुप्रहेरत्स्तेनकिंचनानुप्रहरति॥ अग्निमध्येकिमपिनप्रक्षिपतीसर्पिः॥
यदाहोतासूक्तवाकमाहाथाग्नीदाहानुप्रहरेति सनकिंचनापिनानु
प्रहरति॥ अग्निमध्येकिमपिनप्रक्षिपतीत्यर्थः॥ इतिश्रुतेः॥ तूष्णीमात्मा

सं० ७ नꣳसꣳस्पृशति॥ ततस्तूष्णीमिवात्मानहृदयेदेशेसंस्पृशतिआलभ — भाष्य

मानमा १ १५४

ने॥ तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशतीतिश्रुतत्वात्॥ उपस्पृश्यपरिधीन्ना

म २ नुप्रहरति॥ परिधीनांनुप्रहरणकालेतूष्णीमिवपरिधीनुपस्पृश्यपह
स्तेनालभ्यनालभ्यनानुप्रहरति॥ अग्निमध्येनप्रक्षिपति॥ उपस्पृश्
हैवपरिधीन्नानुप्रहरतीतिश्रुतत्वात्॥ शंयुतंभवति॥ शंयुतंतेमेन
कर्मभवति शाखांतरापेक्षया॥ स्वशाखायामपि अथाहसंवद
स्वेसगानग्नीदगंधाश्वयश्रोषइगादेव्याहोतच्यः स्वस्तिर्मानु

भ्यः षेभ्यःशंयोब्रूहीतिशंयुंतस्यवश्रुतत्वात्॥ अतश्चपत्नीसंयाजरस्ति

देवया-५
१५५

णाग्निहोमपूर्णपात्रनिनयादिनमः कृतायेसंतस्याभावः प्रतिप

थै २ तस्येसुप्रवर्त्तेनएव ॥ शंयुप्रैषांते सस्त्रवाहुतिः ध्रुवि विधानं वेघा

लभः वेदविमोको होतुरेव ॥ पत्न्या आभोवात्‌ ॥ होतुभ्यस्ववेदं विहि

मु ५ तत्वाश्च प्रमामुच्यामीति वेदं विमुयो कर्मि होताएवं तूष्णीं वेदं विमुच्ये

मा ५ प्रेमुच्यामीति मंत्रेण होतेवयोः कर्मे विमुचतीति तस्यार्थः ॥ वेदस्य परिषे

वः स्तरणं ॥ मंत्रेण समिष्टयजुर्होमः ॥ प्रतिपत्ति लांगीकारात्‌ ॥ बर्हिः

परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ बर्हिर्होमकाले बर्हिपरिधीश्चाग्नौ प्रास्यतिश्च

राम

भाष्य
१५५

ग्निमध्ये तूष्णीं प्रक्षिपति सहैव ॥ अथैनद्बर्हिरनुप्रास्यति परिधींश्चे

तिश्रुतत्वात्‌ ॥ बर्हिपरिधि प्रक्षेपानंतर प्रणीतामोकः ॥ राक्षसभागः ॥

विर

प्राशित्रादि प्राशनपत्नीभागावेक्षणं ॥ व्रतगृहीतलाल्‌ ॥ बर्हिपरि

प्रक्षेपानंतर प्रणीतामोकः ॥ राक्षसभागः ॥ प्राशित्रादि आधान च

सैभागावेक्षणं ॥ व्रतंगृहीतं येन तस्य विसर्गः भागप्राशनमिति ॥

आपस्तंबः ॥ सूक्तवाकं प्रतिनिवीताञ्जुं कुर्वते न पत्नीं संयाजयंति न

समिष्टयजुर्जुहोति सर्वमन्यत्क्रियते सलिष्टे ते पितृयज्ञ इति ॥ हविः

१ अस्या प्रतिषेध्या क्लीवस्यापि हविरुच्छिष्टस्यात्‌ प्रतिपत्तिरिति तिरितियुक्तं ॥ वचना

त्प्रतिपत्ति कर्मणोपि प्रतिषेध्यः १

च्छिष्टं च॥ पक्षोरणाग्नौ प्राशित्री सनुवष्यते॥ हविरुच्छिष्टस्य सिंहाना
मावदानानंतरमवशिष्टपुरोडाशपात्राणामं घ्रशेषस्य प्रौवं चर्वसर्वत
स्मिन्नेव वाग्नौ सर्वकर्मसमाप्त्यंते प्राशित्रीप्रक्षिपति॥ तदेके॥ विरुष्टि
ष्टमनुसमस्यंतिइति॥ क्र॥ तलात्॥ अप्सु॥ प्राशित्रीसनुवर्तते॥ अथ
वाहविरुच्छिष्टमनुवर्तितं हविः शेषमप्सुदकमध्ये प्राशित्रीप्रक्षिपति॥
नदुतथ्या नकुर्यात् तुलोच्छिष्टं वाण्नन्नेदुतोच्छिष्ट मग्नौ जुहवामेति त
स्मात्पोवे नाभ्यवहरे युरिति क्र॥ तलात्॥ प्राशयेवा॥ वाशब्दो विकल्प

त२

राम

भाष्य
१५६

२१ अप्यवाहविरुच्छिष्टं॥ ऋत्विग्भिरेव प्राशयं प्राशानीयं॥ तेषामेवप्रसुतत्वात्॥
प्राश्नीयुर्वेति क्र॥ तत्वात्॥ ऋत्विजो वा प्राश्नीयुरिति माधवः॥ पितृयज्ञ
कः॥ अथ त्रैयंबकहोममाह॥ त्रैयंबकात्॥ वक्ष्यामीति शेषः॥ त्रैयंबका
इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञासंव्यवहारार्था॥ पितृत्रैयंबकपुनर
नवर्जं पिसैवमात्॥ निर्वपति रौद्राणैककपालान्यावंतोयजमान
गृह्याएकोधिकान्॥ तत्रैयंबकपुरो ... रुद्रैवज्ञानए कुछपानदैक
स्मिन्कपाले सर्व पुरोडाशान्निर्वपति निर्वापादिना निष्पादयति क्रिय

त्र५

तान्त

६२

त्रैक्या॰ ५
१५७

नरस्यपेक्षायां यावंतो यजमानगृह्यास्तावंत एकाधिकाः॥ यावत्संख्या
यजमानस्य गृहे भवाः गृह्याः पुत्रपौत्रपुत्र्यादीन्यपत्यानि तावत्संख्या
न एकेन पुरोडाशेनाधिकान् कुर्यात्॥ ते वै राज्ञा भवंति एककपाला
भवंति॥ ते वै प्रतिपुरुषं यावंतो गृह्याः स्युस्तावंत एकेनातिरिक्ता
भवंतीति श्रवणात्॥ करंभपात्राण्यन्यायेनैवात्रापि गृह्यसंख्याः प्र
जाविषयो ज्ञेयः॥ अत्रापि मातृश्रुतेः समानत्वादिति॥ तथा च मा

श्र॰२ नवे॥ उत्तरतो गार्हपत्यस्यैककपालान् [illegible] प [illegible] ति यावंति करंभपात्रा

राम
भाष्य
१५७

णीति॥ आपस्तंबः॥ प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावंतो यजमान
स्यामात्याः सस्त्रीकास्तावंत एकातिरिक्तानिति॥ यावंतो यजमानस्य
पुत्रपौत्राः इति काठके॥ चतुरो वा॥ अपत्ने सद्यपत्यस्य चात्र चतुर एव
पुरोडाशान्कुर्यात्॥ वाशब्दोऽवधारणे॥ अत एव तेषां करंभपात्राण्य
पि चत्वार्येव कर्त्तव्यानि॥ उदङ्मुखः सर्वं॥ अत्र त्रैयंबकेषु सर्वमु
दङ्मुखः कुर्यात्॥ स जघनेन गार्हपत्यं यज्ञोपवीती [illegible] ति भवेद् उपासीन
एतान् गृह्णाति स तत एवोपोत्थायोदङ्ङ् [illegible] उदङ् सुदीच्या [illegible]

स्व ३

दिशाः सं-चरन्त एषा ह्येतस्य देवस्येति तस्मादेतामुत्तरां

देवया-५
१५९

लेउपधौ रेस्युत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्यु पदधाति तद्यदेतामुत्तरां
२२ दिशां संचेरन्ति श्रुतेः ॥ अत्रमाध्यवान्याधी ॥ यावदुक्ते सोद नास्येत पुरोडाशा
अनस्तेषां संस्कारप्रकारमाह ॥ सजघनेनेति ॥ गार्हपत्यस्य पश्चाद्यज्ञोपवीती
भूत्वा उदङ्मुख आसीन एतान्पुरोडाशान् निर्वप ते ॥ अवषट्कारप्रधाने
लुप्तीकार्ये नैष्टिकधर्माणां प्राप्तेर्निर्वपणादिकं सर्वं ॥ हविरन्यथानुपपत्त्या क्षिप्तानि राम
निर्दिशेत्कान्याह वै नवाहीनि ॥ तद्यदेतामित्यत्र यद्यस्मादेतद्धुतं वसं तस्मा ९६
देतामुत्तरां दिशं संचेरन् ॥ सर्वेषु व्यापारेषु त्विजः समाचरं तीति ॥ उद भाष्य
१५८

२ दक्षिणावृतादक्षिणा प्रतीचीवत् । प्रतीचीचोत्तरावत् । तेनात्र ब्रह्मयजमानौ २
पसव्यमेके लपश्ये । अस्मुर्न लप क्षोत्तु प्रणीता प्रणयनस्याभावः । एवमेव कुरुद्य हननस्या॥
पि दर्शितामा णाप

श्रुखः सर्वं उदङ्आसीन एतान्करणहालिउदग्रंलिष्यन्ति वहं तिसादिनात्र
दिग्विपर्ययो ज्ञापते ॥ उदीचीं दिगत्र प्राचीव भवति प्राचीव दक्षिणाग्नेः
पुरस्तात्सप्रमुखा उदगग्रयोरासनयोरुपविशतः ॥ तत्राप्युत्तरतो
ब्रह्मा दक्षिणतो यजमानरति ॥ प्रणीताप्रणयनं यद्दक्षिणाग्नेः पश्चादुद
गग्रश्चमसः । एतस्य दर्वीहोमाणामपूर्वत्वं चजेमिनिनोक्तं ॥ तत्र
त्र्यंबकेषु शिष्टे राहृतं ॥ अतो नयावदुक्तलेतावदेव भवति ॥ नाधिकं
प्रवर्ततिः प्राप्तं ॥ एक एवाध्वर्युः सर्वं यथाश्रुतं करोति ॥ ततश्चात्रा

देवपा.५
१६१

ग्न्य न्वाधान ब्र सवरण प्रणीता प्रणयनपरिस्तरणामभाव:॥पात्रा
ण्युपकल्प्यं॥ग्रहणं कं नंपेषणं कपालोपधानं श्रपणं पात्र्या मुद्वासनं च रू
वक्ष क्षोल्मुक माद्यार्थे प्रज्ञा नाध्वर्युणा त्रयाणां त्रयाणां चतुष्पथगमनाद्या
सं जं नांत॥ततआगत्सो दको पस्पर्श न मिति। प्रोक्षणी संस्कार हवि:पा
रू.५ त्र प्रोक्षणा स्फोदक निनयनादे नुक्त स्याभाव एव॥पात्रासादनंतु गार्ह
पत्यस्य दक्षिणत: पश्चाद्वा दक्षिणत श्चेदुदक संस्थानुदगग्राणि प्र
सगग्राणि वापा त्राण्यासादनीयानि पात्रा॥प्रत्यक् संस्थानि वोदं

राम

भाष्यं
१५१

ग्राण्येवोपश्चात्त्वे प्रत्यक्संस्थान्युदगग्राणि॥उदक्संस्थानि वाप्र
त्यगग्राणीति॥ग्रहणं तत्र स्रुवेन कर्त्तव्यं॥ कृष्णाजिनं दक्षिणग्री
वं नास्तरणीयं कं नमध्वर्युरेवाद स्फुरत:॥ स्तिरत् करोति॥ दृषदुप
दृषग्रा॥कपालोपधानं च प्रत्यक्सं स्थं गार्हपत्यस्य उत्तरभागे॥अं
अम्बु५ गाराणां उद्धृ नं दक्षिणत:॥प्रथमकपाल धर्मेण सर्वेषां कपालानां
प६ मुपधानमिति॥कपालानुपदधातीति बहुवचनात्तिपुरा शमेके
के कपालं भवति॥अन्यथा एक कपालाद्से अस्मिन्नेव महतरे कपालस

३.५.८इ.परेख३

देवया-५ १६०

येषां श्रपणादिकं भवत्येकमेव सर्वसाधारणं कपालं स्यात्॥ देशोऽस्य
देशानपि चतुष्पथाख्यूकरस्थाणुवल्मीकादीनुत्तरादिग्भवस्थितानेवाश्रये श्रा २
त्॥ उक्तेषु जुहोतीति चतुष्पथे श्रवणात्॥ उक्तअनुख्यो [illegible] देशविशेषे खेन ३
स्याद्देशस्तत्र श्रुतत्वात्॥ जुहोतयः॥ एतेन्वेषं बहु जुहोतयो भवंतीनपते
यः॥ अत्रैव स्थामिन॥ त्र्यंबका नाम पुरोडाशास्तानिह प्रस्तुतास्तेषां हो हरि ५ राम
मं वक्ष्यतीति तास्तांश्च पार्श्वं समुद्यास्याः श्रौतहार्यं पं नादुल्मुकमादाय दक्षिण नृपालान् ५ वा ५ प्रच
मं जुहोतीति॥ तदेवाह वैहकर्मणा उसत्तिवाक्यं अनेकगुणत्वात्॥

भाष्यं १६०

नलक्ष्यहोमस्यापनमेवैतेषु रोडाशानां भागस्याधननिमित्तं नैमित्तिकं।
नैष्ठिक एव धर्माः स्युः। यस्तु पेत्र्यंबकैरय यजैतेत्यादि व्यवहारः॥ ने
सहोमानां गतयागाभिप्रायः पार्थव्यः इति॥ अतो जुहोतयः एव वा
नयजतयः॥ अवषट्कारात्॥ नवि ह्येते वषट्कारो अवषट्कारा येषां ते
स्तानवषट्कारात्॥ जुहोतीत्युपदिष्टोऽपि यत्र्यंबकैर्यजेत अप्प
देषए तैर्यजतस्ति पजतिशब्दश्रवणादुक्तेमं [illegible] वषट्कृते हो ति ९ अ ६
मो भविष्यतीति शंकानिरसर्थमिदमुक्तं॥ तस्मादवषट्कारा एते

जुहोतौ एवाउ सन्निवाम्ये जुहोतीत्युपदेशात् । अन्यत्र गौणो यजति
शब्दः ॥ अक्तान्या ॥ अक्ता न्याए तान्सुरोडाशांकुर्यादनक्ता ॥ उभ
यथापिश्रुतत्वात् ॥ तेवाअक्ताः स्फुरन्तं हि हविर्वा अनक्ताए वस्तु
रितिश्रुतत्वात् ॥ अंजनमुत्ताभिघारणं प्रोणदानेन ॥ तयोरयं विक
ल्पः । तानभिघार्यानभिघार्य वेत्यापस्तंबः ॥ पात्राण्यक्त्वा
दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ स
धर्मकपक्षे श्रपणाभिवासनपात्रांगुलिप्रक्षालननिनयनांते

राम

भाष्यं

१६१

पलाशपत्रमूलावदानपात्रीणां संमार्गोक्तेते ॥ तौरोप्रान्सुरोडाशा
न्पात्र्यांश्रुत्वाए कस्यामेव पात्र्यामुद्धास्य दक्षिणाग्नेरेकमुल्मुकमादा
य चतुष्पथे उल्मुकादानस्य दृष्टार्थत्वात् । तद्दक्षिणाग्नेरुल्मुकं प
न्यसंस्कारपूर्वकमुपसमाधाय तस्मिन्नग्नौ पलाशपत्राणां यन्मध्यमं
तेन होमः कर्तव्यः । अपरे पलाशपत्रं चतन्मध्यमं पलाशपत्रमध्य
मं तेन होमः ॥ अपूर्वत्वपक्षे तु यथाश्रुतमेव ॥ चतुर्णां पंथां समाहारः ॥ चतुष्पथे । चतुर्णां पां ८
न्यचतुर्भ्यो दिग्भ्य आपातोश्चतारः पंथानो यत्र संगच्छंते ॥ तत्राग्निमुप

पवदानंनकर्तव्यं। अन्यत्र साविनियोगस्य

देवया. ५
१६२

समाधायजुहूपानिसर्पः॥ तां सार्द्धपात्राणि समुद्यास्यान्वाहार्यपचना

न२ दुल्मुकमादायाद्युरवे सं जुहोतीतिश्रवणात्॥ सर्वेषामवदानं समस्त

स्यतिरिक्तवर्ज॥ मध्यमेपलाशपर्णे जुहूस्थानीये सर्वेषां रोडाशानां

पुरोडाशानामुत्तरार्द्धात्समस्तस्यावदानं कर्तव्यं॥ अतिरिक्तं वर्जे अति

स्वि५ रिक्तमं कपालसंख्यातो धिकं निर्मितंपुरोडाशं वर्जयित्वा॥ तस्याव

क्ष्यमाणत्वात्सर्वेषामवावदानेनस्यैवनावपनिप्रक्षेपोतिरिक्तो

भवतीतिश्रुतत्वात्॥ अत्राहापस्तंबः॥ चतुष्पादेशोल्मुकसमा

राम

भाष्यं
१६२

स्रुक्

धायसंपरिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्तरार्द्धात्समवदायमध्यमे

नोत्तमेनवापर्णेनजुहोतीति॥ अत्रेषुभिश्रवणं॥ अत्रान्वेति अभिघा

रणंप्राणदानमपोर्विकल्पः प्रागुक्तः॥ तथा तेषुश्रुतमभिघारणं प्राणदाने

रण३

विदानीमभिश्रवणंउपस्तरणमभिघारणं च भवति॥ प्राणदानाभावप

देवनउपस्त५ क्षेतुनभवति॥ मिश्रणत्रीरणाभिघारणेअभिधीयेते॥ सआज्यस्योपस्ती

मद र्यद्विहविर्द्वोषावदायाधोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतिसंवाज्येन

मिश्राहुतिरूपेतरहतिश्रुतत्वात्॥ एषतरहतिजुहोति॥ पूर्वमग्निप

रिस्तीर्य समिधमाधायोदङ्मुख उपविश्यायपो वम वदायपलाशपत्र
मध्यमेनैव एष ते रुद्र भाग इति मंत्रेण स्वाहाकारांतेन जुहोति ॥ सजु
होसि एष ते रुद्र भाग इति श्रुतलात् ॥ रुद्रं रुद्रयपति भाग: ॥ तेवैरो द्राभ
वंती इति श्रुतलात् ॥ एष ते हैरो रुद्र इति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात् ॥ ब्र
ह्मयजमानावपि पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखावुपविश्य पूर्ववन्नेर ॥ अतिरिक्त
मारवुत्करे उपकिर एष त इति । अतिरिक्तं रोडपुरोडाशं मारवुत्करे
आखुभिर्मृषिके रुत्कीर्णपांसुराशो उपकिरति उपगूहति पांसुभि

राम
तः १५

रंतर्हितं करोती सर्प: ॥ अपयाए षए वी निरिक्तो भवति । मारवुत्करे
उपकिर एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुरिति श्रुतलात् ॥ उपकिरणं चा
त्र तिर: कारणं अंतर्हितकरणमिति सर्प: ॥ तस्मुपकिरति तिर इव वै गर्भो
तिर इव वै तद्यदुपकिरणमिति श्रुते: ॥ आगम्यावरुद्रं मदीमहीति जपंति
आखुत्करदेशाग्नेः सर्वे अधिकृताय जमान ब्रह्माध्वर्युरग्नीध्राः
व रुद्र मदीमहीति समुमंत्रं जपंति ॥ अपपुनरेरुत्सज्य पेस व रुद्र मदीमही
तिश्रुते: ॥ यत्तलपूर्वएवापंह विहोमस्त्वत्राग्नौ प्रोपिनविद्यते

९३
९४
९५

दनपा ५
२६ व

रित्तिर

तेनविनैतेपितृवताजेपयुः पुनरेमेतिवचनादास्तुत्तरोपरिकरणाया
पिंसर्वएवैतेगच्छेयुःस्वामिनः॥अतएवचपुनरागमनवचनात्स्वदे
शस्थिनएवोत्करुपकिरेस्यंत॥नपुनस्ततआनीयेतिगम्यते॥अ
ग्निंत्रिःपरियंतिपितृवत्सव्यावृतानाध्यानाः॥त्र्यंबकमिति॥ततस्तेस
र्वेपूर्वैपूर्वेणत्र्यंबकंयजामहेइतिमंत्रेणपितृवद्दिसप्रदक्षिणंत्रिरग्निंप
रियंतिपरित्तोगच्छंतिविंकुर्वाणाःसव्यावृताधानाः सव्यान्नरुरुदक्षि
णेनपाणिनारुद्धयंतोवादयमानाः॥अथापसलवित्रिःपरियंतिस

राम

भाग
२६४

व

व्यानृतानुपाघ्नाणाः त्र्यंबकमितिनिश्चितेः॥देवच्चैतेनैवदक्षिणानाघ्नानाः॥
एतेनैवपूर्वेणत्र्यंबकमितिमंत्रेणदक्षिणोरूनाघ्नानाः दक्षिणेनपाणि
नाकुद्दयंतोदेववद्दितिप्रदक्षिणंत्रिः त्रिवारमाग्निंपरियंति॥अथपुनः
प्रसलवित्रिःपरियंतिदक्षिणान्नरूनुपाघ्नानाएतेनैवमंत्रेणेतिश्रुतत्वा
त्॥अपसलविअप्रदक्षिणं॥प्रलविप्रदक्षिणं॥एताचतएवश्रुतत्वा
त्तत्वद्दिसनेनाप्रदक्षिणमात्रंप्रतीयतेनपुनःप्राचीनावीतित्वं॥त
स्याविधानात्॥कर्मणःपिमत्वाभावाच्च॥कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र

मेर

देवपा-५
१६५

पतिकामा भगकामा वा ॥ यजमानस्य कुमार्यो परिणीताः पुत्र्यश्चोत्तरेण
त्र्यंबकमिति मंत्रेण पतिवेदनमिति सेनेनो भयत्रेतिपितृवेदे वेदस्य परिक्र
मेण सहैव त्रिस्त्रिः परियंति। पतिकामाः पतिकामयमानाः भगकामा
१मा वा सौभाग्यं कामयमाना वा ॥ तदुक्तमपि कुमार्यः परीयुर्भगकामा वापि [illegible] ति राम
कामा भुत्वा सा मंत्र्यंबकमिति श्रुतत्वात् ॥ सो प्रापयजमानो जलिनोदस्यास
न१ गोः प्रापणं ॥ हुतावशिष्टैराज्यैस्तुरोडाशैर्न यजमानो जल्लिनोदस्याति
व [illegible] पति ॥ किंपादुदस्याति ॥ अगोः प्रापणं ॥ देशान्पशाश्चितान्नर्द्धमुरवोपि भाष्यं

१६५

३ अकृत्स्नार्थापततो धारयतीत्यर्थः। ता त्वि ३

गोर्वा प्राप्नुयात् ॥ अथैतान्यजमानो जलो समोप्यो र्द्धानुदस्यातियथा गोर्मुखं
न प्राप्नुयादितिसुले ॥ प्रतिगृण्हासेनात् ॥ एतान्नर्द्धमुदस्तौरोडान्पुरो न२
डाशानंतरिक्षात् ॥ अधः पततः यजमान एव प्रतिगृण्हाति लिप्संदउप
स्पृशंतीति श्रवणात् ॥ तोप्य उदस्तांस्ततः विलिप्संतो नानोस्पितानुप
लब्धुमिच्छंति ॥ तानंतरिक्षस्थितान् पुनर्हस्ताभ्यां प्राप्नुयादिति यजमान
एव न च्छति रत्नरपि वा च्छंतीति बहुवचनमिति हरिस्वामिनः ॥ अत्रायम
रिक्षा१ उपस्पर्शनं ॥ अत्राप्ये अंते [illegible] सनतां गृहीणो भूमौ पतितानामुपस्पर्श

देवपा.५
१६६

नैतान्विलिप्संत उपस्पर्शतीति कृते लं ध्रुमिछंतो लिप्संत: तद्विपरीता: विलिप्संत: लघुमरा का: संतो भ्रमोपतिता स्तान्पुरोडाशान्सं श्याद् उपस्पर्शतीति माधव:॥ मृतयो: ह्र वा वेणुयष्ट्यां कुपेवा सज्योभय [illegible] णुरस्तव तस्था३

ऊं स्राव ल्मीका नाम न्यतम स्मिन्नुत क्षेपण व दासज जेसेतत्त इति॥ ता नै

नरौद्रान्सुरोडाशान्मृतयो: वत्वा अर्द्धादिके पाल द्वयोर्भृतयो: [illegible]ल्मीका रयो: रज्वा निर्मितयो रा रो प्यवेणु यष्ट्यां कु[illegible] पेयन्ति परक्ष्सजे तुला हे वेणु निर्मित भाजन द्वय मुक्ते वाव भयत आसज्योभयत: प्रांतयोर्ब राम

भाष्यं
१६६

व थ त१ भाष्ये वेणुर्वंशः वल्मीकानां मध्ये अन्यतमस्मिन्निति स्थाणौ वा वृक्षे वा वंशे वा वल्मीके वा एतत्तेस्म्यैम्न त्रेणोत्क्षेपणवदासजति॥ अवलगयति॥ उत्क्षेपण वदित्युक्तो: प्रापणं दत्रौ स्थाणुश्छिन्नाग्रवृक्षमूलं शुष्के स्थाणा विसाप स्तव:॥ तान्द्वयोर्मृतकयो रूपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कुपे वा भयत आवध्यो दक्षमेरसूपदि वृक्षे वा स्थाणु वा वेणु वा वल्मीके वा विंदेत्तोस्मिन्नासजेत्तेत्त स्वेति कृतवान्॥ यत्र तेर्णय आमपे आमपने धान्यं वद्धैसेतत्स्मत्तं भृत मेव प्तत के स्यार्पक: प्रसन्न:॥ तानौद्रान्पुरोडाशान्द्वयोर्मृतयो रूपनह्य

मेजि२
से २
क्षप
ज्यै ५

देवभा० ५
१६७

बध्वावेणुयष्ट्यांउभयतोबध्वा॥ यद्वाकुंपउभयतः शिक्याभ्यामावध्यवे
णुनिर्मितभाजनद्वयमुक्तोदाहृविशेषोवीवधापरपर्यायःकुंप॥तस्मि
न्नुभयतः॥ उभयपार्श्वयोः वेणुमयोर्भाजनयोस्तानैरोद्भानावस्थलेन
सार्द्धं मुरस्थरे सोमस्तु खेसुरं गत्वा रक्षस्स्थाणवाद्यन्यतरस्मिन्नुपवी
वधमासजति लगयति इतिमाधवः॥ अपिनामनयोः सर्वोबंधं कृत्वा
शुष्के स्थाणौ वाल्मीकवपायां वावधायेति आपस्तंबः॥ इतिवासार
ति॥ क्रियांतरस्यानुपदेशात् इतिवासारतिजपन॥ इति निष्काप्यसे
वाक्ष्या-मति

५प
अव

२ समीप्य
राम
ब
चै भाव्यं
१६७

वैनेमतत्स्वयंमुहिनकं चनहिनास्ति न स्माद्दाह इतिवासाइति श्रवणाद्दा
सक्तस्यनिष्फलीकरणमनेन कर्तव्यमितिकेचित्॥ अनपेक्षमेसोपस्य
शंसयः॥ तेपूर्वोक्तायजमानादयोरौद्रान्स्थाणवाद्यावासज्यप्रक्षिप्मा
वस अनपेक्षमेस रौद्रपुरोडाशहोमस्थानेचतुष्पथंपश्चाद्दर्वलोक
पंतएव सामैकेधप्रेद्धामागसापउपस्पृशंति सर्वेउदकमालभंते
अपदक्षिणान्वाहुन [illegible] वर्त्तंते ततोगृहमागसप्रणीता विमोकः॥ रा
क्षसाभागंचरुत्वोदकोपस्पर्शनंकुर्यात्॥ अपूर्वादर्विहोमात् इतिप
हुनन्यावर्त्तंते तेप्रातीक्षांपुनरायंतिपुष्परसाग्रउपस्पर्शः॥ इति श्रवणात्॥ ते
सर्वे स्वं स्वं दक्षिणंबाहुमनुलक्ष्यप्रादक्षिण्येना

ण
न६

सैंप्रणीतावितिसिंकेराक्षससभागावपि नभर्तएव॥ ततः प्राग्व्रतविसर्गा
त्तिश्याद्विकरणपक्षेव्रतविसर्गादिनमः मलापेतंतं कृत्वावपनंकुर्यात
अन्यथावपनमेव॥ ततः समारोप्यगृहेगृहाग्निहोत्रशालापांगार्ह
पत्यंनिर्मथ्याग्नीविहृत्यतदानीमेवसद्यः पौर्णमासेष्टिः कर्त्तव्या॥
अथाकेचिन्नत्रमश्रूवपनंवासमारोप्याग्नीउदवसायेवह्यिते नयजतेन

हितद्दावकल्पैतयदुत्तरवेदाग्निहोत्रंजुहुपात्तस्माद्रुद्रवस्यतिगृहाग्निम
थ्यानिर्मथ्याग्नीपौर्णमासेनयजतइतिश्रुतत्वात्॥ अत्रमाधवः॥केश

श्मश्रूणिवापयित्वाग्नीगार्हपत्याहवनीयौसमारोपदक्षिणाग्नेरप्युप
लक्षणं॥ यद्विधापीभवेयुः॥रतिवक्ताः सामेधाः॥अथशुनासीरीयमु
च्यते॥१०॥शुनासीरीयमतः॥अनंतरंतिसाकमेधादनंतरंतत्कालमेव
शुनासीरीयंभवतीत्यर्थः॥सयत्रैवसाकमेधैर्यजतेतच्छुनासीर्येणय
जेतेतिश्रवणात्॥ अत्रहरिस्वामिनः॥यत्रकालेसाकमेधैर्यजतेतत्र
त्रैवशुनासीर्येणेतिनंतद्दिवसनियमाय॥ किंतर्हिसंवत्सरपोः पर्वणोस्तत्र
 चतुर्थेमासीतितदान्नाकानियमार्थः॥ साकमेधप्रसासानैयजनीयेहनीदं

देवया ५
२६९

यजेत निपुणतश्चतुर्थमासं नाद्रियेतेत्यसर्पः॥ कुत इत्यत आह॥ तस्माद्यैरेवकदा
चैतेन यजेतेत्युपसंहारात्॥ अत्र माधवः॥ यत्र यस्मिन्नेव काले साकमेधे
र्यजेत तत्तदानीं तदनंतरकालएव यजमानः शुनासीरीयं ते॥ ननु शुनासी
र्यस्यापि चातुर्मास्यत्वान्मासचतुष्टयस्य व्यवधानमपेक्षितमित्याह।
यद्यपीति॥ चतुर्षु मासेषु संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेव वरुणप्रघास साकमे
धभेदेन त्रिस्त्रिर्वारं यजते तेनैव संवत्सरमाप्नोति वैश्वदेवादयः प्रत्येकं
चातुर्मास्यपुरस्कारेति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानां मासानामाप्तत्वात् न तत्सु

चर्तु ५

स्मि २
ण्यत्ते ३
राम

भाष्यं
२६९

दायरूपः॥ संवत्सरोपि यजमानस्य स्वायत्तो जात इत्यसर्पः॥ उक्तमर्थं नि
गमयतीति तस्मादिति॥ तस्माच्चतुर्थपर्वणः शुनासीरीयस्य संवत्सराति
रिक्तः॥ प्रातिस्विकः कालो नास्ति यस्माद्यदाकदाचिदेव साकमेधानंतरं
यजेतेत्यसर्पः॥ तद्व्याख्यातं यस्तत्रैताप्युक्तं शुनासीरीयमित्यादि॥ यदेच्छे
त्॥ साकमेधानंतरं यजमानो यदेच्छेत्तदानीमेव त्र्यहे वा त्र्यहे वा चतु
रहे वा अर्द्धमासे वा मासे वा॥ चतुर्षु मासेषु वा तत्र शुनासीरीयं कुर्या
त्॥ तस्माद्यैदेवकदाचैतेन यजेतेति श्रवणात्॥ अतएव चोक्तं मासं त्वे
प

पि ३
य २

देवपा. ५
१७०

न ॥ ततो ऽध्येहेच्चतुरो हैमासे मासि चतुर्षु मासेषु शुनासीर्येण यजत इति ॥
मानैवस्य ॥ शुनासीर्यं चतुर्षु मासेषु समेऽप्यतुरो है मासि वा वैश्वदेवेन आख्यान
मिति ॥ कात्येच ॥ तदहः शुनासीर्यं चतुर्थ्यां मासि चतुर्षु वेति ॥ पौर्णमास
धर्मा बर्हिर्वर्जं ॥ अत्र शुनासीर्ये बर्हिर्वर्जिताः पौर्णमासधर्मा भवंति ॥ बर्हि
स्तु वैश्वदेवपर्ववत् त्रेधा संनद्धं भवति ॥ बर्हिर्ग्रहणं प्राचीनप्रवणे दण्डाहतेवा
सः कुत्रापरस्यः स्पृत्तरदसादीनामुपलक्षणार्थं ॥ अतो तेषामप्रतिषिद्धत्वा
त् ॥ तथा हि अपि यस्माच्छुनासीर्येण यजतेति प्रकृतसनस्यावेतापाकिरः

राम
भाष्यं
१७०

५री

त्तरवेदिं नागहंति पृषदाज्यं न मंथंत्यग्निं पंचप्रयाजा भवंति त्रयोऽनुयाजाः
कृ समिष्टयजुरिति ॥ अत्रोत्तरवेदि पृषदाज्ययोराग्रयणयोरेव प्रतिषेधा मि
त्तानुवादः ॥ अग्निमंथनं तत्र प्रतिषिद्धं न मंथत्यग्निमिति ॥ तेषां वै चतुर्थ
ग्निं मंथयतीति विधानमपि मंथनस्यास्ति ॥ अतो विहितप्रतिषिद्धत्वात्
मंथनस्य शुनासीर्ये विकल्पः ॥ तत्र यदा मंथनपक्ष आश्रीयते तदा वैश्वदे
वत्नव प्रयाजा नवानुयाजादि भवति ॥ बर्हि च बाणेन तत्सूत्रे चोक्तत्वाद
र्शनात् ॥ तथा च सूत्रं समानमन्यद्वैश्वदेवेन पौर्णमासवमथ्यमान इति

देवया०५
१७२

आश्वलायनोपि॥समानावैश्वदेव्येति ब्राह्मणेपि॥यद्वैश्वदेवस्य तंत्रं यत्तंत्रं॥यच्चुनमप्पते पौर्णमासैमेव तंत्रं भवतीतिपन्यत्रप्रयाजा ऽऽसादिना नवप्रयाजनवानुयाजानां त्रयाणां समिष्टयजुषां वैश्वदेवधर्मिण्यात्तुर्मास्येति सनेनप्रासानां निषेधः॥तदतिरिक्तानां वैश्वदेवधर्माप्रतिषेधाभावात्त्रेधाबर्हिः कुशाग्रस्य प्रस्तरः प्राचीनप्रवणोदेत्रोत्तानां निवासांसि... येसैलवैश्वदेवधर्माध्यत्र ... भवंसेव॥निसेष्वौषधिफानि शुनासीरीये निसेभ्यः पंचभ्यो हविर्भ्यः आग्नेयादिपौष्णांतेभ्योधिका

राम
यं ८
भाष्यं
१७२

भ्य१

निह विंषिज्यं तरति शेषः॥तान्येवाह॥शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः॥शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ॥ताभ्यां शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः पुरोडाशः॥षष्ठं हविर्भवति॥शुनो वायुः सीर आदित्यः॥अथैतान्येव पंचहवींषि भवंतीसूत्रं॥अथ शुनासीराय द्वादशकपालपुरोडाशो भवति॥न शुनासीराभ्यां शुपरवासराद्॥इंद्रायवा शुनासीराय वा पव्यंपयः॥वायव्यं वायुदेवत्यं पयः सप्तमं हविर्भवति॥अथ वायव्यं पयो भवतीति श्रुतत्वात्॥एतच्चोपांशु भवति॥वायव्ये स्वपांशु प्रकर

साद् २

उक्तत्वात्॥इंद्रावा शुनासीराय॥अथवा इंद्राय शुनासीराय द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति३

देवया-५
१७२

णोऽभ्युक्तत्वात् ॥ इदमिदानीं चिंत्यते ॥ किमिदं पयो धर्मं वा भवतु लौकिकमिति
किंतावत्प्राप्तं स्वरूपेण वपक्षः ॥ लौकिकं प्रतिधुक् श्रूयते ॥ तस्य पयो लौकि
कं भवति ॥ कुतः प्रतिधुक्श्रुतेः शाखांतरे वाप्यय[illegible] पयः प्रतिधुक्
भवतीति श्रूयते ॥ प्रतिधुक्शब्देन तत्कालदुग्धं धारोष्णं पयोऽभिधीयते
यदि वधर्मं वर्जयेत तदा आज्यनिर्वापानंतरं दोहः प्राप्नोति परिक्षालन
निनयन श्रपणं च अतश्च प्रतिधुक् विरुध्यते ॥ अतो लौकिकमेवेति
प्राप्त आह ॥ नाविरोधात् ॥ न[illegible] एतत्पयो लौकिकमस्वतंत्रं भवति

राम

भाष्यं
१७२

किंतु धर्मवेदेच प्राकृतपयोधर्मक्रमिस्यर्थः ॥ कुतः अविरोधात् ॥ नहि धर्
मेषु क्रियमाणेषु प्रतिधुक् विरुध्यते ॥ नन्विदानीमेवोक्तं कालश्रपणाद्
यो विरुध्यं वरति ॥ सत्य ॥ प्रदानकाल एव श्रुतं नासीत् स्यागतानंतरं दोहः करि

नि४

ष्यते ॥ अधिश्रपणपरिक्षालनेन न न श्रपणवर्जिताः सर्वे धर्माः करिष्य
ते ॥ तेन धर्मवत् भविष्यति प्रतिधुक्स्यापि विरोधो न भविष्यतीति ॥ प्रकृ
तिर्दर्शिताऽत्र ॥ प्रकृतावपि प्रकरणपठितानां धर्माणां मध्ये यावंतो न
विरुध्यंते तावतां क्रियाद्दृष्टा ॥ यथा प्रातर्दोह एवा तं च न वर्जिताना

मिति ॥ अतः शुः शुनासीरीययागानंतरमेव प्रतिधुक्त्वाविरोधिभिर्वा सौर
पेनो होहि कर्तव्यः स्विति ॥ यवाग्वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ अथवा वायव्यं य
स्य वाग्वः संभूह विभर्भवति न पयः तंडुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते ॥
यवाग्रूपश्चेष्युपांशुत्वं वायोर्भवत्येव ॥ तेषां वै चतुर्णां हविषां त्रीणि त्रीणि ह
वींष्युपांशूनि स्तानि भवंतीति हविः संबंधेनोपांशुत्वं विधानात् ॥ सौर्य
एककपालः ॥ सौर्यः सूर्यदेवत एककपालः पुरोडाशोष्टमं हविर्भवति ॥
अथ सौर्य एककपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वात् ॥ अथ सप्युपांशु

एककपालाश्चावारुणाद्युत्कृत्वात् ॥ सर्वहुतश्च ॥ सर्वहुत एककपालैः
पार स्कृतत्वात् ॥ एवं चात्र त्रीणि हवींष्युपांशु भवंति ॥ निसृष्टसावित्रेः ॥ वाय
व्यं ॥ सौर्यश्चेति ॥ सीरं षड्योगं दक्षिणा ॥ अत्र शुनासीरीषड्योगं षड्भिर्ये
रनुडुद्भिर्युक्तं सीरं हलं दक्षिणा भवति शुनासीरवातरान्युज्यंत इति योगाः
बलीवर्दाः षड्योगा यस्य यस्मिन्वा तत्षड्योगं ॥ ओ द्वादशो वा ॥ वाश
श्रौ ५ ब्दो विकल्पार्थः ॥ अथवा द्वादशो वा द्वादशो महांतो बलीवर्दा दक्षिणा भव
ति ॥ न सीरं ॥ श्वेतोऽश्वः ॥ सौर्यस्य ॥ सौर्यस्य पुरोडाशस्य श्वेतोश्वो द तो

देवया·५
१७४

क्षिणा भवति [illegible] ति॥ न सीदति तस्याश्वः श्वेतो
दक्षिणेति श्रुतत्वात्॥ अभावे गौः॥ अभावे श्वेतो गौर्दक्षिणा न भवति॥ पश्च
श्चयं श्वेतं न विंदेदपि गौरेव श्वेता स्यादिति श्रुतत्वात्॥ अत्र हुतवैश्व
देवपर्वणो वरुणप्रघाससाकमेधादि कालेषु प्रसवरजोदोषसूतकप्र
वासादि पातेपि नियतकालत्वात्॥ अत्र वरुणप्रघासादि कर्त्तव्यमेव॥ राम
क्रतौ पौर्णमासेष्ट्यां स्थितत्वात्॥ चातुर्मास्यानां च पुनः प्रारंभो
पि सूत्रकारेणापि कार्यत एवादर्शपूर्णमासवदेव॥ तथा चोक्तं

भाष्य
१७४

सीरीयेणेष्ट्वा आग्रा॥ मिन्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सोमेनाग्निष्टोमेन पशुना ५

उनेन॥ प्रक्रांतेष्वपि वैतेषु सूत्रकारादावनुष्ठितमिति॥ अथोत्सर्गपक्षे
शुनासीरीयस्य कालांतरमाह॥ संवत्सरस्यो: फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरी
येणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्वा यजेत पौर्णमास्यां॥ यो यजमानश्चातुर्मास्यैः
सु ४ संवत्सरं प्या[illegible] मिच्छति संवत्सरपर्यु:॥ तस्य संवत्सरं व्याप्तुमिच्छोर्यजमा स
नस्य फाल्गुन्युदृष्टे फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शुना वाग्नीषोमीयेणेष्ट्वा [illegible] आ
ग्नेय्या यजेत्॥ तदेके रात्रीरपि पायिषांति [illegible] ति स
यदि रात्रीरपि पायिष्यन्थ हः पुरस्तात्फाल्गुण्यै पौर्णमास्या उदृष्टे तप्छुना

देवया॰५
१७५

सौर्यैण जयते तत्प्रादीक्षित तं नानीजानं पुनः फाल्गुन्यां शुक्लप्रतिपदि शुना
ग्नीषोमीयेण रुष्या वा आग्नेय्याय जेत्[illegible] वैदुके रात्री रा[illegible]पिपयिष्यंति स्य २ तेस्तिस्रुते:।
प्रसिस्रात्री रापिपयिषेय्यदः पुरस्तात् फाल्गु[illegible] न्यैपौ
र्णमास्याउदृष्टं तत्पुनाशुनासीर्यैण यजेताथ दीक्षित तं नानीजानं पुनः फाल्गु
न्यै पौर्णमास्याभिप[illegible]॥ फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गु
नी॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी॥ फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् यदा विप्रकृष्टं
दृष्टं [illegible] यं चंद्रमा आस्मिन्दृश्यते तस्मात् शुक्लपक्षः॥ तत्र प्रथमायामत्यत मति

राम
भाष्यं
१७५

यौ शुनासीर्यैण यजेत॥ अथानंतरमेव सोमयागार्थं दीक्षेत कालविलंबो
२ ७ न कार्य इत्यर्थः॥ इति माधवः॥ [illegible] दृष्टं शुक्लपक्षः तस्मिन् प्रतिपद्येव शु
नासीर्यैण यजेत॥ अथ दीक्षेत॥ अथानंतरं तस्मिन्नामस्मिन्वाहे दीक्षा मि ७
नुसारेण दीक्षितेति हरिस्वामिनः॥ देवान्मानुषाद्वा विघ्नाद्विलंबे पित
स्यावधिमाह॥ तन्नानीजानमिति॥ अनीजानं सोमेनानिष्टवंतं चातुर्मास्य
याजिनं पुनरागामिनी फाल्गुनी पौर्णमासी नाभिपर्येयात्॥ परीतां अति
रिक्रांता न भवेत्॥ अपितु ततः प्राग्वा वध्यं सोमेन यष्टव्यमित्यर्थः॥ तैं ७

देवया.५
पृ७६

काटके॥ असचोग्निष्टोमाय दीक्षते पशुनावेति॥ शुंगांरवो यतः सामे नो सर्गः पशुनेष्ट्वा वेति उत्सर्गपक्षे अयं कालः॥ रतिनत्सर्जमानस्येति श्रुतेः॥ अयं पक्षो ऽधिकारी विशेषस्यैवेति निगमयति इति॥ त्विति द्विविधो यथेष्ट्वा चातुर्मास्ययाजिनो॥ सत्कृदनुष्ठायोत्सृज्यमानः पुनः प्रयुंजीत॥ तत्रोत्सृज्यमानस्य अयं पक्षोऽभ्युक्तः॥ अथ पुनः प्रयुंजानस्य पक्षमाह॥ आवृत्तिरनीजानस्य॥ फाल्गुन्यां सोमयाजिष्टी नामन्यत्र मेनानीजानस्यानिवृत्तो यजमानस्य चातुर्मास्यानामावृत्तिर्भवति॥ तत्रावृत्ति पक्षे शुनासीरीयस्य वैश्वदेवपर्व

ण श्च कालमाह॥ फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं॥ आवृत्तिपक्षे फाल्गुन्युपवसथे मुख्यायां फाल्गुन्यां पंचदश्यां शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवं॥ प्रात [illegible] प्रातः प्रतिपदि वैश्वदेवं पर्व भवति प्रतिवर्षमेवमेवं कर्तव्यं॥ अथ पुनः प्रयुंजानस्य पूर्वेद्युः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीर्येण यजेत। अपरात् वैश्वदेवेन। अपरे पौर्णमासेनैतद्दुष्प्रयुंजानस्येति श्रुतेः॥ पूर्वेद्युः पंचदश्यां प्रातः प्रतिपदीति हरिस्वामिनः॥ पक्षद्वये चतुर्थी फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां शुनासीर्येण

ह॰ ४
राम
भाष्यं
१७६

भवेप्रीति

देवया० ५
१७७

यजेत॥ प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजेत तदनंतरं निसेन पौर्णमास्ययो
गेन [illegible] प्रयोगेन रसयं प्रयोगौ क्रमद्भुतिमाधवाचार्याः॥ मानवे॥ संव
त्सरस्यां तेषां पूर्वां पौर्णमासीं ताम् शुनासीर्ये [illegible] पवसृत्येति योत्तरतां वैश्व
देवायेति॥ आपस्तंब॥ चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यक्षुनायिजेत फाल्गुन्या उ
दृष्टे सोमा यदीक्षेत तत नानाबीजानम परफाल्गुनी [illegible] पर्वादयारिति
वैरखल्प सजमानः स्यात्पुनरालंभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासी
रीयेणेष्ट्वा पंचदश्यां वैश्वदेवेन यजतेरति॥ पंचवार्षिकाणि॥ एतान्येवद्वि

पंचदश ७

राम
भाष्यं
१७७

त्रिरपरमितं वाभ्यस्येदिति॥ पंचसांवत्सरादिकेषु वैश्वानरपार्जन्यापंच
होताचनाभ्यावर्त्तेत कोपक्रमहाद्यथान्वारंभणीयेति॥ त्रिविधानि चातु
र्मास्यानि॥ ऐष्टिकानि पाशुकानि सौमिकानि च॥ तत्रैष्टिकास्कतानि॥
सौमिकानि [illegible] सपैकाह इत्यस्मिन्नध्यायेन वक्ष्यंते चातुर्मास्याः सोमाः
सत्र॥ अथ सपाशुकान्यभिधीयंते॥ तानि चत्रारवांतरे समाम्नातानि
तेषु च पर्वपुरोडाशाम नुपर्व हविषां निर्वापः उक्तः॥ तत्र च पशुरपि प्रधानं॥
पर्वहवींष्यपि प्रधानभूतान्येव तत्र पशुरेकः हवींषि बहूनि॥ तत्राय

सो
शु ८
चे ७

देवया० ५
२७८
ध० २ या० २

संशयः सपशुषु किमैष्टिकेष्विषां तन्त्रं (उत) पाशुकमिति ॥ तत्र विप्रतिषिद्धसमवा
ये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायादैष्टिकेष्विषां तन्त्रे प्राप्ते आह ॥ सपशुषु
पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ सपशुषु यागेषु कर्मस्वेषु पशुतन्त्रं स्यात् ॥ कुतः प्राधा
न्यात् ॥ प्रधानं प्रक्षेपः ॥ पशुतन्त्रमध्ये हविषां प्रक्षिप्तत्वादि सर्वः ॥ कथं प्रक्षे
पः ॥ पशुपुरोडाशमनु विहितत्वात् ॥ तस्मात्पशुतन्त्रमेव ॥ केचिदाहुः ॥ स
पशुषु तन्त्रं स्यात् ॥ कुतः प्राधान्यात् ॥ पशुतन्त्रस्य महत्त्वात् प्रधानशब्दो
महत्त्वात् पशुवाची ॥ शक्यते हि महति पशुतन्त्रे ल्पं नातुमा स्याप्रधानमिति

पशु० ५

राम
भाष्यं
२७८

मैत्रंर्भावो १

नुयाजा १

तथा हि ॥ पशोर्हि एकादशप्रयाजा ऽन्यनेषु ऐष्टिकानवां तर्भवति ॥ एवमुभया
नुग्रहः कृतो भवति ॥ तस्मात्पशुतन्त्रमेव सत्प्रवृत्तयोरेव तन्त्रयोर्वाज्य
निकोनिर्वापमात्रस्योत्कर्षः ॥ पशुपुरोडाशीयमिति ॥ पूर्वेद्युर्वैश्वदेवपाशुकं ॥
वैश्वदेवपर्वणि यत्सापशुकं पशुसंबंधिकर्म तत्पूर्वेद्युः पूर्वेद्युर्नेभवति पूषा
द्रप्सा ग्नुत्तरवैद्यासादनांतं ॥ तद्धि ऐष्टिके वैश्वदेवे नास्ति ॥ अतस्तत्सापशुकमित्यु
च्यतेसि द्धांतमाह ॥ सद्यो वा ॥ वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ ॥ सद्य ऐष्टिके वैश्व
देवे नास्ति ॥ वपूपाद्रप्सा ग्नुत्तरवेद्यासादनांतं पाशुकं सपशुवैश्वदेवस्यात्

पि० ५

देस्या ५
१७९

नपशुषु॥ कुतः विरतीनां सद्यस्कालत्वस्य प्रत्यक्षवचनेनोपदिष्टत्वादि
ति॥ केचिद्विकल्पार्थमेव चाख्याब्दमिच्छन्ति॥ पक्षोरपि पशुषु कालतावचनिकी
सद्यस्कत्वमपि वाचनिकं॥ अतश्च प्रयोगपदे शिके लाघ्र्ये रोधात्र विकल्प
एव युक्त इति॥ वैश्वदेवः पशुः॥ वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवः पशुर्भवति॥ सद्य
श्वाम्नाय एव न तु पांक्तिवैश्वदेवादिलिङ्गानि दृष्टानपयस्याया एषां पांशुकवि
धानात्॥ तत्रैव वैश्वदेवः॥ पशुपुरोडाशो द्वादशकपालः॥ ऐन्द्राग्नदर्मप्रवृत्तेः॥
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मि॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः छागस्य वपायै मेदसोनुब्रू

राम
भाष्य
१७९

हि॥ वपायै मेदः प्रेष्यति॥ एवं हविषोनुब्रूहि हविः प्रेष्येति॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः
पुरोडाशस्यानुब्रूहि पुरोडाशं प्रेष्येति च॥ अपेत पशुर्निरूढ इव भवति हविर्ये
न पशुत्वात्॥ अलोपमपि हविर्ये न विधत्त एव॥ तेन त्रलोपा नाडीन्यत्र भवन्ति॥
पशुपुरोडाशमनु हवींषि निर्वपति॥ पशुपुरोडाशमनु तन्निर्वापानंत
रं पर्वहवींषि आग्नेयादीन्यष्टौ निर्वपति॥ तत्र पात्र भस्य पूर्वेषु करणं सि
वपामार्जनान्त एव शास्त्राच्छेदनादिपवित्रबधनान्तं कृत्वा वैश्वदेवं पयस्या
पवित्सापाकरणं कुर्यात्॥ दोहश्च पशुपुरोडाशपर्व हविषां प्रोहणानंतरं श्राक्कृत्वा
१ तं श्राचमानयेत्॥ ज्ञातायां वपायां मार्जनान्तायां पालाशे पयस्या एव वत्सानपाकरोतीति

श्रु ५
५७

देवया॰५
१८०

षेत्वेतीक्षणात्॥ आज्यनिर्वापस्य पूर्वतरं निर्देशत्वादिति॥ इदानीमिदं विचार्य
ते॥ पशुपुरोडाशस्याग्नेयादिभिः पार्वणहविर्भिश्च समानकालत्वात् तंत्रेण स्विष्टकृ
द्यागोत्तरैः हविषां धर्मेणेति॥ किं वा वपायां यदि पशुपुरोडाशधर्मेण क्रियते तदा
व जुहूपभृतोरुपस्तीर्य पशुपुरोडाशाद्द्विरवदानं सकृदभिघारणानंतरमुपभृति स्विष्टकृ
दर्थमवदायानभिघार्येति॥ अस्य पशुपुरोडाशयागांगत्वाभावात् हैव प्रतिहविः राम
स्विष्टकृदर्थमुपभृत्यवदानं कार्यं॥ अंतिमहविरवदानानंतरमुपभृति द्विरभिघा
र्येतिमहविर्यागानंतरमुपभृतः सकाशात् जुह्वां समानीय निर्गुणः प्रैष्यो भाष्यं

(उक्रियते तत्र किं पशुपुरोडाशस्विष्टकृद्यागः [illegible] ३)
१८०

तत्र स्विष्टकृद्यागः प्राप्नोति॥ यदा पार्वणहविषां धर्मेण तदांतिमहविर्या
गानंतरं प्रकृतिवदेव प्रयोगः साग्नये स्विष्टकृते जुह्वां हीसकृत्वा जुह्वामेवो
पस्तीर्य जुह्वामेव सर्वहविर्भ्योवदाय सगुणो यजेति प्रैषः इति॥ तत्र मुख्यत्वा
त्पशुपुरोडाशस्य परतंत्रत्वानुविधानेन तद्धर्मत्वात् पशुपुरोडाशधर्मेण
स्विष्टकृद्यागः प्राप्त आह॥ तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वात्॥ तेषामाग्नेयादि
नां पार्वणहविषां धर्मेण स्विष्टकृद्यागो भवति॥ अवत्तिं च जुह्वामवदाय स
गुणो यजेति प्रैषश्च सर्पिः॥ बुलः॥ भूयस्त्वात्॥ पार्वणहविषि भूयसि प्रधाना वीं ७

२धर्मेणेवास्विष्टकृद्भागो भवतीत्यर्थः ॥ २ तथाग्रणप्रख्यानविरोधेप्रख्यानानुग्रहः स्यान्याय्यत्वाद्धर्मस्य पशुपुरः

नित्य ॥ पशुपुरोडाशश्चैकोद्गुण भूतश्च्यायतः सपश्वर्थं प्रतिषिद्ध समावाये भूयसां स्यात्स धर्मत्वमिति न्यायेन बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति पर्वहविषां परतंत्रमिलत्वात्सर्वस्मिन्याशुके प्रोक्तमाह ॥ यथोक्तमवि विरुद्धं ॥ य थाविरुद्धं तच्चातुर्मास्यहविषां संबधि त्रिप्रमाणपशुनासह नविरु ध्यते परेणाविरुद्धं नभवति ॥ न यथोक्तं यथाचातुर्मास्यानामुक्तं तथा भ वतीत्यर्थः ॥ तद्यथा अहत वस्त्रपरिधानं त्रेधाबर्हिः प्राचीनप्रवणो देशः ॥ पुष्पितानां काशानां प्रस्तरः ॥ एवमादि पशुनानविरुध्यते ॥ प

शोरविशेषविधानात् ॥ हविषां चानुग्रहः कृतो भवति ॥ यच्चविरुध्यते नवप्रयाजादि तत्सोमशुकमेवेति ॥ केचिद्दक्षिणाद्रव्यमन्योदाहरंति ॥ पशुवैरो वेदीयमानः प्रथमजो गौरेवेदव्यः उभयानुग्रहाय यावरुणप्रघासेधेनुरि ति ॥ महाहविषि रूषभ एवं शुनासीरीये सीरोधेवेतिपाशुकेडांतेपर्वद क्षिणा [illegible] देयेति संप्रदायकारः ॥ एतच्च न्यायमूतं शांखायनसूत्रे णविरुध्यते ॥ तत्रह्युक्तं ॥ सौमिकेः समानदक्षिणानि सर्वपशुनि चातुर्मा स्यपशुदक्षिणैः पाशुकानीति ॥ पशुदक्षिणाचातुर्मास्यदक्षिणा [illegible] भयी

देवपा॰५
१८२
मैं२

दयास्सर्पः॥ हृदयशूलांतेवपनं॥ पशुसंस्थासुपश्चर्पशुत्वेवे कल्पिकंत न
स्सपशुषुहृदयशूलांते कर्तव्यं॥ हृदयशूलांतसमिदाधानांतरसर्पः॥ नियो
गतोवपनं सपशुषु कर्तव्यमिति तर्कः॥ तदयुक्तंकालपरत्वाद्वाक्यस्य॥ अ
नेके गुण विधानेवाक्यभेदप्रसंगाच्च॥ वरुणप्रघासो च॥ वरुणप्रघा
सेषु वारुणः॥ वरुणप्रघासेषु वारुणः॥ वरुणदेवत्यः पशुर्भवति॥ अष्टक
पालः पशुपुरोडाशः॥ तत्र वरुणाय जुष्टं॥ वरुणाय छागस्यवपां मेदइत्या
दि॥ वरुणाय पुरोडाशस्येति च॥ अन्यत्सर्वं वैश्वदेववत्॥ चतुर्थेष्वपि

राम

भाष्यं
१८२

अत्रमहेंद्राय च्छागस्यमहेंद्राय पुरोडाशस्येत्यादि महाहविषी ... सास्य पुरोडाश

देवे पाशुकमिति तद्व्यनोद्य स्थदेवएवेतिपितभवति॥ न्यायसामान्यास
र्वत्रैवमिसप्पेरे॥ महाहविषि मोहेन्द्रः॥ महाहविषि मोहेन्द्रः पशुर्भवति॥ सा
कमेधपर्वणि अष्टकपालः पशुपुरोडाशोमिनुविद्वि विधामेव निर्वापः॥
शुनासीरीयाभ्यां चतुर्थः॥ शुनासीरीये शुनासीराभ्यां चतुर्थः पशुर्भवति॥
चतुर्थग्रहणेन चतुर्थपर्व लक्ष्यते॥ कृतानुकरणत्वेन प्रतिप्रस्थातुर्यदि
पशुर्माभूदिति चतुर्थग्रहणं॥ तत्र शुनासीराभ्यां जुष्टं॥ शुनासीरयोश्छा
गस्य शुनासीरयोः पुरोडाशस्येति॥ अत्र सपशुषु पदार्थक्रमो लिख्यते॥

इति सपशुकं वैश्वदेवपर्व ॥ अथ सपशुकवरुणप्रघासाः ॥ ४

देवया० ५
२९४

तेन पूर्वं पशुपुरोडाशो देवतायाः ॥ ततो हविर्देवतानामाग्नेयादीनां ॥ ततः प
शुदेवता वनस्पतेरिति ॥ व्यवधानाभावे तु मैः समानमुच्चारणं भवतीति
संप्रदायपद्धती ॥ परमार्थिनस्तु पशुदेवतावनस्पत्योरेव कीर्त्तनं नान्यदेव
तां ॥ पशुदेवतावनस्पतिभ्यां स्रुग्व्यूहत्वात् ॥ वरुणप्रघासेषु स्वकाले
करंभपात्रकरणं ॥ तत्र पूर्वेद्युः समारोपः ॥ उद्वसानं प्राचीनप्रवणेमय
नं ॥ सपशुवरुणप्रघासार्थं विहरणं ॥ अग्न्यन्वाधाने स्रुची करंभपा
त्रमेषमेषीकरणं ॥ प्रातरहतवासः परिधानं ॥ केचिदग्न्याधानमपि प्रा

हनभिसु

राम

भाष्य
२९४

३ वैश्वा मा० प्रघासाध्या नम्य ३

षड्होतार
वो ३

तरेव कुर्वंति ब्रह्मवरणं ॥ व्रतग्रहणं च ॥ यूपाहुत्यादि पशौ तादृशसंतं ॥ उ
भयोर्यपास्ये स्वषड्यूपं नैकासादनादि कं नोवसे तीसंतं ॥ एतदंतं पूर्वे
द्युर्भवति ॥ पंचगृहीतग्रहणाद्युपयमन्युपनिवपानांतं ॥ आसालंभो
दकालंभांते अभ्राधानाद्यधस्तादुप्रोक्षणांतं ॥ ततः प्रैषादि संमार्ज
नप्रैषांते करंभपात्रहोमः ॥ ततः संमार्गादि ॥ प्रतिप्रस्थाता अपि य
जानः ध्वर्युणा सह हुत्वा न व मदक्षिणो वष्टुं वनस्पतीन जुहोति ॥ इष्टिन
त्रेतयोरभावात् ॥ एकादशेन सह स्यकीयस्तु तमं जुहोति ॥ एवमनुया

३ शारवोपघ्नु हर्भांतं ३ ५ भागपरिहारांतं ॥ तत्र विशेषः ५ ८ अवदानप्रथौ
पादिपात्रीं डाभयां मार्जनांतं पत्नी त्रप्रतिपत्त्यंतं समिष्टयजुः पर्यंतं वै अदेववत्

देवपा ५
१८५

ऽपि नवमप्रयाजो वनस्पतिर्बर्हिषी नञ्जुहोति ॥ वारुणः पशुर्वारुण एककपालः पुरोडाशः ॥ तमनु वैश्वदेववद्वरुणप्रघासहविषां निर्वापः ॥ तत्र पूर्वमुभयोः शारवाद्येद्दनादि जुहूं जुहोति । ततो वाग्यमप्रैषस्ततः पात्रासादि ॥ तथामानवकुलायां च बालमार्जयित्वा वारुणेपवसेन पाकरोतीति ॥ स्विष्टकृदादि वैश्वदेववत् ॥ पशुपुरोडाशभक्षणान्तं सर्वमार्जनं ॥ समिष्टयजुर्विहुत्वावभृथः ॥ बर्हिहोमानन्तरमाहवनीयोपस्थानांतेवावभृथं भवतः ॥ समिदाधानांतः ॥ तेनावपनीतं ततः शेषसमाप्तिः ॥

इति सपशुकवरुणप्रघासाः ॥ अथ सपशुकसाकमेधाः ॥

सा०
दना०

दा

राम

भाष्यं
१८५

साकमेधेषु पूर्वेद्युस्त्रिषु कालेषु अनीकवत्याद्यास्त्रिष्विष्टयः आलः क्रीडिनीयान्तं तोमहाहविषि माहेन्द्रः पशुः ॥ अष्टाकपालः पशुपुरोडाशः ॥ उत्तमन्यैहेभ्यो देवे ॥ एवं पशुना शुनासीरीयेपि ॥ शारवापने विशेषः ॥ पशुमस्तु चातुर्मास्येषु पर्वेषु ॥ पशुकर्मापरं पूर्वेभ्यो देवः पशुः पशुपुरोडाशमनु चातुर्मास्य देवतायः पापूर्वं पाशुक ॥ स्विष्टकृदादि रामस्थानवर्जं यथास्थाने वाजिनं हरयश्च यलांते संतिष्ठते ॥ वारुणमारुतौ वरुणप्रघासेषूत्तरपुरप सुपपति ॥ माहेन्द्रः शुनासीरीययोत्तरयोर्यथास्थानाद्दृष्टयः पिण्याच ॥ य

स्व ५ हि
रू ८

देवया.५
१८६ म धादेवतं वापश्चावस्तधारव्याह्यातमेकादशकपालोनीकवन्तः सांतपनो गृहमे
धीयः क्रैडिनो मैत्रश्च महाहविषि पर्वणि वा संस्थिते दक्षिणाग्नेः समानमन्य पर्वणि
...३ दिति॥ तत्रैव एकाहिकान्यपि पठ्यते॥ अपवाप्ये रूपर्वण्पेक पशौश्चैवं दक्षिणाग्ने
जो.४ परां चिह्नवीषि॥ उपहूये [illegible] चित्र्याम्नवकाहूइ मनुपाजश्रभृति मनो नादिप
शुनावासौ स्विके: समानं दक्षिणानि सर्व पशुनिचातुर्मास्यपशुदक्षिणे: पा
शुकानीति॥ तत्रैष्टिकेषु वरुणप्रधासतत्रं भवति महत्वात्॥ पाशुकेषु तु पा राम
धुत्र.७ शुकं वरुणप्रघासेषु तंत्र भवति॥ तत्रैष्टिके [illegible] विजावबाहृतपरिधान स भाष्य
वास.७
१८६

मारोपोद्वसानमंथनविहरणकरंभपात्रमेषमेषीकरणे धमस्थाने शाकल
परिधिनिधानाग्न्यन्वाधानोभयोः शाखाछेदनादि पवित्रबंधनांतं॥ अध्व
र्यौ वैश्वदेवी वा वारुणी पयस्यार्थं वत्सापाकरणं॥ ततो गृहमेधीयचर्वर्थं
पाकरणं ४ बा[illegible]सा[illegible]न्हरूमी॥ ततो वायव्यपयोर्थं॥ प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्स्यर्थं च॥ शाखो
पगूहनं॥ ब्रह्मवरणं॥ व्रतग्रहणं वा॥ उभयोर्यथास्वं पशुकर्पपकासादना
य८ पुपमसूपनिवपनांतं॥ ततः प्रणीताप्रणयनादि पितृत्रैयंबक पुनरुत्कर्व
जितानां हविषां ग्रहणं॥ एकादशपुरोडाशाः सप्तचरवः॥ चत्वारो दोहाः॥

तत्रातिस्वः पयस्याः ॥ एकं पयस्येति ॥ पंचदशानि सानिषोडशं तु महाहविरो
त्राग्नन् इति षोडशं आयुनैन्द्राग्नि पुनर्भवति ॥ त
त्र हविषां क्रमः ॥ अष्टौ वैश्वदेविकानि ॥ ऐन्द्राग्नो द्वयपस्यैकायश्चेति वरुण
प्रघासिकानि ॥ अनीकवती ॥ सांतापनो गृहमेधीत्री
नीप डीं अरिलिः महेन्द्रो विश्वकर्मा चेति साकमेधानां ॥ शुनासीरो ॥ वायुः स्र राम
र्यइति शुनासीरीयस्येव द्वावित्रांलि ॥ करंभपात्रे होमादि सर्ववरुणप्रघा
सवत् ॥ गृहमेधीयस्य सादनसमये ध्रुवः स्रुयेमेवादायवेदिसमीपे आ

नीयलक्ष्मी ॥ ततो वेदिमभिमन्त्र्याहवनीये शकलान्याधाय गृहमेधी
यस्योपरोरासादनं इडामुपहूय सर्वे मार्जनं ॥ ततो भक्षणं ॥ उपहूय मार्ज
यन इति वरुणप्रघासश्रवणात् ॥ तस्योत्तमप्रयाजशेषेणाभिघार
णाभावः ॥ यागकाले स्यात्स्थाप एवोपस्तारोऽभिनं ध्रुवायाः नमाशिरा ध्यारो ॥
वदानतस्य करोति ॥ इडान्तामिति यजमानग्रहणाम् विज्ञानस्य
शेषप्राशनं क्रियते ॥ शेषो बहुभ्योऽन्येषामपि ॥ सर्वपर्वसंबधि
दक्षिणादानांते दर्विहोमः ॥ ततः पित्र्याचैव काम्यानतत उल्मूकस

२६ पृष्ठे काहिकानि ॥ अथ सप्ताहिके काहिकानि ॥२

देवया. ५
१८८

मासाशुभयो ॥ वैश्वदेवी वारुण्योर्वाजिनयोस्तन्त्रेण प्रचार ॥ वरुण
प्रघासवत्समाप्तिः ॥ पाशुकैवरुणप्रघासवदुपक्रमः ॥ ऐन्द्राग्नः प
शुः ॥ वपामार्जनान्ते शाखावत्सापाकरणादीष्टिकवत् ॥ पशुपुरोडा
शमनु सर्वहविषां निर्वापः ॥ यजःप्रैषः सगुणस्य स्विष्टकृतुः ॥ मार्जिते ऽभक्ष
भागपरिहारान्ते पशुचातुर्मास्यसंबंधिदक्षिणादानं ॥ न तोहवि होमः ॥ पशु
विषूर्त्तमिनादिरामित्रनुशासनान्तं ॥ न तौ पित्र्या ॥ त्रैयबकाभ्य ॥ ततो ज्जु
कादि दाज्यस्यासम्पयोदि समाप्तं तं पाशुकवरुणप्रघासवत् ॥ यदाच
स्या

सुपास्रक

राम
निरूढ ५

शासमाद

भाष्य
१८८

२ पर्यायेणैककपालासिद्धिः ॥ नैकेन प्रयोगेण सर्वेषां दशाहविः ॥ दशाहवी विषयस्यासादशाहवि
मित्रविदाभ भवतीति शेषः । आग्नेयः । आग्नेयः पुरोडशो शाककपाल पुरोडाशो भवति २

मित्रविंदति वक्ष्यमाणायारेष्टेर्नामधेयं सा मित्रविंदा श्री कामस्य राष्ट्र
कामस्य मित्रकामस्यायुःकामस्य च भवति ॥ सौम्यश्चरुः ॥ सोमदेवत
श्चरुः द्वितीयं हविर्भवति ॥ वारुणो दशकपालः ॥ वरुणदेवत्यो दशकपा
लः पुरोडाशस्तृतीये हविर्भवति ॥ यवमयश्चरु ॥ अपवा यावा अय
वमयो वारुणश्चरुर्भवति न पुरोडाशः । वारुणो यवमयश्चरुरन्य
त्रापीति परिभाषये वपावत्स्या सिद्ध्वाद यावदति व्याख्येयं ॥ अन्यथा
वैयर्थ्यापत्तेः ॥ मैत्रश्चरुः ॥ मैत्रो मित्रदेवतश्चरु चतुर्थं हविर्भवति ॥ ऐन्द्र

[illegible]
सप्त

एकादशकपाल ॥ ऐंद्रं इंद्रदेवे दैसएकादशकपालः पुरोडाशः पंचमं हविर्भ
वति ॥ बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ बृहस्पतिर्देवत ॥ षष्ठं हविर्भवति ॥ सावित्रो
द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा ॥ (सप्तमं हविर्द्वादशकपालः सावित्रः पु
रोडाशो भवत्यष्टाकपालो वा ॥ सप्तमं हविर्द्वादशकपालः सावित्रः पु
रोडाशो भवत्यष्टाकपालो वा ॥ अत एव यत्नोदेवविवृताबुल्लानि कपा
लानि कचनं विनान्यत्र न भवंतीति ॥ पौष्णश्चरुः ॥ अष्टमं हविः पौ
ष्णश्चरुर्भवतीति ॥ सारस्वतश्चरुः ॥ सरस्वतीदेवतश्चरुर्नवमं हवि

स्पंचसांवत्सरिकाणि कर्त्तुं न शक्यंते तदा निमित्तेन लोपो मा भूदिति ऐ
काहिकानुष्ठानं ॥ तच्चतुर्णां पर्वकालानां मध्ये कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यं ॥ फाल्गु
न्यां चैत्र्यां वैत्यत्र ॥ पौर्णमास्यां प्रतिपदि वा ॥ आषाढदोलु प्रातिपद्ये चे
ति ॥ अपि वा एकपर्वणीत्युक्तेः ॥ एकस्मिन्पर्वणि तंत्राधिके सर्वाणि
हवींषि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥ अपसपशूनां चातुर्मास्यानां प्रकारांतमा
ह ॥ पुरस्ताद्वापर्वणः ॥ अथवा पर्वणः पुरस्तात्सपत्नीकं त्रः ॥ पशुर्भवति
वैश्वदेवादिकः ॥ न सह ॥ अस्मिन्पक्षे साकमेधेषु प्राप्तग्रहहविषः पशुः

पर्वणः

देवपा.५
१९१
३४

महाहविषि माहेन्द्रस्य स्थाने तः प्रागेवेति सुच्यते॥ पर्वणां ते वा॥ अथ वा पर्वणः पर्वणीति पर्वसमाप्यते प्रपदूतं त्रो ऽयं पशुर्वैश्वदेवे वाजिके भवति॥ नाहो॥ नापि सह॥ अस्मिन्पक्षे महाहविरन्ते प्राक्पितृयज्ञात्स शुः वरुणप्रघासेषु च पञ्चोत्ते समारोप्य गृहगमनं मंथनं नास्ति॥ चातुर्मास्यानंतरं श्रुतिमंत्रपाठक्रमानुसारेण ज्योतिष्टोमोनुविधेयः॥ तं प्रासार्यहविर्यत्र तु सामान्यातिस्मिन्न विदोच्यते॥ ११॥ मित्रविंदा श्री राष्ट्र मित्रायुः कामस्य॥ मित्रविंदेति वक्ष्यमाणायाष्टे नामधेयं॥

राम

विंदते मित्रं राष्ट्रमस्य भवत्यपपुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं विद्वानेतया इष्ट्या यजते यो वैतदेति तथा श्री विराट् श्रिया हेतद्विराजमन्नाद्ये प्रतितिष्ठती तिश्रुतत्वात् =

भाष्यं
१९१

३ सौम्यं चरुं

९१

भवति॥ वाष्ट्रोद्दशाकपालः॥ द्वयामंहविः सैव्देवसोऽदशाकपालः पुरोडाशो भवति॥ एतां दशाहविषमिष्टिमपरपक्षे एनयमण्डाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं ... हिः द्वादशकपालं वाष्ट्रा कपालं नापुरोडाशं पौष्णं चरुं सारस्वतं चरुं त्वाष्ट्रं दशाकपालं पुरोडाशमिति दशानामपि हविषां क्रमेण स्थानत्वात्॥ एकं प्रदानं॥ दशानामपि हविषामेकमेव प्रदानं तत्रेण भवति॥ दशदेवतालिंगकपो भोज्यानुवाक्ययोरस्त्राम्नानात्॥ तेन नयानुवाक्यया न्ववदद्ग्निः सोमो वरुण इति॥ नानेन तयापर

याज्यया

देवपा-५
१९२ नार

स्ता त्वति लोमं प्र सेत्वष्टा रूपाणीति॥ समस्यानुवाचनं॥ देवताः समस्य
क्रमेण चतुर्थ्यन्तानि सर्वेषां देवतापदान्युच्चार्यानु ब्रूहीति वक्तव्यमिसर्थः॥
समासश्चाविभक्तिलोपेनैव चतुर्थ्यन्तानां च रूकसौत्राणां तथादर्शनात्
अग्नाहाग्निभ्याꣳ सारस्वसांऽ‌इन्द्राय सूत्राभ्यां नुब्रूहीति॥ ओं व्याहा
श्विनौ सारस्वतीमिन्द्रꣳ सुत्रामाणं यजेति॥ अत्र च सूत्रकारेणोक्तं समस्यानु
वाचनं यजेति चेति॥ अत्र हि देवता त्रापि विभक्तिलोपमकृत्वैवाचनं कार्यं॥
अग्नये सोमाय वरुणाय मित्रायेन्द्राय बृहस्पतये सवित्रे पूष्णे
स्त

भा ४
राम
न९
भाष्यं
१९२

स१
सरस्वत्यै त्वष्ट्रे नु ब्रूहीसेवं॥ यजेति चैवमेव समस्याग्ने याद्देवताप
दानि द्वितीयान्तानि अविभक्तिलोपेनैवोच्चार्य यजेति वक्तव्यं॥ अग्नि
सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं य
जेति॥ देवतापदोच्चारणमन्त्रोपांशु भवति॥ काम्यत्वात्॥ उपांशु का
म्यदेवतेति प्रागुक्तत्वात्॥ तस्य पञ्चदशस्यामिध्येन्यामवं पा ꣳ शु
देवता यजति पञ्चप्रयाजा भवन्ति त्रयोनुयाजा एकꣳ समिष्टयजुरिति
श्रवणात्॥ प्रैषाश्च॥ प्रैषा अपि देवताः समस्य भवेति॥ अध्वर्युणा

युप

देवका.५
१९२

त्रेषिते होतायेयजामह इत्याह । तस्मात्प्रेयजामह इत्यानंतरं यानि दे
वतासंकीर्तनानि तानि प्रैषसंबंधात्प्रैषा इत्युच्यंते ॥ ते प्रैषाः देवतापदा
नि समस्तभवंति ॥ येयजामहे ऽग्निं सोमं वरुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवि
तारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं त्वष्टास्पाणिदत्ती सादि ॥ होत्रस्याप्त्रै
वोक्तं वादिद्मुक्तं ॥ याज्यानुत्तराणि स्विष्टकृदादिषु यानि देवतासंकी
र्तनानि तानि च्चिंसंते ॥ किमप्यगाक्रमेण कर्तव्यानुतचोदनाक्रमेणचि
कि तावत्प्राप्तं तत्र सूत्रेषु यानि देवतासंकीर्तननि लात्रिविंसंते ॥ किंया

राम

भाष्यं
१९२

निा ५७

गाक्रमेण कर्तव्यां तच्चोदनाक्रमेणेति किं तावत्प्राप्तं तत्र सूत्रेणैव पूर्व
पक्षं परिहरन्नाह ॥ उत्तरे निगमा याज्यापैष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ उत्तरे निगमाः
स्विष्टकृल्लिंगादिसूक्तवाकादिषु ये निगमाः यानि देवतासंकीर्तनानि ता नि
याज्यापैष्टं इति क्रमेण याज्योक्तविपरीतक्रमेणांतिमादारभ्य भवंति ॥ प्रव
स एव याग क्रमः
तो न्यायएव चोदनाक्रमः ॥ इत्यपाति लोम्येनदेवताइज्यंते ॥ तस्मात्
स्विष्टकृल्लिंगादि सूक्तवाके च याज्यापैष्टमिति प्राति लोम्येन निगमा भ
वंति देवतासंकीर्तनानि भवंति ॥ कुतः ॥ जोषणाश्रुतेः ॥ एवं याज्यादेव
नि२ ६

दे स्था॰ ५
१९३

नाभनूंतिता: संपरस्पर संबंध विरुद्धते तिजेवणाश्रुति:॥ अत्रैवाथैं सु
यागक्रमेणदेवता संकीर्तनमवगम्यते॥ किमनेन क्रमेण तादेवतार
ष्टानवेति प्रसंवेक्षणं क्रियते॥ अतोयागक्रमेण [illegible] प्रातिलोम्ये
नोत्तरेतिगमाभवंतीप्राप्त आह॥ अनुलोमाबाधोदनागुणत्वात्॥ बा
मध्याह्न: वक्ष्यावत्तो॥ अनुलोमाएवोत्तरेनिगमाभवंतीचोदनाक्र
मेणैवसर्थ: कुत:॥ चोदनागुणत्वात्॥ यएवचोदनाक्रम: सएव स
र्वत्रगुणभावंप्राप्नोति॥ यतोनैवाक्रमेण बहवोयागा: क्रियंते॥ त
एषांक्रमउत्तरेषु॥ निगमेषु प्रकाश्येत॥ किंतर्हि क्रमेतंत्रेणैवबहवोयागा: क्रियतां॥ ७

स्मात्संकल्पयितव्यस्य यागक्रमस्याभावाच्चोदनाक्रमेणैवदेवतासं
कीर्त्तनमिति॥ अपिचनैवात्रक्रम: प्रकारुपने॥ किंतर्हि आम्नायोदितादेव
तानिष्टानिष्टावाइति प्रसवेक्ष्यंते॥ अस्मादेवहेतोक्रमपिअत्रैवश्रुतं॥ अ
त: सूत्रकाराप्यत्रैव तदुपनिवध्नाति॥ पंचदशसामिधेन्य:॥ अस्यामि
ष्टौपंचदशसंख्यसामिधेन्य: प्रवोवाजाइत्याद्यासामिधेन्य: पंचदशसंख्या
भवंति॥ तस्यैपंचदशसामिधेन्योभवंतीतिश्रुतत्वात्॥ पुष्टिमंतावाज्य
भागौ॥ अग्निनारयिमिति गयस्फानइतिचाइमौश्रुतिपठितौ॥ पुष्टि

देवया. ५
१९४

मंतौ आज्यभागा वत्रघ्नौ वत:॥ आज्यभागयो: क्रमेणैते पुरोनुवाक्ये
इत्यर्थ:॥ पुष्टिमंतावाज्यभागावग्निनारयिमश्नवदिति श्रुतत्वात्॥ ह
विषो मुवाक्याग्नि: सोमो वरुण इति॥ अग्नि: सोमो वरुण इति प्रधानया
गानां सह क्रियमाणानां पुरोनुवाक्या भवति॥ तानेनयानुवाक्य
याऽन्ववददग्नि: सोमो वरुण इत्यादि श्रुतत्वात्॥ याज्या त्वष्टा रूपाणि द
दातीत्यादि॥ तेषामेव यागानां तंत्रेण क्रियमाणानां त्वष्टा रूपाणी
ति याज्या भवति॥ इदमग्नये सोमाय वरुणाय मित्रायेंद्राय बृहस्प

२४

राम

भाष्यं
१९४

६२

तये सवित्रे पूष्णे सरस्वत्यै त्वष्ट्रे च्येति साग:॥ १२॥ हुत्वा स्थाल्या:
स्रुवेणोपजुहोत्यग्निरग्ने [illegible]॥ इत्यादि प्रधानावदानानि हुत्वा प्राक्
स्विष्टकृत: स्थाल्या: सकाशात् स्रुवेणोपजुहोति अग्निरन्नादो
न्नपतिरित्यादिभिस्त्वष्टा रूपाणीभि संतैर्दशभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥
सैतानुपहोमानपश्यदग्निरन्नाद इत्यादि श्रवणात्॥ तावदेतद
शदेवतादशाहवींषि दशाहुतया इत्यादि श्रवणात्॥ स्रुवेणेति जुहो
तीत्यर्थ:॥ स्थालीग्रहणमुपहोमार्थं पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारनि

देवपा॰५
१९५

इतिकर्कः

वसर्थं॥ विराजौ संयाज्ये॥ संयाज्याशब्देन स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये अभिधीयेते॥ अस्यामिष्टौ विराजौ प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नो अजस्रया सूर्म्या यविष्ठ॥ त्वां शश्वन्त उपयन्ति वाजाः॥ अग्ने वीतनमा नीतीमे संयाज्ये स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः॥ प्रेद्धो अग्न इति पुरोनुवाक्या॥ इमो अग्न इति याज्या॥ सत्स्ववेषो वा नूनोरास्य दिति॥ पुरोनुवाक्या उत्तरतो अलन्निति याज्या यागस्य तंत्रेण क्रियमाणत्वात्त्राधा वाहनेन तत्समस्मा जे स्विष्टकृन्निगदे सूक्तवाके च तंत्रेणैव देवतापदानामुच्चारणं युक्तं॥ तद्यथा॥ अग्निं सोमं वारुणं

नुनोरास्वदितिः५

राम

भाष्यं
१९५

मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं॥ उपांशु आ३वहेसुश्लो॥ ये यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा॥ अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं॥ उपांशु स्वाहा देवा२ सादि॥ अत्रे नाभ्यस्यागे॥ ये यजामहे ग्निं स्विष्टकृतम याउग्निरग्नेः प्रिया धाम्नि प्रिया सोमस्य प्रिया धामान्यपाट्॥ अग्नेः सोमस्य वरुणस्य मित्रस्येंद्रस्य बृहस्पतेः सवितुः पूष्णः सरस्वत्यास्त्वष्टु॰ उपांशु प्रिया धामान्यपाट् देवानामि सादि॥ सूक्तवाके सोमा

देवया·५
१९६

याज्यभागानंतरं॥ अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सरस्वती त्वष्टा॥ उपांशु हविरनुष्टाबीवध्यं तमहो आयोत्क्रेनेति॥ दद्याद्दक्षिणा॥ अस्यामिष्टौ द्वादशगावो दक्षिणा भवंति॥ द्वादशदक्षिणा इति श्रुतेः॥ सहस्रं वा सहस्रं वा॥ वा विकल्पार्थः॥ सहस्रं वा गावोस्यामिष्टौ दक्षिणा॥ सहोवाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दद्मः इत्यादिश्रवणात्॥ शाखांतराद्धिरभ्यासो ध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः॥ स्मृतिष्विपमिति स्थंडिलापप्रक्षाल्यायवे नापि श्रूयते

राम

भाष्य
१९६

तदापि यजनीये हविनिश्रात्का न्वारंभणीय पूर्विकानुष्ठेया॥ १३॥ छ॥

इति श्री त्रिराग्निचित् सम्राट्स्थपति महायाज्ञिक श्रीप्रजापतिसुते याज्ञिक श्रीदेवेन्द्र कृते कातीयसूत्र व्याख्याने पंचमोध्यायः समाप्तः॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ छ छ छ

ग्रंथसंख्या २५०० शके १७॥ ७६ हे पोथी नाना भट राहा सहस्त्राचि होय॥

याज्ञि ३

३९८

भाष्यम

श्री कात्यायन श्रौत सूत्रस्य देवयाज्ञिक

[OrderDescription]
,CREATED=23.07.19 12:13
,TRANSFERRED=2019/07/23 at 12:58:16
,PAGES=198
,TYPE=STD
,NAME=S0001082
,Book Name=M-1934-KATYAYAN SHROTSUTRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF

,FILE35=0
,FILE36=0
,FILE37=0
,FILE38=0

,FILE39=0

,FILE40=0

,FILE41=0

FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF

,FILE85=0
,FILE86=0
,FILE87=0
,FILE88=0

,FILE89=0
,FILE90=0
,FILE91=0

FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF

,FILE135=
,FILE136=
,FILE137=
,FILE138=

,FILE139=

,FILE140=

,FILE141=

FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF

,FILE185=
,FILE186=
,FILE187=
,FILE188=

,FILE189=
,FILE190=
,FILE191=

FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,